

પ્રસ્તાવના

બૌદ્ધ શ્રમણુ લુએનસંગ, બૌદ્ધ તીર્થોનાં દર્શન કરવા તથા બૌદ્ધ ધર્મનો જોડો અભ્યાસ કરવા, સાતમાં સદ્દીમાં ઠેક ચીનથી હિન્દુસ્થાન આવ્યો હતો. એની મુસાફરીનું વર્ણન તથા એ મુસાફરીના વર્ણનમાં અંતર્ગત થયેલું એનું જીવનચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે.

જીવંતમાં પણ દસરડા કરવા એનું નામ ખરી મુસાફરી નથી. તેમ હાલના જમાનામાં રેલ્વેના એક સ્ટેશનેથી બેસી બીજા સ્ટેશને ઉતરી પડવું એનું નામ પણ ખરી મુસાફરી ન કહી શકાય. ખરી મુસાફરી આપણને વર્તમાન કાળનું દર્શન કરાવે છે. દુનિયાની સમસ્ત મહાપ્રગતિઓ સાથે આપણો સંબંધ બેઠી દે છે. આપણી કૃપ-મંડૂક વૃત્તિનો અંત આણે છે તથા આપણી દષ્ટિને વિશાળ બનાવે છે. આપણા વહેમો એ દૂર કરે છે અને જૂની મુડી નવી દષ્ટિએ પારખવાની આપણી શક્તિને એ કેળવે છે. વળી કાકાસાહેબ કાકેલકર કહે છે તેમ “પ્રવાસ એ વેપારનું મંડાણ છે; રાજકારણીની આંખ છે; અને કલ્પનાઓ તથા આદર્શોનાં વહાણનું લંગર છે.”

ચીનના આ મહાનુભાવ પ્રવાસીનો કયામાં ધણું અદ્ભુત સાહેસો, માનવ હૃદયના ઉચ્ચ ગુણોનું દર્શન અને જીવાન હૃદયની ભૂખ મટાડવું અને ઉધાડવું એવું ધણું ધણું સમાયેલું છે.

ક્ષિતિજને પેલે પાર થું છે તે જાણવાની ઉત્સુકતા લગભગ દરેક માનવીમાં હોય છે: પરંતુ તે જાણવા પાછળ પોતાની તમામ શક્તિઓ ખર્ચી નાંખવા જેવી ઉગ્ર આતુરતા તો વિરલાઓમાં જ હોય છે. હુએનસંગ બૌદ્ધધર્મના સાચા સિદ્ધાંતો જાણવા તથા તેને સમજવાની ઉગ્ર આતુરતા ધરાવતો હતો. અને તેની પાછળ પોતાની તમામ શક્તિઓ ખર્ચી નાંખવા મંડિ બન્યો હતો.

ચીનમાં બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર તો તેના પહેલાં થયેલો જ હતો; પરંતુ એ ધર્મનાં મૂળ પુસ્તકો ત્યાં જેવામાં આવતાં ન હોતાં. એના ફક્ત ચીની ભાષાના અનુવાદો જ મળતા હતા, આ ચીની અનુવાદોના શબ્દોનો જુદા જુદા અર્થો જુદો જુદો અર્થ કરી જતાવતા. તેથી મૂળ પાલી તથા સંસ્કૃત ભાષાનાં પુસ્તકોનો ધરાબર અભ્યાસ કરી, પોતાના દેશના ધર્મગ્રંથો સુધારી નાંખવાની પવિત્ર તથા ઉન્નત ઇચ્છા, હુએનસંગના અંતરમાં પ્રગટી હતી.

એ ઉગ્ર આતુરતા અથવા ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે અદ્વાવીસ-ઓગણીસ વર્ષના જુવાને જેખમભર્યો પ્રવાસ ખેડવા હાથ લીડી. ઈ. સ. ૬૨૯ માં હિન્દુસ્થાનની યાત્રા કરી, મુસાફરી કરી કે પ્રવાસ કરી, જે કરી તે કરવાની તમના હુએનસંગમાં જાગી. પરંતુ સાતમી સદીમાં, તે વખતનાં પ્રવાસનાં સાધનો અને તેમાં પડતી મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરતાં, આટલો લાંબો પ્રવાસ એકલા અને અટૂલા કરવો એ ખરેખર કઈ ન્હાનીસૂની વાત નહોતી.

‘મહાત્મા’ શબ્દના અસલ અર્થમાં પ્રવાસી હુએનસંગને એક મહાત્મા પણ કહી શકાય; કારણ કે તમામ મહાત્માઓ પોતે નક્કી કરેલા કોઈ એક જ ધ્યેયની પાછળ ગાંડા બની જાય છે; અને એ ધ્યેયને પહોંચવા માટે જીવનસર્વસ્વને ખર્ચી નાંખે છે. આવા લોકો જેમ જેમ ધ્યેયની વધારે નજીક પહોંચતા જાય છે, તેમ તેમ તેમની આધ્યાત્મિકતા—તેમની માનવતા—વધારે વધારે ખીણતી જાય છે. આવા મહાત્માઓએ પોતાની

આંતર-વિશાળતાથી દેશ-કાળ-પંચનાં બંધનો તોડી નાખ્યા હોય છે, એટલેજ તેઓ આખી માનવજાતની વિભૂતિઓ ગણાય છે. હુએનસંગ એવો એક મહાત્મા હતો.

હુએનસંગે હિન્દુસ્થાનમાં જ્યારે પગલાં માંડ્યાં, ત્યારે ચક્રવર્તી હર્ષવર્ધનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. હિન્દુસ્થાનમાં શ્રમણ હુએનસંગે સોળેક વર્ષ, પોતાનું ખ્યેય સિદ્ધ કરવા પાછળ ગાળ્યાં. એ વર્ષો દરમ્યાનના એના પ્રવાસમાં એણે જોયેલી, તે વખતના લોકોની સામાજિક, આર્થિક તથા ધાર્મિક સ્થિતિ, વહેપાર, ઉદ્યોગો, મંદિરો, સંધારામી, બિખખુ સંધો વગેરેનું એણે ઝીણવટથી અવલોકન કર્યું હતું. અવલોકન તો ધણાયે કરે છે : પરંતુ એ સ્વયં અવલોકન એણે લખી રાખ્યું હતું, એટલી એની વિશેષતા છે. તે દ્વારા સાતમી સદીના હિન્દુસ્થાનની ઉગ્ગતવળ ઝાંખી આપણને થઈ શકે છે.

એથા સંક્રામાં ચર્ચ ગયેલા ક્ષાટિયાન નામના બૌદ્ધ શ્રમણે હિન્દુસ્થાનનું જે ચિત્ર આપ્યું છે, તેને મળવુંજ હુએનસંગનું આ યાત્રાવર્ણન છે. પણ ક્ષાટિયાને બૌદ્ધધર્મને લગતી બાબત સિવાય બીજા તરફ ધ્યાન આપ્યું નથી. પરંતુ હુએનસંગે તો મળે એટલી માહિતી મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. એનું લખેલું એ વર્ણન તે વખતના ઇતિહાસપર પુષ્કળ અજવાળું પાડે છે.

હુએનસંગના પ્રવાસવર્ણનો વાંચ્યા પછી એમ લાગશે કે પૃથ્વી ધણી વિશાળ છે. આપણી આસપાસ ઘણું જોવા જાણવાનું છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાંથી આપણે જેટલી દુનિયા જોઈશું તેથી પણ વધારે આપણે આપણી જાતને જોઈ શકીશું. આપણી કેટલીયે આગસુ બની ગયેલી શક્તિઓનું આપણને જ્ઞાન થશે, અને સંકટો વેડવામાં મળતો આનંદ સમગરો.

હ્યુએનસંગ ઈ.સ. ૬૪૬માં ચીન પાછો કર્યો અને ત્યાર પછી તે ઝોંગલીસ વર્ષ જીવ્યો. તે દરમિયાન તેણે ૭૪ ગ્રંથોના અનુવાદ કર્યા ને કેટલાય સૂત્રો તથા ચિત્રોની નકલ કરી. પાસઠ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે તેને પોતાનો અતકાલ નજીક આવતો લાગ્યો ત્યારે તેણે પોતાના અનુવાદ કરેલા પુસ્તકો મગાવી વચાવ્યા અને રહી મચેલી ભૂલો સુધારી નાખી. આ મહાન મુસાફર મહાત્મા હ્યુએનસંગ ઈ.સ. ૬૬૪ ના આંકડોબરની ૨૩મી તારીખે શાન્તિથી આ દુનિયા છોડી નિર્વાણ પામ્યો.

આ અસલ પ્રવાસ-વર્ણનમાં વાર્તા જેટલો રસ આવી શક્યો કે એમ કહેવા કરતાં, વાચકને તે વર્ણનનો સાગ વાચી જવાનીજ હું લાયામણ કરું છું. મને તો તેને ગુજરાતીમાં બિતાગતા તેટલોજ રસ અને આનંદ મળ્યા છે.

આ પુસ્તક ઉપગમી કાઢવામાં મેં જે જે પુસ્તકો જોયા છે તેના સર્વ લેખકોનો હું આભાર માનું છું એ સર્વ પુસ્તકોની યાદી આ સાથે સામેન રાખી છે.

પુસ્તકમાં કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોના અર્થની યાદી વાચકની સરજતા ખાતર જોડી છે, તે જોઈ જવા લલાગણ છે. બરોડા કૌલેજના પાઠીના પ્રેફેસર શ્રી ચિંતામણુ વિનાયક જોશી તથા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરના જૈન પંડિત શ્રી. લાલચંદ્ર માધી, એ જન્મે સદગૃહસ્થોએ આ યાદી તૈયાર કરવામાં પુષ્કળ મદદ કરી છે તે માટે એમનો ઉપજાગ માનવાની તક હું અત્રે લઉં છું.

ધટિયાડા
વડોદરા

}

દેવેન્દ્ર ગ. મજમુદાર.

ઉપયોગમાં લીધેલાં સાધનોની યાદી.

- ૧ Watters : On yuan chwang's "Travels in India" Vols Two. London 1904-5.
- ૨ Beal : "Life of Hiuen Tsiang" by Shaman H Wui Li, London 1911, (New edition.)
- ૩ Beal : "Buddists Records of Western World" Translated from Chinese of Hiuen Tsiang by Samuel Beal, London.
- ૪ 'પૂર્વરંગ' શ્રી. કાલેલકર અને શ્રી. નરહરિ પરીખ.
- ૫ હુઅનસાન્ગ કા ભારતભ્રમણ : શ્રી. જગન્મોહન વર્મા.
- ૬ મહાન મુસાફરો : શ્રી. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ.
- ૭ "કુમાર" ફાગણ ૧૯૮૨ માંથી "હુઅનસંગ" નો શ્રી. ધૂમકેતુનો લેખ.

સાંકળિયું

પ્રસ્તાવના	પૃ. ૫ થી	૮
ઉપયોગમાં લીધેલાં સાધનોની યાદી	પૃ.	૯
૧ બાલ્યાવસ્થા	૧ થી	૩

ચીન દેશ ૧, હુએનમગનો જન્મ-૧, સુપ્રસિદ્ધ મુસાફર-૧,
કોમ દાદ-૧, હુએનસંગના પિતા-૨, વાચનનો શૈખ-૨,
એકાગ્રતા-૨, આચાર અથો-૨, પિતૃભક્તિ-૩, વર્તનમાં
ઉત્કૃષ્ટ-૩, ભવિષ્ય ૧ આગાહી-૩

૨ શિષ્યવૃત્તિનો ઉમેદવાર	૪ થી	૭
-------------------------	------	---

ભાષ્યોનું ઝોળખાણ-૪, વિદ્યાભ્યાસનો અવસર-૪,
ગજસા-૪, શિષ્યવૃત્તિની જાહેરખબર-૫, પરીક્ષાનો ઉમેદવાર
-૫, પ્રમુખ સાથે વાર્તાલાપ-૫, મહત્વાકાંક્ષા-૬, પરીક્ષા
સમિતિને પ્રમુખની ભલામણ-૬, પ્રમુખની ભવિષ્યવાણી ૭,
શિષ્યવૃત્તિ શુભ-૭ અભ્યાસ શુભ-૭, અદ્ભુત શક્તિ ૭,
કીર્તિના ફેલાવાની શરુઆત ૭

૩ રાજ્ય વિપ્લવ	૮ થી	૧૦
----------------	------	----

રાજ્યમાં ઉથલપાથલ-૮, 'ચાંગાન'માં બ્યવસ્થા-૮,
'લોથામ' પર ધાર અને અભ્યાસમાં ખલેલ-૮, પ્રયાણ-૯,
ચાંગાનમાં-૯, અભ્યાસલાયક ગ્રંથની ગોધર્માં-૧૦

૪ અભ્યાસ માટે દોડદોડી

૧૧ થી ૧૨

‘કાંગ’ અને ‘કીંગ’નો મેળાપ-૧૧; મળતી તકનો ઉપયોગ-૧૧; ‘શું’ પ્રદેશમાં ભરતી-૧૧; છુએનસંગનો દિગ્વિજય-૧૨.

૫ પ્રવ્રજ્યા

૧૩ થી ૧૫

પ્રવ્રજ્યા મેહણ કરી-૧૩; ધર્મગ્રંથોમાં શંકા-૧૩; ચાંગાન તરફ દષ્ટિ-૧૩; ગુપ્તગુપ્ત પ્રયાણ-૧૪; તિયનલાંગ સંધારામમાં -૧૪, રસમય કથાશૈલી-૧૪; હાનચાંગના રાગને લાગેલી મોહિની-૧૫; વાદવિવાદ અને દિગ્વિજય-૧૫; ધનના દગલાને ઠોઠર મારી ૧૫.

૬ શંકાસમાધાન માટે ચટપટી

૧૬ થી ૧૭

આગે કુચ-૧૬; હિંદ સાથે મેળાપ-૧૬; સત્ય સિદ્ધ વ્યાકરણ શીખી લીધું-૧૬; કોપશાસ્ત્રનો અભ્યાસ-૧૭; શાંગ અને પિંગ સાથે મેળાપ-૧૭; જ્ઞાન સાથે ગુચવાડા પછા વધ્યા-૧૭.

૭ ભારતયાત્રાનો સંકલ્પ

૧૮ થી ૨૦

ગુચ ઉઠેલનો પ્રશ્ન ૧૮; મૂળ ગ્રંથો-૧૮; હિન્દુસ્થાનની યાત્રાનો વિચાર-૧૯; પ્રયત્ન શરૂ કર્યો-૧૯; ખીજો હુકમ-૨૦; દહ નિઘ્રય-૨૦,

૮ છુએનસંગનું સ્વપ્ન

૨૧ થી ૨૨

ધર્મ પ્રાર્થના-૨૧; સાંકેતિક સ્વપ્ન-૨૧; અપૂર્વ આનંદ -૨૨; ચાંગાનથી નિકળ્યો-૨૨.

૯ યાત્રારંભ માટે પ્રયાસ

૨૩ થી ૨૬

યાત્રારંભ-૨૩, લાનચાઉથી લિયાગચાઉ-૨૩, સુનાદિની
કથા-૨૩, વધુ જામો-૨૪, ગુમચર ખાતાના અધિકારી પાસે
-૨૪, ઉદ્દેશ-૨૪, ધમકી-૨૫, આશાનો અંકુર-૨૬.

૧૦ કેટલીક વધુ માહિતી

૨૭ થી ૨૯

કચ્છચાઉમાં-૨૭, એક સાથી ભાગ્યો-૨૭, પ્રસ્તુત
માર્ગની માહિતી-૨૮, મુ મેન ચોક્કી-૨૮, ચોક્કીએનતુ' રેતીતુ
રણુ-૨૮, માર્ગ આથી ન મળ્યો-૨૯

૧૧ મુંઝવણ

૩૦ થી ૩૨

સ કટોડી પગ પગ-૩૦, નવી આશા-૩૧, અનુદાન-૩૧,
ગુલ સ્વપ્ન-૩૧, પંચ શીલવ્રતની દીક્ષા-૩૨, આશા-૩૨.

૧૨ અઠગ નિશ્ચય

૩૩ થી ૩૬

નિશ્ચય-૩૩, ગોકવણ પ્રમાણે-૩૩, નિગરા-૩૪, ગલગ-
મણુ-૩૪, ધોડનો પગિય-૩૪, યાત્રામાં પડતા ત્રાસનો
ખ્યાલ-૩૫, દૃઢ નિશ્ચય-૩૫, ધોડની અદલાબદલી-૩૫,
ભવિષ્ય વાદ આવ્યું-૩૬, યાત્રાના ગ્રીમણેશ-૩૬.

૧૩ વિપત્તિના વાદળ

૩૭ થી ૩૯

નદી પાડ કરી-૩૭, કપટ વિચાર-૩૭, મન ફરી ગયું
-૩૮ નવા સાથી પણ ફસડ્યો-૩૮, સાથીની ધમકી-૩૮,
ઝોઠો પડ્યો-૩૯, ખસ એકલો મરણિયો-૩૯

૧૪ રેતીના રણમાં

૪૦ થી ૪૩

રેતીના રણમાં-૪૦, આળપ પાળ-૪૦, ખોટા દબ્યો-
૪૦, જન પિશાચની ચેષ્ટા-૪૧; આકાશમાંથી-૪૧, પહેલી

ગદી-૪૧; પકડાઇ ગયો-૪૨; નાયકે તપાસ્યો-૪૨; પોતાની
ઓળખ-૪૩; વધુ તપાસ-૪૩.

૧૫ પહેલી ઓઢીમાં

૪૪ થી ૪૭

એની એ જ વાત-૪૪; નાયકનું મન છતવાતો પ્રયાસ-
૪૪; મન પીગળ્યું-૪૫; પરોણાગત-૪૬; ભો તેનો જ
વળાવો-૪૬; વસમી વિદાય-૪૭.

૧૬ પ્રતિજ્ઞા

૪૮ થી ૫૨

ઔથી ઔઢી-૪૮; પાછો સામો ગયો-૪૮; નાયકની પાસે
૪૯; અનુકૂળ સંજોગો-૪૯; પાણી ખલાસ-૪૯; આત્માનો
સાદ-૫૦; આખરે રણ આગ્યું-૫૦; પાણી વગર મુસાફરી
૫૧; ઇશ્વરનું નામ-૫૧; અદરયની સહાય-૫૧; ઘોડો ભડક્યો
૫૧; આખરે પાણી મળ્યું-૫૨; ઇગોનો પ્રદેશ-૫૨.

૧૭ કાઠિયાંગના રાજ્યમાં

૫૩ થી ૫૬

ઇગોના વિદ્યાર્થી-૫૩; ઇગોના રાજાના મહેલમાં-૫૩;
કીર્તિ કાઠિયાંગ પહોંચી-૫૩; કાઠિયાંગનું આમંત્રણ-૫૪;
હુએનમંગથી ના રહેવાઇ નહિ-૫૫; ભક્તિ-૫૫; ભાન
ભૂલ્યો-૫૬.

૧૮ પ્રલોભનો

૫૭ થી ૬૦

પરોણાગત-૫૭; આર્દ્ર હૃદય-૫૭; રોકવાના પ્રયત્નો-૫૮;
'તુન' નિષ્ફળ મયો-૫૮; ગમ્મની આજીજીઓ-૫૯;
હુએનમંગની લગ્નની-૫૯; રાજા માનતો નથી-૬૦.

૧૯ સત્યાગ્રહ

૬૧ થી ૬૫

રાજાનો બીજો પ્રયત્ન-૬૧; સત્યાગ્રહનો વિજય-૬૨;
રાજાનું વચન-૬૩; સામુ વચન; ૬૩; એક માસ રોકાયો-

૬૩, ગાળનું દાન-૬૪, લલામણપત્રો-૬૪, વસત્રી વિદાય-૬૫.

૨૦ ચયયાત્રાનો ઉત્સવ

૬૬ થી ૬૯

હુદારાનો ત્રાસ-૬૬, 'ઝો-ડી-ની' ના રાજ્યમા-૬૭, 'કીકિચી' માં ચયયાત્રા-૬૭, ચયયાત્રાનો પ્રસાદ-૬૮, મોક્ષ-ગુપ્તના વિહારમા-૬૮, મોક્ષગુપ્ત સાથે વાદવિવાદ-૬૯, બરદેથી રોકાવું પડ્યું-૬૯

૨૧ ચેઢુખા

૭૦ થી ૭૫

લીંગ પર્વત આગળ-૭૦, ન્યાં જુવો ત્યાં બરદે જ બગદે-૭૧, ૧૪ માણસ બગદેમાં ઠરી ગયા-૭૧; ગરમ પાણીનો ઝરો-૭૧, ચે ઢુખાં શિકારી પોશાકમા-૧; સમાગમ-૭૨, ખાની તંજુ-૭૨, હુએનસંગે બેકક લીધી-૭૩, કાકિયાંગની બેટ-૭૩, પ્યાલીઓ ખાલી થઈ-૭૩, ભોજન-૭૪, હુએનસંગની કથા-૭૪, ખાન સમજાવે છે-૭૪, હુએનસંગનો નિશ્ચય-૭૫ દુભાપિયો-૭૫, ખાના વિનતિ-પત્રો-૭૫.

૨૨ અંક ભૂલથી રહી ગયો છે

૨૩ સમરકેન્દનો રાજા બૌદ્ધ થયો

૭૬ થી ૭૮

સમરકેન્દ-૭૬, અગ્નિપૂજક-૭૬, રાજા સાથે મુલાકાત-૭૬, વાતોમાં રસ પડ્યો-૭૭, રાજાને દિક્ષા-૭૭, ફરિયાદ-૭૭, શિક્ષા-શિક્ષામાં ફેરફાર-૭૭, ગામ આપું બૌદ્ધ થયું-૭૮.

૨૪ રાજ્ય ખટપટ

૭૯ થી ૮૧

લોહહારમાથી પસાર-૭૯, કુદૂજ-૭૯; રાજા સાથે

મુલાકાત-૮૦; રાજાનો સ્વર્ગપાસ-૮૦; રાજમાતા રાણી
યધ-૮૧; નવા રાજાની સહાનુભૂતિ-૮૧; વાહલિક-૮૧.

૨૫ પ્રસાકર લિલ્લુ સાથે મેળાપ ૮૨ થી ૮૪

રાજગૃહ નગર-૮૨; ભગવાન શુદ્ધનું જલમાત્ર, દાંત
તથા પિચ્છિકા-૮૨; મસ્તિક તથા તણુપ નામના વૃક્ષો-
૮૩, સૂર્યનો પ્રતિહાસ-૮૩; પ્રસાકર લિલ્લુ-૮૩; વાહલિકમાં
એક માસ-૮૪; જુમધ અને જુજગાના રાજ્યમાં-૮૪.

૨૬ હિન્દુકુશ પાસેની મૂર્તિઓ ૮૫ થી ૮૭

હિન્દુકુશ પર્વત ઓળંગ્યો-૮૫; પર્વતનો રસ્તો-૮૫;
વામિયાનમાં-૮૬; હજાર પુટ લાંબી મૂર્તિ-૮૬; ત્રણ દાંત-
૮૬; શશુકવાસની સંગાતી-૮૬; વાવાઝોડું-૮૭.

૨૭ શરક સંધાતામનો જીજ્ઞાસુ ૮૮ થી ૯૨

કપિથાના રાજ્યમાં-૮૮; શરક વિહારમાં-૮૮; નવાઈની
વાત-૮૯; ચમત્કાર-૮૯; મરામતની જરૂર-૮૯; હુએન-
સંગની પ્રાર્થના-૯૦; સંકર્ષ-૯૦; મરામત થઈ ગઈ-૯૧;
શાસ્ત્રાર્થ-૯૧; પારિતોષિક-૯૧; ભગવાન શુદ્ધ આકાશમાર્ગે
જતા-૯૧.

૨૮ ભગવાનની છાયાનાં દર્શન ૯૩ થી ૯૮

નગરદારના રાજ્યમાં-૯૩; ભોમિયાને દીધેલી ભૂલથાપ-
૯૩; ઉષ્ણીષ ધાણનો ગોળો-૯૪; ફલ ન્યોતિષ-૯૪;
નાગરાજ ગોપાલની ગુફા-૯૫; હુટાર સાથે ભેટો-૯૬;
ગુફાની અંદર-૯૭; બસો નમસ્કાર પછી દર્શન-૯૮; એક
સાચીને દર્શન ન થયા-૯૮.

- ૨૯ પ્રયાગમાં ૯૯ થી ૧૦૦
 પેશાવરમાં-૯૯; મારસો પુટ ઊંચો સ્તૂપ-૯૯; પર્વત-
 પરથી ફળદ્રુપ જમીનપર-૯૯
- ૩૦ સો ફુટ ઊંચી લાકડાની પ્રતિમા ૧૦૦ થી ૧૦૨
 સુવાસ્તુ નદીનો કિનારો-૧૦૦; પવિત્ર શિલા-૧૦૦; દેહ-
 સમર્પણ-૧૦૧; રાજધાની 'દગ્ધિ'માં-૧૦૧; દેવી મૂર્તિ-
 ૧૦૧; તક્ષશિલા-૧૦૧; કાશ્મીરને રસ્તે-૧૦૨.
- ૩૧ કાશ્મીરમાં વિદ્યાધ્યયન ૧૦૩ થી ૧૦૬
 કાશ્મીરના રાજાનું સ્વાગત-૧૦૩; સ્વપ્ન ૧૦૩; સરધસ-
 ૧૦૪; ખાણા માટે આમંત્રણ-૧૦૪; અબ્યાસની સગવડ-
 ૧૦૪; શારદાપીઠ કાશ્મીર-૧૦૫; પરીક્ષા-૧૦૫; રાજ્ય-
 કેન્દ્ર-૧૦૬.
- ૩૨ હુંડારાના પંઝામાં ૧૦૭ થી ૧૦૯
 ટકક પ્રદેશમાં-૧૦૭; પલાશના જંજલમાં-૧૦૭; હુંડારા
 નાક-૧૦૮; સ્નાતન-૧૦૯.
- ૩૩ ૭૦૦ વર્ષનો તપસ્વી ૧૧૦ થી ૧૧૧
 લાગણી-૧૧૦; બૌદ્ધો તરફથી સહાય-૧૧૧; વિનીતપ્રભ
 -૧૧૧; ચન્દ્રવર્મા-૧૧૧.
- ૩૪ સ્તૂપ પૂજા ૧૧૨ થી ૧૧૩
 અર્હત દેવેતિની ગણતરી-૧૧૨; સ્તૂપ પૂજા-૧૧૨.
- ૩૫ જયશુભ અને મિત્રસેન સાથે મેળાપ ૧૧૪ થી ૧૧૬
 ગંગાદાર-૧૧૪; મિત્રસેન-૧૧૪; શુભપ્રભ-૧૧૪;
 મેસારી કરતાં ત્યાગી શ્રેષ્ઠ-૧૧૫; અભિમાન-૧૧૫; પોતાનું
 મંતવ્ય-૧૧૬; સમાધિ-૧૧૬.

૩૬ સોના ચાંદી અને સ્ક્રટિકના દાદર ૧૧૭ થી ૧૧૮

વચસો દાદર-૧૧૭ આખ્યાયિકા-૧૧૮.

૩૭ હર્ષવર્ધન ૧૧૯ થી ૧૨૧

પ્રતિજ્ઞા-૧૧૯; ધર્મશાળાઓ-૧૨૦; દવાખાના-૧૨૦;
અર્હિસા-૧૨૦; પંચમહાપરિત્યાગનો ઉત્સવ-૧૨૦; શ્રમણ
પરિષદ-૧૨૧; રાજનો કાર્યક્રમ-૧૨૧.

૩૮ ફરી પાછા હુંટારા ૧૨૨ થી ૧૨૬

અમંગ બોધિસત્વ-૧૨૨; ઉતારુઓની ઝડતી-૧૨૩;
હુંટારુઓનો આનંદ-૧૨૩; આજીજી-૧૨૪; સહાનુભૂતિ-
૧૨૪; પત્થર પર પાણી-૧૨૪; તૈયારી-૧૨૫; એકજ
ઈર્ષ્યા-૧૨૫; ધ્યાનમગ્ન-૧૨૬; ઉદ્ધકાપાત-૧૨૬; ગભરા-
મણ-૧૨૬; દૈવકોપ-૧૨૭, એ જ નિઃસૂતા-૧૨૭; ઉપ-
દેશ-૧૨૮; હૃદયપથટો-૧૨૮; હુએનસંગની વિદાય-૧૨૯.

૩૯ પ્રયાગ ૧૩૦ થી ૧૩૪

એકના હજાર પૈસા-૧૩૦ અક્ષયવડનું માહાત્મ્ય-૧૩૦;
દંતકથા-૧૩૧; બસ, કુર્કુ છું-૧૩૧; મહાદાનક્ષેત્ર-૧૩૨;
મેળા બરાતો-૧૩૨; તીજેરી ખાલી થતા મુધી દાન-૧૩૨;
તીર્થ મહિમા-૧૩૩; પ્રાણીઓ પણ માને છે-૧૩૩; મોક્ષ
માટે તપ-૧૩૪.

૪૦ બુદ્ધદેવની પહેલી પ્રતિમા-મૂર્તિ ૧૩૫ થી ૧૫૩

ઉદયન-રાજ-૧૩૫; દાતણુમાંથી વૃક્ષ-૧૩૫; આવસ્તી
નગરી-૧૩૬; ચંદનની મૂર્તિ-૧૩૬; કપિલવસ્તુ નગર-૧૩૭;
રામઆમનો સ્તૂપ-૧૩૭; સ્તૂપનું માહાત્મ્ય-૧૩૭; બીજી
દંતકથા-૧૩૮; સ્તૂપ તોઓ નહિ-૧૩૮; કુશીનગર-૧૩૮;

પરિનિર્વાણનો સમય-૧૩૯, શ્રમણો નિસાસો નાખ્યો-૧૪૦, અધીરાઈ-૧૪૦, ધર્મનો લોપ થયો છે-૧૪૦, ગદ્દલ-૧૪૧, સાગ્નાથ-૧૪૧, મસાગર્મા-૧૪૨, બ્રાહ્મણો તરફથી સન્માન-૧૪૨, વૈશાલીનો પ્રદેશ-૧૪૨, નેપાળ-૧૪૩, ફરી પાછો વૈશાલીમા ૧૪૩

૪૧ મગધ

૧૪૪ થી ૧૪૮

પાટલીપુત્ર-૧૪૪, દત્તકથા-૧૪૪, લગ્ન-૧૪૫, દિવ્ય મહેલ-૧૪૫, મગધની રાજ્યધાની-૧૪૬, શુદ્ધદેવના પગલા-૧૪૬, તીવાડક સંધારામ-૧૪૬, બોધિદક્ષ-૧૪૭, વજ્રાસન-૧૪૭, ભવિષ્યવાણી-૧૪૮.

૪૨ નાલંદ

૧૪૯ થી ૧૫૯

સ્વાગત-૧૪૯, શીલભદ્રની પાસે-૧૫૦, શુળનો રોગ-૧૫૦, સ્વપ્ન-૧૫૧, અભ્યયન કમવવાયો શાંતિ-૧૫૧, ચીનના શ્રમણને ભણાવ્યો-૧૫૨, નાલંદમા પ્રવેશ-૧૫૨, તાળો મળ્યો-૧૫૨, હુએનમગ માટે જગા નક્કી થયું-૧૫૩, નાલંદા નામ-૧૫૩, ઠરોડો રૂપિયાનું આમાવાડિયુ-૧૫૪, ભવિષ્યવાણી-૧૫૪, મવારામની પ્રગતિ-૧૫૫, વિદ્યાપીઠની બાધણી-૧૫૬, વૈષ્ણવ-૧૫૬, હેસ્ટેલ-૧૫૭, અભ્યાસ-ક્રમ-૧૫૭, વિદ્યાર્થીઓ-૧૫૮, વિદ્યાલયની ભગતી-૧૫૮, અધ્યાપક-૧૫૯.

૪૩ રાજગૃહ

૧૬૦ થી ૧૬૫

કુશાગરપુર-૧૬૦, ગૃધ્રકૂટ પર્વત-૧૬૧, સપ્તપર્ણી ગુફા-૧૬૧, ગુફા પ્રવેશ માટે લાયકાત-૧૬૨, અવિર નિકાય-૧૬૨, મહામંથિક નિકાય-૧૬૨, પોતાના દુષ્ટમની શિક્ષા

પોતે ભોગવી-૧૬૩; રાજગૃહ નગર-૧૬૩; મહાયાનનો
આર'ભ-૧૬૪; હંસ મંધારામ-૧૬૫.

૪૪ અભ્યાસ-અધ્યયન

૧૬૬ થી ૧૬૮

યોગસાઅનો બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી-૧૬૬; ભરણપોષણની
બ્યવસ્થા-૧૬૭; જોદ્ધધર્મી ગ્રન્થો સંપૂર્ણ કર્યા-૧૬૭; બ્રાહ્મણ-
ધર્મી ગ્રન્થો-૧૬૭; વ્યાકરણ-૧૬૮; નાલંદથી વિદ્યાય-૧૬૮.

૪૫ અવલોકિતેશ્વરની મૂર્તિ

૧૬૯ થી ૧૭૪

કપોત સંધારામ-૧૬૯; વિહારમાં મૂર્તિ-૧૬૯; મનો-
કામના પૂર્ણ થશે કે નહિ ?-૧૬૯; શુએનમંગની મનોકામના
-૧૭૦; બધી કામના પૂરી પડી-૧૭૦; સુવર્ણ પર્વત-૧૭૧;
કોમળ પગનાં તળીયાં-૧૭૨; સુચાસિત અક્ષત-૧૭૨;
સુવાસની શોધ-૧૭૨; જમીન પર પગ મૂક્યા વગર પ્રયાણ-
૧૭૩; તથાગતગુપ્ત અને ક્ષાન્તિસિદ્ધ-૧૭૩.

૪૬ અરખાનગર

૧૭૫ થી ૧૭૬

ઉત્પત્તિ-૧૭૫, હાથીનું વન-૧૭૫; શુદ્ધ ગોવાળના વેશમાં
-૧૭૬; અદ્ભુત બળદ-૧૭૬; ગુફામાં રસાયો-૧૭૭; પથર
બની ગયો-૧૭૮; પથર ન વાગ્યો-૧૭૯.

૪૭ આગળ પ્રવાસ

૧૮૦ થી ૧૮૩

પુંડ્રપર્ધન-૧૮૦; સુવાસિત મૂર્તિ-૧૮૧; તામ્રલિખી
-૧૮૧; ઉડીસા-૧૮૨; દંતગૃપનો અમકારો-૧૮૨; કલિંગ
-૧૮૨; કોસલ-૧૮૩.

૪૮ નાગાર્જુન

૧૮૪ થી ૧૮૬

દેવજોધિસત્ત્વને બધી વિદ્યા શિખવી દીધી-૧૮૪; ગાદી
ક્યારે ખાલી પડશે ?-૧૮૫; માતાની સલાહ-૧૮૫; ભિક્ષા

માયું છું-૧૮૬; રાગ મરણ પામ્યો-૧૮૬; અમરગિરિનો
સંધારામ-૧૮૭; પત્યરનું મોર્નું-૧૮૭; સંધારામની વ્યવસ્થા
-૧૮૮; નવકાદિ સોના મહેરાનું રક્ત મીઠું ખરીદું-૧૮૮;
બ્રાહ્મણોએ કબજે લીધો-૧૮૮; ધનકટક-૧૮૯,

૪૯ ભાવવિવેક

૧૯૦ થી ૧૯૪

કપિલદર્શનના આચાર્ય-૧૯૦; ધર્મપાલ બોધિસત્વ
-૧૯૦; અનુમાન-૧૯૦; સદ્વાદ-૧૯૧; વજ્રપાણિ-૧૯૧;
ભાવવિવેક અમુરેના દુર્ગમાં-૧૯૨; અમલુ મુશ્વતિ અને સૂર્ય
સાથે મેળાવ-૧૯૩; ઉત્તર નામના અહંત સાથે શાઆર્ય-૧૯૩.

૫૦ ધર્મપાલ

૧૯૫ થી ૧૯૮

બંધન-૧૯૫; ન્હાસી છૂટ્યા-૧૯૫; એમની પ્રવચનના
૧૯૬; સિદ્ધલ વિષે માહિતી-૧૯૬; ઉદ્દેશ-૧૯૭; આત્મ-
સ્વાધ્યા-૧૯૭; દાણો ચાંપી બેથો-૧૯૭; મલયાગિરિ-૧૯૮;
કપૂરની ઉત્પત્તિ-૧૯૮.

૫૧ સિંહલદ્વીપ

૧૯૯ થી ૨૧૨

દંતકથા-૧૯૯; સિંહનો બાળક-૧૯૯; ગુફામાંથી જીવકથા
-૨૦૦; સિંહનો રોષ-૨૦૦; રાગ હાર્યો-૨૦૧; પુત્રે બીડું
ઝડપું-૨૦૧; પિતૃસ્નેહ-૨૦૨; રાગએ વાત બદલી-૨૦૨;
ઇનામ તથા દેશનિકાલ-૨૦૨; સિદ્ધલદ્વીપ નામ પાડ્યું-૨૦૩;
પશ્ચિમી ભીષા ગુલ્મ-૨૦૩; બીજ દંતકથા-૨૦૩; રાક્ષસી-
ઓનો કાર્યક્રમ-૨૦૪; સિદ્ધલનું વહાણ-૨૦૪; રાક્ષસીઓના
પંડામાં-૨૦૪; કિંદો-૨૦૫; બીજાઓનો અનુભવ-૨૦૫;
સત્ય છટીકત બાણી-૨૦૬; દિવ્ય અશ્વ-૨૦૬; સિદ્ધલ
સિંચાય બંધો પાછા વળ્યા-૨૦૬; નવો રસ્તો-૨૦૭; રાગ

પાસે રાવ-૨૦૭; રાક્ષસીઓનું કાર્ય-૨૦૮; સિંહલદ્વીપ નામ
પડયું-૨૦૯; સિંહલદ્વીપમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર-૨૦૯;
પદ્મરાગમણિ-૨૦૯; મુગટમાં રત્નો-૨૧૦; ચોર-૨૧૦; મૂર્તિ
જાંચી ચર્ધ-૨૧૦; મૂર્તિએ મણિ કાઢવા દીધો-૨૧૧;
નારકીટ-૨૧૧; સિંહલ જવાનું મોકુફ-૨૧૧.

૫૨ મહારાષ્ટ્રમાં

૨૧૩ થી ૨૧૪

કોકણપુર-૨૧૩; ચંદનની દસ પુટ જાંચી મૂર્તિ-૨૧૩;
મહારાષ્ટ્રના લોકો-૨૧૩; શિક્ષા-૨૧૪; દારૂનો ઉપયોગ ૨૧૪.

૫૩ માળવા

૨૧૫ થી ૨૧૬

અદિસક ગુપ્ત-૨૧૫; પ્રબલત્સવ-૨૧૬; વિચિત્ર આખો-
ચિયું-૨૧૬; અભિમાની આહલુ-૨૧૭; લિશ્તુ ભદ્રચ-
૨૧૭; આહલુની હાર-૨૧૮; શિક્ષા-૨૧૯; પૃથ્વી ફાટી-
૨૧૯.

૫૪ સૌરાષ્ટ્રમાં અને શુજરાતમાં

૨૨૦ થી ૨૩૪

રાગ મુવભદ્ર-૨૨૦; સૌરાષ્ટ્રમાં-૨૨૦; તથાગતનું
ભિક્ષાપાત્ર-૨૨૧; પશ્ચિમનું સ્ત્રી-રાજ્ય-૨૨૧; અવડના
જંગલમાં-૨૨૧; મુલતાનનું સૂર્યમંદિર-૨૨૨; પર્વત
દેશમાં અભ્યાસ-૨૨૨; તિલાકકમાં-૨૨૨; સુર્ય જયસેન-
૨૨૩; સપિનય ના-૨૨૩; બીજ વાર પ્રસોભન-૨૨૪;
જયસેન શુરુ-૨૨૪; સ્વપ્નામાં નાલંદનો નાશ-૨૨૫;
તેજસ્વી પુરૂષ-મંજુથી-૨૨૫; ભવિષ્યવાણી-૨૨૬; યાત્રા-
૨૨૬; ધાતુનો વિહાર-૨૨૬; અમરકાર-૨૨૭; પાછો નાલંદ-
માં-૨૨૭; સિંહરાશિ સાથે વાહવિવાહ-૨૨૮; પરાજય-
૨૨૮; અન્ય રચ્ચો-૨૨૯; શિષ્ય ગાંકમે નહિ-૨૨૯;

પિત્તળનો વિહાર-૨૨૯; હીનયાનના અનુયાયી-૨૩૦; મહા-
યાન આકાશકુસુમવર્ણ-૨૩૦; રાજનો જવાબ-૨૩૧;
આહવાદન-૨૩૧; ચુંટણી-૨૩૧; ખીજો વાદવિવાદ-૨૩૨;
શાસ્ત્રાર્થ-૨૩૩; હ્યુએનસંગનો દાસ-૨૩૩; દાસચુરુ-૨૩૪;
ખીજો ગ્રંથ સખ્ખો-૨૩૪.

૫૫ ભવિષ્ય કથન

૨૩૫ થી ૨૪૦

ભોતિપીતો જવાબ-૨૩૫; ખુલાસો-૨૩૬; ભારતમાં
રહી જવાનો આગ્રહ-૨૩૬; ચીનની નિન્દા-૨૩૭; નિન્દાનો
જવાબ-૨૩૭; ફરી આગ્રહ-૨૩૮; અન્ધકારનો નાશ કરવા
-૨૩૮; ગીતભક્તની ખાત્રે-૨૩૯; એકજ ઇચ્છા-૨૩૯;
પરવાનગી મળી-૨૪૦.

૫૬ કુમાર રાજા

૨૪૧ થી ૨૪૬

કુમાર ગમ્મનો દૂત-૨૪૧; સલાહ-૨૪૨; નકારમાં
જવાબ-૨૪૨; ખીજો પત્ર-૨૪૨; ફરજતું ભાન-૨૪૩;
ધમકી-૨૪૩; હ્યુએનસંગને તૈયાર કર્યો-૨૪૪; આઠા માથે
ચડાવી-૨૪૫; શિક્ષાદિત્યના રાજ્ય તરફ-૨૪૬.

૫૭ શિક્ષાદિત્ય રાજા

૨૪૭ થી ૨૫૨

કુમાર રાજા તથા શિક્ષાદિત્યનો મેળાપ-૨૪૭; અધીરો
શિક્ષાદિત્ય-૨૪૮; પૂન્યભાવ-૨૪૮; ચીનના રાજાનું વર્ણન-
૨૪૯; અરાજકતા-૨૪૯; આમંત્રણ આપી આવ્યો-૨૫૦;
સ્વાગત-૨૫૦; રાજા વખાણ કરે છે-૨૫૧; પરિપક્વ ભરવી-
૨૫૨; પરિપક્વ દેહેણ-૨૫૨.

૫૮ કાન્યકુબ્જની પરિપદ

૨૫૭ થી ૨૬૦

પરિપદ મહા-૨૫૩, મગાપ્રવાસ-૨૫૩, પ્રતિનિધિઓ
-૨૫૪, સોનાની મૂર્તિ ઠળાવી-૨૫૪, દેવનો વગધોડો-૨૫૫,
વગધોડાની ગોઠવણી-૨૫૫, ખાસ માણસો મહાપમા-૨૫૬,
જમણ-૨૫૬, ભેટ-૨૫૬, પરિપદ મહાપમા-૨૫૬, પહેલો
દિવસ-૨૫૭, બીજો દિવસ-૨૫૮, રાજાનું ભાષણ-૨૫૮,
રાજાએ લીધેનો પક્ષ-૨૫૯, અરાડ દિવસનો કાર્યક્રમ-૨૫૯,
પારિતોષિક-૩૫૯, પ્રાચીન પ્રથા-૨૬૦, સ્વારીમાં નેકી-
૨૬૦, બહુમાન-૨૬૦

૫૯ ભગવાન શુદ્ધનો ઠાંત

૨૬૧ થી ૨૬૫

કાશ્મીરમાં કૃત્યા લોકનું ગળ્ય-૨૬૨, હીમતલના રાજાની
ચડાઇ-૨૬૧, કાશ્મીરમાં શાન્તિ-૨૬૨, ભિક્ષુને ઝાડ પરથી
ઉતાર્યો-૨૬૨, હાથની મચા-૨૬૨; સોનાની ચેત્રી-૨૬૩,
શુદ્ધ ભગવાનની વસ્તુ-૨૬૩, નાગને અનામત-૨૬૩,
કાશ્મીર લઈ જઈ પ્રતિષ્ઠા કરી-૨૬૪, કાશ્મીરથી કાન્ય-
કુબ્જ-૨૬૫

૬૦ પ્રયાગમાં મહાપરિત્યાગ પર્વ

૨૬૬ થી ૨૭૦

ધર્મભેજો જોવા ગઈ પડો-૨૬૬, મહાપની ગોઠવણી-
૨૬૭, પ્રયાગ પહોંચ્યા-૨૬૭, મંગમ આગળ-૨૬૮; આશુ
પણુર્તી દાન-૨૬૮, ચોથો દિવસ-૨૬૮, પાંચ વર્ષ સુધીનો
ભાર વહેતી દીધો-૨૬૯, ગળ્યે ફક્ત લગોળી રાખી
૨૭૦, પ્રાર્થના-૨૭૦

૬૧ છુએનસ ગ વિદ્યા લે છે

૨૭૧ થી ૨૭૫

વળી દસ દિવસ રોક્યો-૨૭૧, કુમાર રાજાનું પ્રનોભન-
૨૭૨, ધર્મચ થનું મૂત્ર તલળાળ્યું-૨૭૨, અંગાય વગરનો

માર્ગ-૨૭૩, જમીન માર્ગે જવાની ૩૨૪-૨૭૩, શિલાદિત્ય
તથા કુમારરાજની બેટા ૨૭૪, હુએનસ ગને વળાવ્યો-
૨૭૪; નિરહ સહન ન થયો-૨૭૫ કપડા પર પત્ર-૨૭૫.

૬૨ હુએનસ ગનો ઘરભણી પ્રવાસ ૨૭૬ થી ૨૭૬

જતે જતે પણ અખ્યાસ-૨૮૬ હુટાફના ત્રાસ વગરનો
ગરતો-૨૭૬, કારમીર ન ગયો-૨૭૭, નાવ ઉધુ વધુ-૨૭૭
કપિશાના રાજ સાથે-૨૭૮ ખીજ લાવી ચકાતા નથો-૨૭૮,
ત્રિપિટકની નકલ-૨૭૯

૬૩ હમધાન તથા સૌફ્ટ ૨૮૦ થી ૨૮૩

અલી મહિના રામ્બો-૨૮૦, હુણ્ણ દેવ-૨૮૧, કપિશામા-
૨૮૧, પર્વત ઝાળ યો-૨૮૨, ગતવસો-૨૮૨ ખીજો
પર્વત-૨૮૨, ખીજ રાત ટાલમાં-૨૮૩

૬૪ આગળનો પ્રવાસ ૨૮૪ થી ૨૮૬

કુદુજ-૨૮૪, હિમલય દેશ-૨૮૪, બદખ્શા-૨૮૫,
અદર રહેલું તાંબાનું જત્ર-૨૮૫, પામીરની તળેલી-૨૮૬,
મોકુ ઝગલું-૨૮૬, દસ પુટ ઊંચા પક્ષી-૨૮૬,

૬૫ કબધ દેશ ૨૮૭ થી

પાગસ દેશનું માત્રુ-૨૮૭, ગભવતી કુવરી-૨૮૮,
તેગસ્વી પુત્ર-૨૮૮, સુર્વશી-૨૮૮, કુમાર લખ્ધ-૨૮૯,
સમાધિસ્થ અર્હત-૨૮૮, હુટાગ-૨૮૦.

૬૬ સમાધિસ્થ દિગળર ૨૮૧ થી ૨૮૩

લોકો ઉત્પા-૨૮૧ ગળ પણ આખ્યા-૨૮૨, સમાધિ
ઊગાવવા ના ઉપાય-૨૮૨, સમાધિ છુતી-૨૮૨, નિર્ગળ-
૨૮૩, ચાગડ-૨૮૩

૬૭ ખુતન

૨૯૪ થી ૨૯૮

અસોકનો પુત્ર-૨૯૪; દિવ્ય બાવક-૨૯૫; ખુતન નામ-
૨૯૫; ઝોમકની રોટલી-૨૯૫; પૂર્વ જન્મની વાત-૨૯૬;
મૂર્તિ-૨૯૬; આદિ મંધારામ-૨૯૭; વૈરાયન ૨૯૭; તથા-
ગત કોણુ ૭-૨૯૭; રાગને ચાન-૨૯૭; સંધારામ બંધાબો-
-૨૯૮; સ્તુતિ-૨૯૮; મૂર્તિ આવી-૨૯૮.

૬૮ સમ્રાટ સાથે સંદેશા

૨૯૯ થી ૩૦૬

નિવેદન પત્ર-૨૯૯; મારી કચની-૩૦૦; બૌદ્ધ ધર્મનો
અભ્યાસ-૩૦૦; વ્યાખ્યાનો-૩૦૧; રાગનો પ્રત્યુત્તર-૩૦૧;
સગવડ-૩૦૧; પીમે નગરમાં-૩૦૨; રેતીના ગણુમાં-૩૦૨;
શાયાણિ-૩૦૩; કારણુ-૩૦૩; અતી સ્નેહ-૩૦૪; રવાગત
તથા પરમાનન્દ સંધારામમાં હિતારો-૩૦૪; મૂર્તિઓ-૩૦૪;
પુરતકો-૩૦૫; સામા રદીઆ-૩૦૬; અનુવાદ સર કર્પા-
૩૦૬; નવો મંથ-૩૦૭; અભ્યાસ કરાવ્યો-૩૦૭; નવો
વિહાર-૩૦૭; ધર્મમયો પ્રત્યે ભક્તિ-૩૦૮; પ્રણા પાર-
મિતાનો અનુવાદ-૩૦૮; સ્વપ્નમાં આદેશ-૩૦૮; પારાયણુ
-૩૦૯; પરલોકવાસ-૩૦૯.

પારિભાષિક શબ્દોનો કોષ

સ્તૂપ —પવિત્ર મૃત પુરુષ અગર સ્ત્રીના શરીર ધાતુ ઉપર બનાવેલું માટી અગર પથ્થરનું સ્મારક. ચૈત્ય.

વિહાર —લિલુઓનો મઠ; સુગતાલય.

સંધારામ —લિલુસંધને અર્પણ કરેલો નગર નજીકનો બગીચો, એમાં વિહાર પણ હોય છે.

•••

લિલુ —બૌદ્ધ સાધુ. સંસારનો ત્યાગ કરી, લિલ્લા માગીને નિર્વાહ કરી, સંઘમાં દાખલ થયેલો પુરુષ.

શ્રમણ —બ્રાહ્મણોત્તર કોમનો તપસ્વી. સાધુ.

સ્થવિર —વયોવૃદ્ધ તથા રાનવૃદ્ધ સાધુ.

મહાસ્થવિર —અત્યંત વૃદ્ધ લિલુ.

પરિવ્રાજક —સંન્યાસ પાળનાર તથા પળાવનાર. હંમેશાં પર્યટન કરનાર તપસ્વી.

પારિપાશ્વક —પાસે રહેનાર.

•••

પ્રવ્રજ્યા —ત્રન, દીક્ષા અથવા સંન્યાસ.

નિર્વાણ —મોક્ષ. પુનર્જન્મમાંથી મુક્તિ અગર રાજ, દોષ, લોભ વગેરેમાંથી મુક્તિ મેળવવી તે.

પરિનિર્વાણ —મહાપુરુષનો મોક્ષ.

•••

સંગાતી —વસ્ત્ર અથવા ઉપવસ્ત્ર.

લોહપાત્ર —લોહાનું પાત્ર.

દાંતો-દાંત —મહાપુરુષના શરીરનો અવશેષ, દાંત. ઇન્દ્રિયોનું દર્શન કરનાર.

પિચ્છિકા —પીછી, જંતુ રક્ષા માટે હજવેથી સાફસુધી કરવા વપરાતી મોરનાં પિછાંની બનાવેલી પીછી.

ચક્ષુગોલક —આંખનો ગોળો. મહાપુરુષના શરીરનો અવશેષ.

•••

ધાતુ —મહાપુરુષનું સ્મારક. મહાપુરુષના શરીરનો અવશેષ, અગર એના ઉપયોગની વસ્તુ. માંસ વગેરે સાત ધાતુ.

શરીર ધાતુ —શરીર સાથે મંબંધ ધરાવનાર અવશેષો, જેવાકે કેસ, નખ, દાંત, અસ્થિ વગેરે.

માંસ ધાતુ —માંસ રૂપ ધાતુ.

ઉષ્ણિષ ધાતુ —મુકટ રૂપ ધાતુ.

•••

જનપદ —પ્રદેશ. સહેર.

પાંચ શીલ વ્રત—પાંચ પ્રકારનાં વ્રત.

નિર્મન્ય ભિક્ષુ—જૈન સાધુ.

કાર્પાસ વસ્ત્ર —કપાસ, ૩ માંથી બનાવેલું સુતરાઉ કપડું.

દશબલત્વ —બુદ્ધત્વ. ૧ દાન, ૨ શીલ, ૩ ક્ષાન્તિ, ૪ વીર્ય, ૫ આન, ૬ શાન્તિ, ૭ બલ, ૮ ઉપાય, ૯ પ્રણિધાન, અને યાન એ દશબલો મનાય છે.

વિભૂતિ —સંપત્તિ, વૈભવ.

દ્રોણ —એક શેર; આળીસ તોલા.

આલ્યાવસ્થા

એશિયાખંડમાં આપણા હિન્દુસ્થાનનો દરનો પાકોશી ચીન દેશ :
 દેશ તે ચીન દેશ. આપણે દિવાળીના દિવસમાં ફટકડા
 ફેડીએ છીએ તે ચીનમાં બને છે. ચાઇના સિલ્ક, ચીનાઇએ
 વગેરે રેશમી કાપડ વાપરીએ છીએ તે બધું પણ મોટે
 ભાગે ચીન દેશમાંથી જ આવે છે.

એ ચીન દેશના 'કાઉશી' નામે પ્રાંતના 'ચીનહુ' હુએન-
 નામના ગામમાં ઈ. સ. ૬૦૦ માં એક પ્રતાપી બાળકનો સંગનો
 જન્મ થયો. એ બાળકનું નામ હુએનસંગ. જન્મ :

આગળ જતાં એ બાળક એક સુપ્રસિદ્ધ મુસાફર સુપ્રસિદ્ધ
 થયો. એણે જ્યાં જ્યાં મુસાફરી કરી હતી ત્યાં ત્યાંનું મુસાફર :
 એણે એટલું બધું કીલ્લવટથી વર્ણન લખી રાખ્યું હતું
 કે આજે પણ એના વર્ણનની ચોપડી એક બહુ જ ઉપ-
 યોગી ગ્રંથ તરીકે મનાય છે. એ વર્ણનની ચોપડીને
 લીધે જ એ માણસ બહુ પ્રસિદ્ધ પામ્યો.

એનું જીવનચરિત્ર બહુ રસમય છે. હુએનસંગના કોંગ દાદા :
 દાદાનું નામ 'કોંગ' હતું. ચીનમાં તે વખતે કોંગદાદા
 મોટા વિદ્વાન ગણાતા. એમની વિદ્વતા બોધ 'ત્સી'

વંશના મહારાજાએ કેંગદદાને પેકીંગના વિશ્વવિદ્યાલયના કુલગુરુ નીમ્યા. પગારને બદલે આજીવિકા માટે ચાઉનાન પરગણાની જાગીર એમને આપી.

હુએન-સંગના પિતા : હુએનસંગના પિતા હુમ્પ વિદ્વાન્ હતા. પણ એમને રાજ્યપ્રતિષ્ઠા, નોકરી કે મુત્સદ્દીપણું બીલકુલ ગમતાં નહિં. એટલે બધી પ્રવૃત્તિથી અલગ રહી ફક્ત ધર્મશ્રેયોના અભ્યાસમાં જ એ મગ્યા રહેતા. ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં વિરાગી જેમ એ રહ્યા હતા, તે વખતે બૌદ્ધધર્મ ચીનમાં ખૂબ ફેલાયલો હતો.

વાંચનનો શોખ : એમને ચાર પુત્રો હતા. એમાંનો સૌથી નાનો પુત્ર તે હુએનસંગ. નાનપણથી જ એ ગંભીર, શાંત, આજ્ઞાંકિત અને પિતૃલક્ષ્મ હતો. એના બાપની માફક એને પણ નાનપણથી ભણવાની લહે લાગી હતી. ઘેર એકલા બેઠા બેઠા વાંચવામાં એને એવી મજા પડતી કે બાઈ સાહેબ બહાર રમવા કરવા ચે જતા નહિં. ઘરમાં ને ઘરમાં બેસી રહીને વાંચ્યા કરે.

એકાગ્રતા : ચીનલુ ગામ છેક નાનું નહોતું. એટલે સડક પર તરેહ તરેહના વરચોડા, આત્રાસંધા, સરઘસો, તમાશગીરો વગેરેની દોડધામ ચાલુ જ રહેતી. છતાં એ દોડધામનો અવાજ આ નાનકડા હુએનસંગને બીલકુલ આકર્ષી શકતો નહિં. એ તો ફક્ત ચીન દેશના ધર્મશ્રેયોના અધ્યયનમાં જ મશગુલ રહેતો.

આચાર-શ્રેયો : એને એ આચારશ્રંધ બહુ ગમતા. એટલે એનો અભ્યાસ કરી તે પ્રમાણે વર્તન કરી જોવા ચૂકતો નહિં.

એને સદાચારમાં ખૂબ શ્રદ્ધા હતી, એટલે આચારનું પાલન કરવામાં એ ખૂબ સાવધ રહેતો.

જેની તેની સાથે વાતચીત કરવામાં પણ નમ્રતા અને વિનય, આચારશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે જતાવવા એ પ્રયત્ન કરતો.

એક વખત હુએનસંગના પિતા બેઠા બેઠા ‘દિયાવ’ નામનો ગ્રંથ વાંચતા હતા. તેમાં પિતૃભક્તિ સંબંધી રસમય વાર્તા હતી. આઠ વર્ષનો નાનો હુએનસંગ એ વાર્તા રસથી સાંભળી રહ્યો હતો.

પિતૃ-
ભક્તિ :

વાર્તામાં એમ આગ્યું કે, ‘ચાંગચુ પોતાના પિતાની આજ્ઞા સાંભળતાં બરોબર વિનયથી બેઠી, બે હાથ ભેડી પિતા સમક્ષ બેસી રહ્યો.’ આટલા શબ્દો બાળક હુએનસંગને કાને પડ્યા એટલે એ પણ વિનયથી હાથ ભેડી પોતાના પિતા સામે આવી બેસી રહ્યો.

આપને એનું વર્તન જોઈ બહુ નવાઈ લાગી. એણે વહાલથી પૂછ્યું, “માઈ ! આમ કરવાનું કાંઈ કારણ ?”

વર્તનમાં
ઉત્કાંઠ :

હુએનસંગે બહુ જ વિનીત ભાવથી કહ્યું : “પિતાશ્રી ! જ્યારે “ચાંગચુ” પિતાની આજ્ઞા સાંભળી હાથ ભેડી સામે બેસી રહે ત્યારે હું મારા પિતાના મુખમાંથી એ જ શબ્દો સાંભળી કેમ ન બેસી રહું ?”

આ સાંભળી પિતાનો હરખ માથે નહિ. આ વાત એણે આખા કુટુંબમાં કહી સંભળાવી. કુટુંબના દરેક માણસને એ સાંભળી આનંદ થયો; અને ભવિષ્યમાં એ એક મોટો માણસ થશે એવી સૌએ આગાહી કરી.

ભવિષ્યની
આગાહી :

શિષ્યવૃત્તિનો ઉમેદવાર

ભાઈઓનું હ્યુએનસંગનો સૌથી મોટો ભાઈ ગૃહસ્થાશ્રમી હતો. બીજો ભાઈ ચાંગચી જૌદ સંન્યાસી થઈ ગયો હતો. બાણુ : લોયાંગ નગરના ચિંગ-તૂ નામે વિહારમાં એ રહેતો અને જૌદધર્મના અંથોનું અધ્યયન કરતો. ત્રીજો ભાઈ, સૌથી મોટાભાઈની સાથે ઘરકામમાં, ઉપયોગી થતો.

વિદ્યા- એકવાર બીજો ભાઈ ચાંગચી પોતાના વિહારમાંથી બ્યાસનો માતાપિતાને મળવા આવી પહોંચ્યો. ઘરમાં હ્યુએનસંગ- અવસર : ની વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ લેઈ, એને વધુ અભ્યાસ કરાવવા પોતાની સાથે લઈ ગયો. હ્યુએનસંગને તો એ જ લેઈતું હતું. પોતાના ભાઈ સાથે રહી જૌદધર્મના અંથોનું અધ્યયન કરવામાં એને ખૂબ મજા પડી.

રાજસા : એવામાં ચીનના રાજાએ એક હુકમ કાઢ્યો કે, “લોયાંગ નગરના લિહુઓમાંથી ચૌદ લાયક લિહુઓ શોધી કહાડવા. એમની પાસે ધર્મઅંથોનો વધારેમાં વધારે અભ્યાસ કરાવરાવવો. અભ્યાસ કરવાની સરજતા થાય તે માટે એમના લરણપોષણ અને અધ્યયનનો સર્વ ખર્ચ રાજ્યમાંથી આપવામાં આવશે.”

ચૌદ લિફ્ટુઓની પસંદગી કરવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી. સમિતિના પ્રમુખ તરીકે ચિન-શોનકોની નિમણૂક કરવામાં આવી.

સમિતિએ જાહેરનામાં કાઢ્યાં કે લોચાંગ નગરના શિષ્યવૃત્તિ-બધા લિફ્ટુઓએ અમુક દિવસે અમુક જગ્યાએ ભેગા ની જાહેર થવું. ત્યાં એમની પરીક્ષા લેવામાં આવશે. પરીક્ષામાં ખખર : પસાર થયેલામાંથી પહેલા ચૌદ જણને રાજ્યની-(રેકૉલર-શિપ)-શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવશે.

ઠરાવેલે દિવસે પરીક્ષામંડપ આગળ હજારો લિફ્ટુઓની લીડ જામી ગઈ. એમાં મોટા મોટા વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ, અનુભવવૃદ્ધ એમ જુદી જુદી લાયકાતવાળા લિફ્ટુઓ અને શ્રમણો દેખા દેતા હતા.

મોટા લિફ્ટુઓ આગળ શ્રમણોનો શો હિસાબ ? પરીક્ષાનો છતાં આપણા ખારતેર વર્ષના છુએનસંગભાઈએ પણ ઉમેદવાર : પરીક્ષાના મંડપ આગળ જઈ ઊભા રહેવાનું સાહેસ ખેડ્યું.

એમને કરવાને અંકર જતા રોક્યા; પણ એમ કંઈ એ હારી જાય એમ નહોતા. એ તો ત્યાં જ અહીં લગાવીને બેઠા.

ઘોડીવારે સમિતિના પ્રમુખ ચિન-શોનકેકો પરીક્ષા પ્રમુખ લેવા મંડપ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યારે દ્વાર પર સાથે અહીં જમાવી બેઠેલા તેર વર્ષના બાળકને જોઈ એમને વાર્તાલાપ : બહુ આશ્ચર્ય થયું.

એમણે પૂછ્યું : “તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ?”

હ્યુએનસંગે બિલકુલ ગભરાયા વગર પોતાનું ઓળખાણ આપ્યું.

પ્રમુખને, એની હિંમત અને બોલવાની છટા જોઈ, એની વાતમાં રસ પડ્યો. એણે પૂછ્યું, “ કેમ, વિધાવેતન છૂટવાની તારી ઈચ્છા છે કે શું ? ”

“ હા જી, એ આશાએ તો હું અહીં આવ્યો છું. પણ મને નાની ઉમરનો જોઈ કોઈએ અંકર જ જવા લીધો નહિ. એટલે એ આશા હું ક્યાંથી રાખી શકું ? ”

“ પણ તું વિધાવેતન મેળવીને કરીશ શું ? ”

મહત્ત્વા- “ મારી તો એક જ હાર્દિક ઈચ્છા છે કે, ભગવાં વચ્ચે
ઠાણા : પહેરી ચારે દિશાએ ખુલ્લું ભગવાનના ઉપદેશેલા ધર્મનો પ્રચાર કરું. ”

બાળક હ્યુએનસંગની આવી આશાભરો વાતો સાંભળી પ્રમુખ જાહે પ્રસન્ન થયા. એમણે આ વાતી મહાન પુરુષને પોતાની સાથે લીધા; અને સમિતિ આગળ લઈ જઈ ઉભો કર્યો.

પરીક્ષા- સમિતિના બીજા સભ્યો સાથે પ્રમુખે આ બાળકનું
સમિતિને ઓળખાણ કરાવ્યું. વળી ઉમેર્યું કે “ જોખેલા ગ્રંથોનું
પ્રમુખની કેવળ પાસાણ કરવું એ કંઈ અઘરી વાત નથી. પરંતુ
ભલામણ : એની સાથે આત્મસંયમ અને સાદસ દોક વિરલા પુરુષોમાં જ હોય છે. મને પૂછું શ્રદ્ધા છે કે નો આપ સાહેબો આ બાળકને અભ્યાસી તરીકે પસંદ કરશો તો જરૂર શાક્યસિંહના બુદ્ધધર્મનું એ અણમોહું રત્ન યથા ગણકરો. ફક્ત મને એક જ વાતનું દુઃખ થાય છે

કે આ બાળકને હાથે પર્મનો ઉદ્ધાર થતો જોવાને આપણે પ્રમુખની
જીવતા હોઈશું નહિ. હું ઇચ્છું છું કે આ સાહસિક ભવિષ્ય-
અને મહત્વાકાંક્ષી બાળકની બિછાવતી આશાઓને આપ વાણી :
સાહેબો દાખીને કચરી નહિ જ નાખો. ”

સમાપતિની દરખાસ્ત બીજા સભ્યોએ વધાવી લીધી; શિષ્યવૃત્તિ
અને પરીક્ષા લીધા વગર હુએનસંગનું નામ પસંદ કરેલા જ્યો :
ચૌદમાંના એક તરીકે લખી લેવામાં આવ્યું.

શિષ્યવૃત્તિ મળી એટલે પોતાના ભાઈ ચાંગચી સાથે અભ્યાસ
લોયાંગ નગરમાં રહી એણે વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો. શરુ :
ત્યાં એક વિદ્વાન્ બિહુ પાસે નિર્વાણસૂત્ર અને મહાયાન- :
ના અનેક ગ્રંથોનો એણે અભ્યાસ કર્યો.

વાંચવા બેસે એ વખતે હુએનસંગને ખાવાનું કે અદ્ય
સૂવાનું પથ્થુ લાન રહેતું નહિ. એની અહલ્યશક્તિ એટલી શક્તિ :
જખરાં હતી કે ફક્ત એક જ વખત વાંચેલી કે સાંભળેલી
વાત એને બરાબર યાદ રહી જતી. બે વખત કેઈ ગ્રંથ
વાંચવામાં આવતો તો તે તેને કંઠસ્થ થઈ જતો.

અભ્યાસ કરતાં કરતાં ચૌદેક વર્ષની ઉંમર એની
થઈ હશે; તે વખતે એક સંઘમાંના કેટલાકે બિહુઓએ
એક સૂત્રની બ્યાખ્યા સમજાવવા એને ખૂબ આગ્રહ કર્યો.
હુએનસંગ વયોવૃદ્ધ સાધુઓને ના કહી શક્યો નહિ.

એણે આસનપર બેસી એવી સરસ રીતે એમાંના કીર્તિના
સૂક્ષ્મ લાવોસહિત એ સૂત્ર સમજાવ્યું કે સાંભળનારા ફેલાવાની
દિગ્ધ થઈ ગયા. એની કીર્તિ ચોમેર ફેલાઈ ગઈ. દૂર શરુઆત :
દૂરથી લોકો એનાં દર્શન કરવા દોડી આવવા લાગ્યા.

રાજ્ય-વિપ્લવ

રાજ્યમાં આ અરસામાં ચીન દેશમાં રાજ્યની મોટી ઉથલ-
 ઉથલ પાથલ થઈ. સુઈ નામના રાજ્યવંશનો અધિકાર નાશ
 પામ્યો. જ્યાં જુઓ ત્યાં ચોર અને લુટારાનો ઉપદ્રવ,
 સ્થળે સ્થળે ધાડ અને લૂંટફાટ, ઘરોને ધણુ આગ વગેરે
 થવા લાગ્યું. લોકો ત્રાહ ત્રાહ પોકારી ઉઠ્યા.

આ ઉપદ્રવમાંથી સંધારામે તથા વિહારે પણ બચી
 શક્યા નહિ. અહિંસક શિક્ષુઓને પણ માર પડ્યા.
 બિચારા કેટલાએ શિક્ષુઓ વગરમોતે મુવા, સંધારામે
 લૂંટી લીધા અને છેવટે આગ લગાડી બાળી મૂક્યા.
 શિક્ષુઓએ આમાંથી બચવા જેને જ્યાં ફાળ્યું ત્યાં નાસી
 છૂટે.

‘ચાંગાન’- આ વખતે તાંગવંશના બહાદુર રાજકુમારે થોડા
 મા સૈનિકો લેગા કરી ચાંગાનનો મુલક કબજે કર્યો; અને
 બચરસા : ત્યાં પોતાની સત્તા જમાવી. પોતાના રાજ્યમાં થોડા જ
 વખતમાં એણે બધું વ્યવસ્થિત કરી દીધું.

‘લોયાંગ’ પર ધાડ અને આસપાસના મુલક જે એના કબજામાં નહોતો
 ત્યાં હજી ઉપદ્રવ ચાલ્યા કરતો હતો. થોડા જ દિવસમાં
 લોયાંગનગર પર ધાડ આવી.

હુએનસંગે એના મોટા ભાઈને કહ્યું “ભાઈ! હવે અહિં રહેવાય એમ નથી. જીવ બચાવવાનું જ અવકાશ છે. ત્યાં અહ્યાસની વાત જ ચી રીતે થાય ?

‘આપણે સાંભળ્યું છે કે કુમાર તાંગે, ચાંગાનમાં સારું વ્યવસ્થિત રાજ્ય જમાવ્યું છે. ત્યાં આવા ધાડપાડુઓનો ભય નથી. ત્યારે આપણે ત્યાં જતા રહીએ તો કેમ ?’

ચાંગચીભાઈને નાનાભાઈ હુએનસંગનું કહેવું પ્રયાણ :
વ્યાજખી લાગ્યું. એટલે બંને ભાઈઓ ગમે તેમ કરી હુપ્પ વેડતા વેડતા ચાંગાન આવી પહોંચ્યા.

ચાંગાનમાં આવી જોયું તો સર્વત્ર શાંતિ હતી; પણ ‘ચાંગાન’-
અધ્યયન માટે હજી કંઈ પણ વ્યવસ્થા થઈ દેખાતી માં :
નહોતી. કારણ કે નવીન રાજ્ય સ્થાપન થયાને હજી પુરું એક વર્ષ પણ થયું નહોતું.

ચાંગાનમાં ચાર વિહાર હતા. અને જૂના સુધંસમ્રાટ ચાંગતીના સમયમાં ઘણા બિશુઓને રાજ્ય તરફથી ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવતી પણ રાજ્યવિપ્લવના સમયમાં એ બધું છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું. એક પણ બિશુ ત્યાં નજરે પડતો નહોતો. જ્યાં જુઓ ત્યાં સુદ્ધની જ તૈયારીઓ દેખાતી હતી.

હુએનસંગ સુદ્ધને કારણે વખત ગાળવા બિલકુલ તૈયાર નહોતો. એને તો ચેતાનો અહ્યાસ જ વધારવો હતો. એટલે એને કંઈ એન પડ્યું નહિં. ફરી પાછો એણે મોટા ભાઈને જાગૃત કર્યો.

અભ્યાસ માટે દોડાદોડી

પાછા જ'ને લાઈઓએ 'શુ' પ્રદેશ તરફ મુસાફરી શરૂ કરી. 'ચેઉળુ' પાર કરી 'હાન યુયેન'માં એ લોકો આવી પહોંચ્યા. અહીં એમને 'કાંગ' અને 'કીંગ' નામના બે વિદ્વાન બિહુઓનો ભેટો થયો. લોયાંગમાં આ લોકો સાથે હુએનસંગ રહ્યો હતો; એટલે મિત્રો ભેગા મળતાં એકમેકની આંખમાં હર્ષાશ્રુ ઊભરાઈ આવ્યાં.

"કાંગ"
અને
"કીંગ"ના
મેળાપ :

જ'ને લાઈઓ આ બિહુઓની સાથે જ રહી પડ્યા; અને થોડા દિવસ અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી ચારે જણુ શીંગલુ નામના નગરમાં ગયા.

અહીં આવી, ચારે જણુઓએ નગરમાં ધર્મચર્યા કરવા માંડી. એટલામાં સાઈચિંગ નામનો મહાન વિદ્વાન એમને મળી ગયો. એટલે એની સાથે બે ત્રણ વર્ષ રહી, આ લોકોએ અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી લીધો.

મળતી
તકનો
ઉપયોગ :

એક બાબુ ચીનનું રાજકીય વાતાવરણ તદ્દન અશાંત હતું; અને શીંગ બાબુ વરસાદ વરસ્યો નહીં. ઠેર ઠેર દુકાળ પડ્યો. ફક્ત 'શુ' પ્રાંતમાં ખૂબ અનાજ પાક્યું, એટલે બૂખે મરતા લોકો આસપાસથી સંભરાઈને શુ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા.

શુ પ્રદેશમાં
ભરતી :

હુએનસંગને ઠીક મળ્યા પડી. બહારથી આવનારમાં ઘણા વિદ્વાનો પણ હતા. એમની સાથે દરરોજ ધર્મ-અર્થાઓ અને શાસ્ત્રાર્થ થવા લાગ્યાં.

એક વાર સૌએ લેગા થઈ હુએનસંગ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી એને હરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઉપદેશમંડપમાં બધા પંડિતો અને લિહુઓ લેગા થયા; અને હુએનસંગને ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા.

હુએન- પણ હુએનસંગે બિલકુલ ગભરાયા વગર હરેકને
મંગનો એવા યુક્તિપુરઃસર જવાબ વાળ્યા કે બધાનાં મોંમાં બંધ
દિગ્વિજયઃ થઈ ગયાં અને એનો વિજય થયો.

એના વિજયનો ઠંકો ચારે બાજુના પ્રદેશોમાં 'શુ', 'વૃ', 'ખિંગ', અને 'શુ' પ્રદેશોમાં ઘેર ઘેર વાગી ગયો. લોકોનાં ટોળે ટોળાં આ પ્રતાપી બાળકના દર્શનાર્થે દોડી આવવા લાગ્યાં.

૫

પ્રવ્રજ્યા

હ્યુએનઞંગ એકવીસ વર્ષનો થયો ત્યારે એણે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી લગવાં વસ્ત્રો પહેર્યાં. અહીં “શુ” પ્રદેશમાં જ લિશુવેશ ધારણ કરી એક વર્ષનો વાસો રહ્યો અને એટલા વખતમાં એણે ‘વિનયપિટક’નો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યો.

પ્રવ્રજ્યા
ગ્રહણ
કરી :

ત્યાર પછી ‘સૂત્રપિટક’ અને ‘અશિષ્ઠમ્ પિટક’નું અધ્યયન કર્યું. પરંતુ આ અધ્યયન કરતી વખતે એને અનેક શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ. શંકાસમાધાન માટે એણે ત્યાં હાજર રહેલા ઘણા લિશુઓ સાથે વાદવિવાદ કર્યો; પણ એતું મન કંઈ સંતોષ પામ્યું નહિં.

ધર્મ-
ગ્રંથોમાં
શંકા :

ચાંગાનમાં પાછી શાંતિ સ્થપાઈ હતી; અને વિદ્યાભ્યાસને સુગ શરૂ થયો હતો. હ્યુએનસંગે એના ભાઈને કહ્યું, “ભાઈ! સાંભળ્યું છે કે ચાંગાનમાં પાછી વિદ્યાભ્યાસ માટે સુવ્યવસ્થા થઈ છે. અને મહાન પડિત લિશુઓ ત્યાં એકઠા થતા જાય છે. ત્યારે આપણે પણ ત્યાં પહોંચી જઈએ. નીરાંતે વિદ્યાભ્યાસ કરીશું અને જે શંકાઓનું સમાધાન અહીં થઈ શક્યું નથી તેનું સમાધાન કરાવી લઈશું.”

ચાંગાન
તરફ
દષ્ટિ .

પરંતુ આ વખતે મોટાભાઈને હુએનસંગની વાત રૂચી નહિં એણે પોતે આવવાની ના પાડી; અને હુએનસંગને પણ જવા દેવાની ના કહી.

શુપચુપ પ્રયાચુ : એક દિવસ સૌ પોતપોતાના કામમાં મશગુલ હતા તે વખતે, હુએનસંગે એકલા છાનેમાને “ શુ ” પ્રદેશને રામરામ કર્યા; અને ચાંગાન પહોંચવા મુસાફરી શરૂ કરી દીધી.

રસ્તે ચાલતાં કેટલાક વહેપારીઓ ‘ હાંગચાઉ ’ જતા હતા તેમનો એને સંગાથ થઈ ગયો. એમની સાથે અનેક કબોટા વેઠતો હુએનસંગ ઘણું દિવસે ‘ હાંગચાઉ ’ પહોંચ્યો.

‘ તિયન-હવાંગ ’ ત્યાં જઈ ‘ તિયનાહાંગ ’ નામે સંધારામમાં એણે મુકામ કર્યો. આ સંધારામના શ્રમણોએ એની કીર્તિ જાણી સાંભળી હતી; અને એનાં દર્શન કરવાની એ લોકોની ધણી ઇચ્છા હતી. એટલે એનું નામ સાંભળી બધા ભેગા થઈ ગયા; એટલે ત્યાં જ રહી જઈ, ધર્મકથા કરવા એને ખુબ વિનવ્યો.

હુએનસંગ એમની વિનવણીને તરછેડી શક્યો નહિ, એણે ત્યાં ધર્મકથા સાથે અભિધર્મની વ્યાખ્યા સંભળાવવી શરૂ કરી; અને લગભગ એક વર્ષ ત્યાં ગાળ્યું.

રસમય કથારીક્ષી : આ વખતે દરમ્યાન, એની કથા કરવાની રસમય કથારીક્ષી : શૈલીનાં બહુ જ વખાણુ આસપાસનાં પ્રાંતોમાં થયાં. તે એટલે સુધી કે હાનચાંગના રાજાને પણ એની મોહિની લાગી.

રાજા ધર્મચુસ્ત અને શ્રદ્ધાવાળો હતો. એનાથી હવે રાજમહેલમાં બેસી રહેવાયું નહિ. તરત જ પોતાના રસાલા સાથે જ્યાં હુએનસંગ કથા કરતો હતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં એણે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ધર્મોપદેશ સાંભળ્યો.

રાજા એનું મનોહર વ્યાખ્યાન સાંભળી ગાંઠાયેલો ધર્મ ગયો. એણે હુએનસંગને ખૂબ વિનંતિ કરી શાસ્ત્રાર્થ વિષે વાદવિવાદ કરાવવાનું કબૂલ કરાવ્યું.

‘હાનચાંગ’ ના રાજાને લાગેલી મોહિની :

શાસ્ત્રાર્થ માટે મોટા મોટા વિદ્વાન ભિક્ષુઓને આમંત્રણ થયાં; અને ઠરાવેલે દિવસે સર્વ વિદ્વાનો ઉપરાંત રાજ્યાધિકારીઓસહ રાજા પણ સભામંડપમાં હાજર થઈ ગયા.

રાજાની આજ્ઞાને માન આપી એક પછી એક પંડિતો- વાદવિવાદ એ હુએનસંગને વિકટ પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. પરંતુ અને ઠરેકને એણે સંતોષકારક જવાબો આપ્યા. એણે આપેલા દિગ્વિજય જવાબો સામે કોઈ કંઈ પણ કહી શક્યું નહિ. હુએનસંગનો દિગ્વિજય થયો. વિદ્વાન ભિક્ષુઓએ પોતાના હાર કબૂલ કરી.

હુએનસંગ ઉપર રાજા એટલો બધો પ્રસન્ન થઈ ગયો કે એણે એની પાસે, કિંમતીમાં કિંમતી ઝવેરાત અને ધનનો ઢગલો કર્યો; અને તે ભેટ સ્વીકારી લેવા વિનંતિ કરી. પણ હુએનસંગે એમાંનું કંઈ પણ લેવા ના પાડો; અને રાજાનો સારી લાગણી માટે ઉપકાર માન્યો.

ધનના ઢગલાને ઠાકર મારી :

શકાસમાધાન માટે ચટપટી

આગે કુચ : હુએનસંગને લાગ્યું કે હવે આ સ્થળે વધારે શોકા-
વાથી બંધનો વધતાં જશે. એટલે સભા સમાપ્ત થતાં
બરોબર એણે ઉત્તર દિશા તરફ વિદ્વાન સાધુઓની શોધમાં
આલવા માંડ્યું. પોતાની શંકાઓનું સમાધાન કરાવી
લેવાની એને હવે ચટપટી લાગી હતી.

‘હિહ’ સાથે મેળાપ : હુએનસંગ ‘હાઉચાંગ’ છોડી પંડિતોનો શોધ
કરતો કરતો ‘સિયાંગચાઉ’ માં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં
‘હિહ’ નામના વિદ્વાન શિક્ષુનો એને ભેટો થયો. એણે
જાણ્યું : ‘મારી શંકાઓનું નિરાકરણ થઈ જશે.’
પરંતુ અહીં પણ એને નિરાશ જ થવું પડ્યું !

સત્યસિદ્ધ વ્યાકરણ શીખી લીધું : એટલે ત્યાંથી એ ‘ચિઉચાઉ’ નગરમાં ગયો. ‘શિન’
નામનો એક વિદ્વાન શિક્ષુ ત્યાં એને મળી ગયો. એની
પાસે રહી હુએનસંગે સત્યસિદ્ધ વ્યાકરણનો અભ્યાસ
કરી લીધો.

એ અભ્યાસ પૂરો થયો એટલે પાછું એણે ચાંગાન-
તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ચાંગાનમાં આવી મહાબોધ નામના વિદ્વાનમાં એણે કોપ-
જિતારો કર્યો ત્યાં 'ચો' નામના વિદ્વાન બિહુ પાસે ઘાજનો
રહી કોપશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી લીધો. કોપશાસ્ત્રના અભ્યાસ :
અભ્યાસમાં એને એટલો બધો રસ પડ્યો કે એક જ વારના
વાંચન પછી એ શ્રેય હુએનસંગને મોંઢે ઘઈ ગયો.

ત્યાં જ આગળ "શાંગ" અને "પિંગ" નામના 'શાંગ'
એ સ્થવિરો સાથે એને ઝોળખાણ થયું. બંને જણ અને
ખૂબ વિદ્વાન અને શાસ્ત્રજ્ઞ મનાતા હતા. એટલે એ પાછો 'પિંગ'
એમની પાસે રહી પડ્યો. એમની પાસેથી જેટલું સાથે
શીખાય એટલું શીખી લીધું. જેટલી શંકાઓનું સમાધાન મેળાપ :
કરી શકાયું એટલું કરી લીધું.

હુએનસંગની અલૌકિક શ્રાહકશક્તિ જોઈ બંને
બિહુઓ બહુ તાજુબ ઘઈ ગયા. બંને જણે હર્ષથી
કહ્યું. "હુએનસંગ! એક સમય એવો આવશે કે તારા
પરિશ્રમ વડે આખા ચીન દેશમાં ધર્મનો સૂર્ય જિગશે.
પરંતુ એ જોવા હમે તે વખતે હયાત નહિ હોઈએ એટલી
અમને હિલગીરી થાય છે!"

આ પ્રમાણે શ્રમણ હુએનસંગે, આખા ચીન દેશના જ્ઞાન સાથે
મોટા મોટા વિદ્વાનોને શોધી કહાડી, દરેક પાસેથી બધુવા શુન્ચવામ
જેવું શીખી લીધું. ચોતાના શુન્ચવામનો નિકાલ પણ પણ
ધીમે ધીમે આણતો ગયો. પરંતુ જેમ જ્ઞાન વધવા વધ્યા :
માંડયું તેમ શંકાઓ-શુન્ચવામ પણ વધતાં જ ચાલ્યાં.

ભારતયાત્રાનો સંકલ્પ

ગુપ્ત હુએનસંગની શંકાઓ તો દિવસે દિવસે વધતી ચાલી;
ઉકેલનો પણ સમાધાન કરવાનું કંઈ ઠેકાણું પડ્યું નહિ. એ
પ્રશ્ન : વિચાર કરતા લાગ્યો કે જેટલા વિદ્વાન લિખુઓ છે તે
દરેક જણનો મત ભુલો છે. દરેક જણ પોતાનો મત
સાચો છે અને બીજાનો ખોટો છે એમ જ કહે છે.

એક જણ અમુક કર્મનું વિધાન સાફ છે એમ કહે છે
ત્યારે બીજો એનો નિષેધ કરે છે, ‘ ભગવાન બુદ્ધનો
ઉપદેશ શો હતો ? ’ તે કોઈ સંતોષકારક રીતે કહી શકતું
નથી. દરેક જણ એનાં એ વાક્યોનો અર્થ ભારી મચર-
ડીને પોતાને અનુકૂળ કરી બતાવે છે.

એટલે જ્યાં સુધી બુદ્ધ ભગવાનની પોતાની ભાષા-
માંના વાક્યો વાંચી સમજીએ નહિ ત્યાં સુધી એનો સાચો
અર્થ નહિ જ સમજી શકાય. ચીનમાં તો ચિનાઈ
ભાષામાં એનો અનુવાદ થયેલો એટલે એનાં એ વાક્યોનો
જેવો અર્થ કરવો હોય તેવો થઈ શકે.

મૂળ માટે મૂળ સંસ્કૃત અને પાલી ભાષામાં લખાયેલા
ગ્રંથો : સૂત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ ગમે તેમ કરી કરવો જોઈએ એવો
નિશ્ચય એણે કરી લીધો. પરંતુ મૂળ ગ્રંથો ચીનમાં

નહોતા અને એ વિષે કોઈને ખબર પણ નહોતી. એ ઇંદો ભારતવર્ષમાં જ હયાતી ધરાવતા હતા. એટલે હુએનસંગે મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો કે હું હિંદુસ્થાન જઈશ, મૂળ ઇંદોને વાંચીશ, અભ્યાસ કરીશ, શંકાઓનું નિવારણ કરીશ અને પાછો સ્વદેશ આવી અહીંના ભિક્ષુઓની આંખો ઉઘાડીશ.

ધીમે ધીમે એ વિચાર એના મનમાં દંઢ થતો ગયો. એટલે એણે એ વિચાર પોતાના બે ત્રણ મિત્ર શ્રમણો આગળ જાહેર કર્યો. એ લોકો એને સમ્મત થયા અને સાથે આવવા ઇચ્છા પણ દર્શાવી. હિંદુસ્થાનમાંથી મૂળ ઇંદોની એક એક નકલ લઈ આવવી એવો પણ એમણે નિશ્ચય કરી લીધો.

હિન્દુ-
સ્થાનની
યાત્રાનો
વિચાર :

પણ એ સમયમાં ચીન છોડી પરદેશ જવું એ બહુ મુશ્કેલ કામ હતું. વળી દેશમાં ચાલી રહેલી અસાનજકતાને કારણે સમ્રાટ તાંગે ‘પોતાની પરવાનગી સિવાય ચીન છોડી જનારને સજ્જ સજા થશે’ એવો હુકમ બહાર પાડ્યો હતો.

હુએનસંગે રાજા પાસે હિંદુસ્થાન જવાની પરવાનગી મેળવવા અરજી કરી પરંતુ એનો કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. એટલે એની સાથે જવા તૈયાર થયેલાઓ નિરાશ થઈ ગયા. પણ હુએનસંગે ફરી અરજી કરી એનો પણ કંઈ જવાબ ન મળ્યો.

પ્રયત્ન શુરુ
કર્યો :

હુએનસંગે એના મિત્રોને કહ્યું ‘તમે જો મારી સાથે આવો તો આપણે રાજાને રૂબરૂ મળી એની પરવાનગી

મેળવીએ. પણ એ લોકો ફસડી ગયા અને એમણે સાથે જવાની ના પાડી.

ખીજો એટલામાં રાજાનો એક ખીજો હુકમ બહાર પડ્યો કે
હુકમ : 'પ્રજામાનો માણસ, ગૃહસ્થાશ્રમી, સન્યાસી કે ભિક્ષુ
ગમે તે હશે તેને પણ હવે ચીન બહાર જવાની પરવાનગી
આપવામાં આવશે નહિ.'

દૃઢ નિશ્ચય : આ સાંભળી હ્યુએનસંગે 'રાજા પાસે રૂબરૂ જવાનો
વિચાર માંડી વાળ્યો; પણ હિંદુસ્થાન જવાનો વિચાર
માંડી વાળ્યો નહિ'. હવે કેવી રીતે હિંદુસ્થાન જવું એ
વિચારમાં એ મથાગુલ બન્યો. એણે હિંદુસ્થાન જવાના
માર્ગ વિષે માહિતી મેળવી લેવા પુછપરછ કરવા માંડી
અને એ માર્ગ બહુ વિકટ છે એમ જાણવા છતાં ચોતાનો
નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ.

હુએનસંગનું સ્વપ્ન

હુએનસંગ વિહારમાં ગયો. ત્યાં નાહિ ઘોઈ બુદ્ધ-ભગવાનની પૂજા કરી મૂર્તિ સામે હાથ નેડી ભારતવર્ષની યાત્રા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પછી ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે ‘ પ્રસો ! જે મારી પાસે સફળ યાત્રા કરાવશાવવી હોય તો મને સ્વપ્ન આપજો અને એમાં મારા મનો-થ પૂર્ણ થશે કે કેમ તેનું સૂચન કરજો. ’

ઈશ્વર
પ્રાર્થના :

ઈશ્વરે એની પ્રાર્થના સાંભળી તેજ રાત્રે હુએનસંગને સ્વપ્ન થયું. પોતે એક મહાન સમુદ્રને કિનારે જાણા છે. સમુદ્રની વચ્ચેવચ્ચે સુમેરૂ પર્વત છે. એ સુમેરૂ પર્વતની ટોચ પર જવાની હુએનસંગની ઇચ્છા થઈ.

પર્વતની પાસે પહોંચવાના જ સાંસા હતા તો પછી ટોચ પર શી રીતે ચડાવાનું હતું ? ત્યાં નહોતું વહાણ કે નહોતો તરાપો.

સાંકેતિક
સ્વપ્ન :

પરંતુ એકાએક સમુદ્રમાંથી જે યથ્યરનાં સિંહાસનો બહાર જાયાં થયાં. હુએનસંગ એના પર ચઢવા ગયો. એ જેમ જેમ દરિયાની સપાટી પર ચાલતો ચાલતો સિંહાસનની પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ તે આઘાં જતાં

ગયાં અને છેક સુમેરૂ પર્વત પાને જઈ અટક્યાં. હુએન-સંગ પણ ત્યાં પહોંચી ગયો.

અપૂર્વ પણ હવે ટોચ પર શી રીતે જવું એની વિમાસણમાં
આનંદ : એ પડ્યો. એટલામાં એક ચમત્કાર થયો. એક વંદોળિયો
 ત્યાં ઉત્પન્ન થયો અને એને ઉંચકી લઈ પર્વતની ટોચ
 પર મૂકી આંચો. પર્વત પરથી આસપાસ નજર ફેરવતાં
 સઘળે પાણી પાણી ને આકાશ એ સિવાય ખીણું કંઈ
 જ નજરે પડતું નહતું. પણ ત્યાં પહોંચ્યા પછી એના
 હૃદયમાં એવો આનંદ એણે અનુભવ્યો કે, એની છાંદ-
 ગીમાં કંઈ પણ વખતે આવેો આનંદ એણે અનુભવ્યો
 નહોતો. ઇ. સ. ૬૨૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં આ સ્વપ્ન એને
 થયું હતું.

આંગાનથી ' આંગાન 'માં તે વખતે ' હિયાવતા ' નામનો ' ચીત-
નિકળ્યો : ચાઉં 'નો વતની ભિક્ષુ, વિદ્યાધ્યયન કરતો હતો. પોતાનો
 અભ્યાસ પૂરો થવાથી હવે નિર્વાણ વિહાર છોડી એ
 પોતાને વતન જવાનો હતો. હુએનસંગ એને મળ્યો.
 અને એની સાથે જ આંગાનથી એ નીકળી પડ્યો.

યાત્રારંભ માટે પ્રયાસ

હુએનસંગ, ચીનચાઉના લિહુ હિયાવતા સાથે ચાંગા- યાત્રારંભઃ
નથી ચીનચાઉ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક રાત રહ્યો.
બીજે દિવસે 'લાનચાઉ' નગરનો એક માણસ એને
મળી ગયો. એ અહીં ચીનચાઉમાં કંઈ કામ માટે
આવ્યો હતો અને પાછો તરતજ પોતાને વતન 'લાનચાઉ'
જવાનો હતો. એની સાથે હુએનસંગ 'લાનચાઉ' ગયો
ત્યાં પણ એણે એક રાત ગાળી.

સવારમાં કેટલાક સરકારી સ્વારો એને મળ્યા. એ
લોકો કેઈ અધિકારીને 'લાનચાઉ' મૂકી 'લીયાંગચાઉ'
જતા હતા. હુએનસંગે છાનોમાનો પોતાનો ઘોડો એ
લોકોની પાછળ પાછળ હંકાર્યો અને પોતે 'લિયાંગચાઉ'
આવી પહોંચ્યો.

લિયાંગચાઉ નગરમાં ટિબેટ આદી પશ્ચિમના લોકોની 'લાનચાઉ'
ખૂબ વસ્તિ હતી એ લોકો ત્યાં રહી ખુશીથી બીજા થી 'લિ-
દેશોમાં આવ બા કરતા હતા. એટલે અહીં હુએનસંગે 'લિયાંગચાઉ'
કેઈ જાણીતા સોબતીની શોધ કરવા માંડી.

એટલામાં એ ગામના લિહુઓને હુએનસંગના આવ- સત્યાદિની
વની ખબર મળી, એ બધા એની પાસે આવી પગે પડ્યા ટયા :

અને સૂત્રાદિની વ્યાખ્યાની કથા કરવા વિનંતિ કરી.

હ્યુએનસંગ એ લોકોને નિરાશ કરી શક્યો નહિ. અને કથા શરૂ કરી. કથામાં સૂત્રોનાં ગુપ્ત રહસ્યો એટલી સરસ રીતે એણે સમજાવવા માંડ્યા કે દૂર દૂરથી લોકો એ સાંભળવા દોડી આવવા લાગ્યા. લિયાંગચાઉની પચ્ચરંગી પ્રભા પશુ એનો લાલ લેવા લાગી જે જે મુસાફરો એની કથા સાંભળી ગયા એમણે પોતાના દેશમાં જઈ એનાં ખૂબ વખાણુ કર્યાં. એની કીર્તિની સુવાસ રાજ-દરબાર સુધી પહોંચી ગઈ.

૧૫
ખાતો : પરંતુ એટલામાં ચીનના સમ્રાટનો ખીજો હુકમ બહાર પડ્યો કે, 'પોતે કોઈને પરદેશ ન જવા દેવાનો જે હુકમ બહાર પાડ્યો હતો તેનું સખ્તમાં સખ્ત રીતે પાલન કરવું'. પાલન કરવા માટે વધારાનાં માણસો નીમવાં પડે તો નીમવાં. એક ગુપ્તચર ખાતું બોલવું અને ચીનની હદ ઉપરની સર્વ બિના મેળવ્યા કરવી.'

હ્યુએનસંગ ભારતવર્ષની યાત્રા કરવાનો છે એ વાત પશ્ચિમના દેશમાં તેમજ લિયાંગચાઉમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ હતી. હવે કંઈ કુલડીમાં ગોળ ભાંગી શકાય એમ નહોતું. ગુપ્તચરોએ જઈ એ સમાચાર તથા એનું નામ, ઠામ, ઠેકાણું વગેરે પોતાના અધિકારી આગળ નિવેદન કર્યું.

ગુપ્તચર આધિકારીએ હ્યુએનસંગને પોતાની પાસે બોલાવી ખાતાના મંગાવ્યો. અધિકારીએ પૂછ્યું, 'મને ખબર મળી છે અધિકારી કે આપ ચીનની હદ છોડી બહાર જવાના છો. 'શું એ પાસે : વાત ખરી છે ?'

હુએનસંગે નિકરતાથી કહ્યું. 'જુ હા, હું ભારત-વર્ષમાં જવા માગું છું. અને કોઈ સોળતીની શોધમાં છું.'

'ત્યાં જવાનું કંઈ કારણ ?'

'આપણા દેશના ધર્મગ્રંથોમાં ઘણું ઘણું અશુદ્ધ લખાયું છે. એ અશુદ્ધ લખાણને શુદ્ધ માની એને જ વળગી રહી આપણા ભિક્ષુઓએ ધર્મમાં અવ્યવસ્થા કરી મૂકી છે. ભારતવર્ષમાં જઈ ભગવાન જુદની હયાતીમાં જ લખાયેલા શુદ્ધ ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી દરેક પ્રકારની શંકાઓનું સમાધાન હું ત્યાં કરીશ. પછી એ ગ્રંથો ત્યાંથી ચીનમાં લાવીશ એ ગ્રંથો સાથે અહીંના ગ્રંથોને સરખાવી, ભૂલો સુધારી, સંશોધન કરીશ અને એનો શુદ્ધ અનુવાદ કરી આપણા દેશનું સાહિત્ય વધારીશ તથા ભિક્ષુઓની આંખો ઉઘાડીશ.'

ઉદ્દેશ :

'હું ભારતવર્ષમાં કેમ જવા માગું છું એ હવે આપને ખરાબર સમજાયું હશે એમ હું માનું છું.'

'એ બધી વાત ખરી, પણ શહેનશાહનો હુકમ બહુ કડક છે. એના હુકમને માન આપવું જ જોઈએ. તમે સમજી છો એટલે હું એટલું જ કહું છું કે તમે તમારો વિચાર હમણાં મોકુફ રાખો.'

એમ છતાં શહેનશાહના હુકમનો અનાદર કરી તમે ચીનની હદ છોડવાનું સાહસ કર્યો તો પકડાયા વગર રહેવાના નથી. અને એકવાર પકડાયા એટલે સાધારણ શિક્ષાથી પતશે નહિ.'

ધમકી :

હુએનસંગ કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા વગર બિઠીને

ઉભો થયો અને સીધો પોતાના ઉતારાપર આંચો. એના મનમાં ખૂબ ગડલાંગ થવા લાગી. નિશ્ચય છોડી પાછા જવું ગમતું નથી અને આગળ જઈ છું તેા અનેક અડચણો રોકી રાખે છે. કેમ સાચી મળતો નથી, હવે શું કરવું ?

આખરે પોતાના મનનો ઉભરો એણે ' હુઈવીઈ ' નામના એક પ્રસિદ્ધ અને વિદ્વાન સ્થવિર પાસે કાઢ્યો. એતો એનો ઉદ્દેશ સંભળી ખૂબ રાજી રાજી થઈ ગયો. એની પાસે ઘણા શ્રમણો વિદ્યાભ્યાસ માટે રહેતા હતા.

આશાને।

અંકુર :

તેમાંના બે વિશ્વાસુ શ્રમણોને એણે હુએનસંગની સાથે મોકલ્યા, અને હુએનસંગને ચીનની હદ ખહાર મૂકી પાછા ચાલ્યા આવવા કહ્યું. હુએનસંગે પોતાનો સામાન બાંધી લીધો અને છાનેમાને ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફનો પ્રવાસ શરૂ કરી દીધો.

કેટલીક વધુ માહિતી

‘હુલવીઈ’ના બે શિષ્યો સાથે હુએનસંગ લીયાંગ- ‘ક્યાચાઉ’-
આઉથી છાનેમાને રાતને વખતે નાઠા, કોઈ એને જોઈ મા
ન જાય એ વિષે એ ખૂબ સાવધ રહ્યો. રાત્રે મુસાફરી
કરે અને હાડકે કોઈ બાક જંગલમાં સંતાઈ રહે. એમ
હુએનસંગે વેઠતો વેઠતો કેટલેક દિવસે એ ‘ક્યાચાઉ’ નગરમાં
આવી પહોંચ્યો, ત્યાં એક વિહારમાં જિતારો કર્યો.

એના બે સાથીઓ પૈકી એક તો તરત જ ‘તુનદ્યાંગ’ એક સાથી
જતો રહ્યો. બીજો આગળના ખૂબ વિકટ માર્ગના વિચારે બામ્બો :
ગલરાતો હતો. એ પણ પાછો જવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ
હુએનસંગે એને બીજો સાથી મળતા મુખી રોકાઈ જવા
ખૂબ વિનંબ્યો. આખરે એટલો વખત એણે રોકાવા
કબૂલ્યું.

વિહારમાં એણે જિતારો કર્યો એટલામાં બધે વાત
ફેલાઈ ગઈ કે કોઈ ખૂબ વિદ્વાન ભિક્ષુ અહીં પધાર્યા છે.
ચારે બાબુથી લોકોનાં ટોળાં એના દર્શનાર્થે ઉભરી
આવ્યાં. આ સમાચાર ત્યાંના અધિકારીને પણ મળ્યા.

અધિકારી ધર્મિષ્ઠ માણસ હતો. બુદ્ધી બુદ્ધી જાતના
ખાવાના પદાર્થો લેવડાવી એ જાતે ભિક્ષુનાં દર્શન કરવા

આવી પહોંચ્યો. હ્યુએનસંગનો ધર્મોપદેશ સાંભળી એ ખૂબ પ્રસન્ન થયો.

પ્રસ્તુત માર્ગની માહિતી : વાતવાતમાં હ્યુએનસંગે પશ્ચિમનો માર્ગ દેવો છે, ક્યાં થઈને જવાય છે વગેરે હકીકત અધિકારી પાસે કઢાવી લીધી. અધિકારીએ ખુશીથી કહ્યું. અહીંથી ઉત્તર દિશામાં ખ્યાસ માઇલ પર 'હુહુ' નામની નદી છે. એ નદી વચમાં વચમાં ખૂબ ઊંડી અને પહોળા પટ વાળી છે. ઠઠ વખતે એ નદી કેવું સ્વરૂપ લેશે એ કોઈ કહી શકતું નથી. એટલે લોકો અને ગમે તે સ્થળેથી પાર કરવાનું સાહસ ખેડતા નથી.

'યુ:મેન' ચોક્કી : પરંતુ એ નદી ઉપર 'યુ:મેન' નામની સરકારી ચોક્કી છે ત્યાં ઘાટ તથા પુલ બાંધેલાં છે. લોકો ત્યાંથી નદી પાર કરે છે 'યુ:મેન'ની ચોક્કીની પશ્ચિમ દિશાએ ખાંચ ગઢ છે. દરેક ગઢ વચ્ચે સો સો માઇલનું અંતર છે. ગઢમાં સરકારી પહેરો છે.

'યોક્ષીયેન' નું રેતીનું રણ : આ ગઢ સિવાય રસ્તામાં પાણી બાણી કે લીક્ષાતરીનું નામ નિશાન પણ નજરે પડતું નથી. ગઢ વટાવ્યા બાદ 'યોક્ષીયેન' નામનું વિશાળ રેતીનું રણ આવેલું છે.

રેતીનું રણ બોળાવ્યા પછી થોડા માઇલને છંદે 'ઇગો' નામનો હરિયાળો અને વસ્તિવાળો મુલક આવે છે. ત્યાંથી પશ્ચિમનો મુલક શરૂ થાય છે 'એટલું' કહી અધિકારી પ્રભુમ કરી પોતાને ત્યાં ગયો.

હ્યુએનસંગ વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો કે આટલી કંઠણ યાત્રા અને સાથે કોઈ સંગાથી નહિ. પણ એનામા આત્મશ્રદ્ધા અજળ હતી.

પેલો ખીલે સાચી એ દિવસ રોકાયા પછી ઘેર જવા કોઈ સાચી તલપાપક થઈ રહ્યો હતો. એણે આખરે રત્ન માંગી અને ન મળ્યો : હુએનસંગે એને જવા દીધો. પોતે એકલાએ ઇંગો સુધી આવનારની યોધ કરવા માહી. એમ કરતાં કરતાં એને લગભગ એક મહીનો ત્યાં થઈ ગયો છતાં કોઈ સાચી ન મળ્યો.

૧૧

મુંઝવણ

સંકટોની પરંપરા : એટલામાં 'લિયાંગચાઉમાં' હુએનસંગની શોધ કરતાં એ નાસી ગયેલો માલુમ પડ્યો એટલે ત્યાંના અધિકારીએ ચારે કોર માણસો દોડાવ્યાં અને આસપાસના મુલકના અધિકારીઓ પર હુકમ છોડ્યા કે 'હુએનસંગ નામનો શિક્ષુ અહીંથી નાઠો છે અને ભારતવર્ષ જવા પ્રયત્ન કરે છે. એને પકડવો અને જવા ન દેવો.'"

'કવાચાઉ' ના અધિકારીના હાથમાં થણુ હુકમની એક નકલ આવી. એ હુકમ વાંચતાં જ એ ઠણી ગયો કે અહીં આવેલો શિક્ષુ હુએનસંગ જ હોવો જોઈએ.

તરત જ એ વિહારમાં ગયો અને હુકમની નકલ હુએનસંગના હાથમાં મૂકી દીધી. હુએનસંગ એ વાંચતાં વિચારમાં પડી ગયો. શો જવાબ દેવો એ એને સૂઝતું નહિં. ના કહે છે તો જીવું જોતલું પડે અને હા કહે છે તો રોકાઈ જવું પડે છે.

એને વિચારગ્રસ્ત જોઈ અધિકારીએ પૂછ્યું. 'મહારાજ ! આપ જિલકુલ ગભરાયો નહિં. હું તમને અહીંથી જવાનો ખંદોળસ્ત કરાવી આપીશ, થણુ આપનું જ નામ હુએનસંગ છે ?

હુએનસંગે પોતાનો આખો ઇતિહાસ એને કહી સંભળાવ્યો. અધિકારી તો બિચારો એની આપવીતી સાંભળી અચંબો જ પામી ગયો.

એણે હુએનસંગનાં સાહસ અને આત્મબળની નવી પ્રશંસા કરી કહ્યું. ' મહારાજ, આપ અહીંથી જેમ અને આશા : તોમ જલદી ભાગો, વધારે વખત જશે તો વાત મારા અધિકારની બહાર જતી રહેશે અને આ હુકમને તો હું આપના દેખતાં જ ફાડી નાંખું છું. ' એમ કહી પેલો કાગળ ફાડી નાંખ્યો.

આ વખતના પરિસ્થિતિ જોઈ હુએનસંગના હૃદયમાં ખૂબ ગડભાંગ ચાલતી હતી. પૈસા આપવા છતાં કોઈ સાથે આવવા કબૂલ કરતું નહોતું. અને એક મહીના ઉપરાંત ટિવસો આજ્ઞા ગયા હતા.

આખરે મંદિરમાં જઈ ભગવાન મૈત્રેયનું અનુષ્ઠાન અનુષ્ઠાન : કરવાનો એણે આરંભ કરી દીધો. અનુષ્ઠાન પુરું થયું તે જ દિવસે રાત્રે એ વિહારના ધર્મ નામના ભિક્ષુને સ્વપ્ન આવ્યું. એણે જોયું કે, ' હુએનસંગ કમલપુષ્પ પર બેસી પશ્ચિમ તરફ જઈ રહ્યો છે. ' રાતમાં એ ઝબકીને જાગી ઉઠ્યો.

સવાર પડતાં હુએનસંગ પાસે આવી પોતાના સ્વપ્નની શુભ સ્વપ્ન : વાત એણે કહી સંભળાવી તથા એ સ્વપ્નનું ફળાફળ શું તે કહેવા કહ્યું. હુએનસંગ શુભ સ્વપ્નની વાત સાંભળી મનમાં ખુશ થયો. એને એ બધા શુભ ચિન્હો જણાયાં. પણ ધર્મ નામે ભિક્ષુને એણે વાત ઉઘાડતાં કહ્યું ' ભાઈ ! સ્વપ્નની વાતો તો જુદી હોય છે એટલે એનું ફળાફળ શી રીતે કહી શકાય ? '

પંચશીલ બીજે દિવસે હુએનસંગ જ્યારે પૂજા, પાઠ, તથા જપ
 મતની કરવા મંદિરમાં બેઠો, તે વખતે એક પરદેશી, ભગવાનની
 દીક્ષા : પૂજા કરવા આવ્યો. પૂજા કરી રહી એણે જપ કરતા
 હુએનસંગની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, અને હાથ જોડી એની
 સામે ઉભો રહ્યો.

હુએનસંગે એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. એણે
 જવાબ આપ્યો, “ મહારાજ ! હું ‘ શી નામના ગોત્રનો
 ‘ પાનરો ’ નામનો માણસ છું. મને આપનો સેવક
 બનાવો અને મને ‘ પંચશીલ ’ મત કરવાની દીક્ષા
 આપો. હુએનસંગે એનો લકિતલાવ જોઈ એને પંચ-
 શીલ મત દીક્ષા આપી.

પેલો માણસ દીક્ષા લઈ મંદિરમાંથી ગયો અને થોડી
 વારમાં થોડાં ફળકુલ લાવી હુએનસંગ આગળ મૂક્યાં.
 હુએનસંગને એનું વર્તન જોઈ પોતાના મનોરથ પૂર્ણ
 થવાની આશા દેખાવા લાગી.

એણે પેલા પરદેશી માણસને ઉદ્દેશીને કહ્યું, ‘ ભાઈ,
 હું એક મોટા ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યો છું. તમે મને
 એમાં મદદ કરશો તો તમારા મોટા ઉપકાર થશે. ’

‘ મારો વિચાર ભારત દેશની યાત્રા કરવાનો છે. ત્યાં
 જઈ બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશોનો સાચો અભ્યાસ કરી
 ધર્મગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવાનો છે. પરંતુ મહિનો થઈ
 ગયો, હજી કોઈ ભારત સુધી તો ઠીક, પણ ઇગો સુધીએ
 પહોંચાડી જનાર મળતું નથી. ’

આશા : પરદેશીએ કહ્યું, ‘ એ બાબતનો આપ બિલકુલ ઊંચો
 જીવ ન સમજો. હું આપને પાંચે ગઠ પાર કરાવી દઈશ. ’

એની વાત સાંભળી હુએનસંગને અનહદ આનંદ થયો. એણે તરતજ યાત્રાગંભનો ઠિવસ અને સમય નક્કી કરી દીધાં. પેલાને કહ્યું, “ ભાઈ ! મારી પાસે પૈસા તો નથી પણ થોડાં કપડાં લતાં છે તેને વેચી જે પૈસા આવે તેમાંથી તારે સાડા એક ટકું ખરીદી લાવ. મેં મારે સાડા તો ઘોઠો કચારનોએ ખરીદી રાખ્યો છે. ”

“ ત્યારે તમે આપણા સંકેત સમયે નગર બહારની ઝાડી પહોંચી આવજો. હું ત્યાં તૈયાર રહીશ. જો, એમાં કંઈ ભૂલ થાય નહિ ! ”

વાત ચોક્કસ થઈ ગઈ. હુએનસંગ જપ પૂરા કરી પોતાના ઓરડામાં આવ્યો. એણે કપડાં પહેર્યાં. અને ઉત્કંઠાથી સાંજ પડવાની રાહ જોવા લાગ્યો.

સાંજ પડી, એક એકનું મોં દેખાય નહિં એવું થયું એટલે હુએનસંગ ઘોડા ઉપર પોતાનો સામાન નાંખી, સવાર થયો, અને ઝાડી પાછળ પહોંચી ગયો. ત્યાં જઈ જુએ તો લયંકર શાંતિ પથરાયેલી હતી. કોઈ કરતાં કોઈને પગરવ સુદાં સજાતો નહોતો !

નિશ્ચય :

ગોઠવણ
પ્રભાવે :

નિરાશા : હ્યુએનસંગ બિચારો હતાશ થઈ ગયો. એને અનેક વિચારો આવી ગયા: “પરદેશીની સમજદાર થઈ કે પછી એ તફાન ભૂલી ગયો હશે. અથવા એ કંઈ ઢગો કરવા તો નહિં માગતો હોય ?”

એટલામાં દૂર દૂરથી ઘોડાના ડાળલાનો અવાજ કાન પર અથડાવા લાગ્યો, જોતજોતામાં બે સવારો એની સામે આવી પ્રણામ કરી ઊભા રહ્યા. એમાંનો એક મનુષ્ય તો મંદિરમાં મળ્યો હતો એ જ હતો. બીજો અપરિચિત માણસ આઘેડ ઉમરનો જણાતો હતો. એની ઢાઢીના વાળ કાંબરચીતરા, અડધા કાળા અને અડધા ઘોળા દેખાતા હતા.

ગભરા- એક દ્રુમળા પાતળા ઘોડા પર એ સવાર થયેલો હતો.
મથુ : ઘોડા પર, રોગાન કરેલાં લાકડાં છાન સાથે બાંધેલાં હતાં. એ અપરિચિત મનુષ્યને જોઈ હ્યુએનસંગ ગભરાઈ ગયો. એનો ચહેરો હેખતાઈ ગયેલો દેખાતો હતો.

ઘોડાનો એ જોઈ પેલા ઓળખીતા માણસે કહ્યું: ‘આમને પરિચય : જોઈ તમે ગભરાશો નહિં. આ માણસ કેટલીયે વખત ‘ધગો’ જઈ આવ્યો છે, અને એને એ માર્ગની જરૂર ખબર છે. એના ઘોડાએ વીસેક વખત ત્યાંની મુસાફરી કરી છે. જો આપ એના ઘોડા પર મુસાફરી કરશો તો એ ઘોડો તમને સીધા ‘ધગો’ પહોંચાડશે. ઘોડો અવળે રસ્તે ચઢી નહિં જાય, તેમ રસ્તામાં કંઈ તોફાન બોફાન પણ નહિં કરે.’

યાત્રામાં આમ વાત ચાલતી હતી એટલામાં નવીન આવનારે પડતા વચમાં ટાપસી પૂરી: “મહાશય, પશ્ચિમની યાત્રા સહેલ સપાટાની યાત્રા નથી. એ તો બહુ જ અઘરી અને ઢગલે

ને પગલે ભયથી ભરેલી છે. રસ્તામાં મોઢું રેતીનું રણ આવશે. તે વખતે ચારે બાજુ જ્યાં જશે ત્યાં રેતી શિવાય કશું જ જોવામાં નહિ આવે ! તોફાની વાવાઝોડાંની સામે ધવું પડશે, બળબળતા બપોરે વરાળો નીકળતી હુથી, શરીર શેકાઈ જશે !

“ભૂત, પ્રેત, પિશાચની બિહામણી કીકીયારીઓ અને દુશ્મનોથી ભલભલા બહાદુરોનાં ઢાળનાં કાટી ગયાં છે. મોટા મોટા સંઘો અને કાફલાઓ લેગા હોય તો પણ એ રણ વટાવતાં અડધા થઈ જાય છે. તો એકલ હુકલનું તો પૂછવું જ શું ?

■ આપ પૂરો વિચાર કરીને પગ ઉપાડો. કારણકે જીવતા જોખમનું આ કામ છે.”

હુએનસંજે જવાળ આખો : ‘હું પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છું કે ‘હું’ પૂર્વ તરફથી પગ પાછો ફેરવીશ નહિ અને પ્રાણ જાય પણ ભારતયાત્રા તરફ ઉપાડેલો પગ પાછો હઠાવીશ નહિ.’ દંડનિધય :

એની આવી દંઢ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી પેલા અનુભવી યુદ્ધે કહ્યું : ‘બહે, જ્યારે તમે તમારા નિશ્ચયને વળગી જ રહો છો ત્યારે હું આપને આ મારો ઘોડો આપું છું. આ ઘોડો મારી સાથે વીસ વાર ‘ઈંગો’ આપ્યો છે. એના પર સ્વારી કરી જશો તો આપનો કષ્ટમય માર્ગ કંઈક સરળ થશે. ઘોડો માર્ગથી બાણીતો છે; અને રસ્તામાં ભડકીને નાશી જાય એમ નથી. આપનો આ ઘોડો તદ્દન અપરિચિત, નાનો, તથા ભડકે એવો દેખાય છે તો એને અલ્પ-બદલ કરી લો.” ઘોડાની અલ્પ-બદલી :

ભવિષ્ય આની વાત સાંભળી, હુએનસંગને એક જ્યોતિષીએ
 યાદ ભવિષ્ય બાખેલું તે વાત યાદ આવી. ચાંગાનમાં જ્યારે
 આબુ : એ ભારતયાત્રાનો વિચાર કરી રહ્યો હતો ત્યારે એણે એક
 જોષીને પૂછેલું કે મારો મનોરથ પૂર્ણ થશે કે કેમ ?

ત્યારે એ જોષીએ કહેલું. 'તમે ઘોડા પર બેસી
 ભારતયાત્રા કરશો. તમારો ઘોડો લાલ હશે, એના જીન
 ઉપરના સામાનનાં લાકડાં રોંગાનવાળાં અને એને લોખંડ-
 ની ચીપો જડેલી હશે.'

યાત્રાના હુએનસંગે તપાસ્યું તો વર્ણન બરાબર ખંધબેસતું
 શ્રીગણેશ : હતું. એટલે એને શુભ ચિહ્ન ગણી લઈ, તરત ઘોડો ખરીદી
 લીધો. પેલો માણસ પ્રણામ કરી નગર તરફ વિદાય થયો.

હુએનસંગે પોતાના પરદેશી પરિચિત માણસ સાથે
 ઉત્તર દિશાનો માર્ગ લીધો. ત્રણેક માઈલ ઠાપ્યા પછી
 નદી કિનારો આવ્યો. ત્યાંથી 'યુઃમેન' ચોકીની ટોચ
 દેખાવા લાગી રસ્તો કાપતાં વચમાં જ એક જગ્યાએ
 નદીનો પટ દસેક ફુટ જેટલો આવ્યો. ત્યાં બંને જણ
 ઘોડેથી ઊતરી પડ્યા.

૧૩

વિપત્તિનાં વાદળ

પાસે ખૂબ જાડી હતી. સાથીદારે લાકડાં કાપી આણ્યાં, બંને જણ પૂલ બનાવવાના કામમાં લાગી ગયા. લાકડાં ગોઠવી ઉપર માટી ચોપડી દીધી. પૂલ તૈયાર થઈ ગયો એટલે ઉપરથી થોડો દોરી જઈ બંને જણ નદી આળંગી ગયા. નદી પાર કરી :

પેલે પાર ગયા પછી બંને જણે પોતાના થોડા એક જાડ સાથે ખાંધી દીધા. પાસે પોતાનાં બિછાનાં પાથર્યાં અને આરામ કરવા જરા આડ થયા. બંને જણ એક બીજાથી પચાસ ઠંઠમને અંતરે સૂતા હતા. વિદેશી, પૂલ બનાવવાની મહેનતથી લોથપોથ થઈ ગયો હતો.

શરૂઆતમાં બંને જણ જાગતા પડી રહ્યા. પણ થોડી વાર પછી હુએનસંગની આંખ જરા મળી ગઈ.

સાથીદારના મનમાં કોણ જાણે શોએ વિચાર આવ્યો હતો તેથી હાથમાં અણીદાર છરો લઈ એ હુએનસંગ તરફ જવા લાગ્યો. ૬૫૮ વિચાર :

પગરવ સાંભળી હુએનસંગની આંખ ખુલી ગઈ. જુએ છે તો જોડીદાર ચક્રચક્રતો છરો લઈ પોતાના તરફ આવતો દેખાયો. હુએનસંગે શાંતિથી જપ કરવા માંડ્યા.

મન ફરી હસેકે કદમનું અંતર રહ્યું અને જોડીદારનું મન બદલાયું.
 ગયું : એ પાછો ફર્યો અને પોતાની જગા પર જઈ મુક ગયો.

સવાર થતાં હુએનસંગે સાથીદારને જિઠાણ્યો અને પાણી લઈ આવવા કહ્યું. પાણી ભરી લાવ્યો. હુએનસંગે હાથ મેડાં ધોયાં, થોડું પાણી પીધું અને સામાન સંભાળી પ્રયાણની તૈયારી કરી.

નવો સાથી એ જોઈ સાથીદાર બોલ્યો, “ મહારાજ ! રસ્તો બહુ
 પણ વિકટ છે. રસ્તામાં ઝાડપાન કે પાણીનું નામનિશાન
 ફસડ્યો : પણ નહિ મળે. ફક્ત પાંચ ગઢ આગળ જ પાણી મળે
 છે. આપણે એવી રીતે જઈએ કે રાતને વખતે ત્યાં
 પહોંચાય. અને રાત્રે ચોક્કીદારોની નજર ચૂકવી આપણે
 પાણી બાણી લઈ લઈશું.”

“ છતાં પણ જો કોઈની નજરે પડ્યા તો ઠાર માર્યા
 જઈશું. રસ્તો સારો તો એજ છે કે ‘ આપણે આગળ
 જવાનો વિચાર માંડી વાળવો, અને અહીંથી ઘેર પાછા
 જવું. ”

હુએનસંગે કહ્યું. ‘ મારો તો નિશ્ચય છે જ, કે ‘ હગલું
 ભર્યું ’ તે પાછા ના હઠવું, ના હઠવું. ’

સાથીની એ વાડ્યો સાંભળતા બરાબર પેલાએ સંતાડી રાખેલો.
 ધમકી : ચક્રચક્રતો છરો બહાર કાઢ્યો અને ધનુષ્ય ખેંચી બાણ
 તાકી હુએનસંગની સામે ઉભો રહ્યો. પછી ખૂબ નેરથી
 ધારો કાઢી બરાણ્યો : ‘ કેમ, પાછા ફરવું છે કે નહિ. ? ’

હુએનસંગ કંઈ એમ કરી જાય એવો થોડો જ
 હતો ? એ તો ખીલકુલ ગલસયા વગર શાંત બેસી રહ્યો.

સાથીદાર એની હિંમત જોઈ લોંઠા પડ્યો : બ્યારે ભોંઠો
એનો કેઈ ઉપાય ન ચાલ્યો ત્યારે હાથ જોડી હુએન- પડ્યો :
સંગને કહેવા લાગ્યો.

‘ મહારાજ, આપને આગળ જવું હોય તો ખુશીથી
જાવ. હું તો હવે તમારો સંગાથ નહિં કરું. હું બચરવાળ
માણસ છું. શહેનશાહના હુકમનો ભંગ કરી પકડાઈ તે
વખતે મારા ઊરાંછોકરાંને પણ એ લોકો શિક્ષા કર્યા વગર
ન રહે. આપણી આજ્ઞાને માન્ય રાખી મારાથી બની તેટલી
મદદ અને સંગાથ મેં કર્યો છે. હવે મને ક્ષમા કરો. ’

હુએનસંગે જોયું કે હવે આનાથી આગળ ચુસાફરી
થઈ શકશે નહિં એટલે એને ઘેર પાછા જવાની આજ્ઞા
આપી.

જતાં જતાં ફરી પોતાનો સંકલ્પ હુએનસંગે કહી
સંભળાવ્યો; અને સાથીનો આટલો મુંઝી સંગાથ કરવા
બદલ ઉપકાર માન્યો. તથા જે થોડો એને બેસવા થોડો
ખરીદાવ્યો હતો તે એને ભેટ આપી દીધો.

વિદેશીએ પોતાના ઘર તરફનો રસ્તો લીધો. અને બસ
હુએનસંગે આગળ રેતીના રણનો રસ્તો લીધો. રેતીના એકથો
રણમાં ન મળે રસ્તો કે ચીલો, જ્યાં જુઓ ત્યાં ચકચકતી મરજીયો :
રેતી જ રેતી. લીલોતરીનું નામ જ નહિં.

કોઈક ઘોડા પહેલાં એ રસ્તેથી ગયા હશે. એમની
સૂકી લાલથી તથા કેટલાક યાત્રાળુઓ બૂખ તરસ તથા
અનહદ દુઃખથી આ રણમાં મરણ પામેલા હશે તેમનાં
હાડકાંના અવશેષ પરથી રસ્તાની દિશાનું કંઈક જાન
એને થતું હતું.

રેતીના રણમાં

રેતીના તાપ એટલો સખત પડતો હતો કે આકાશમાં ઢોધ
રણમાં : પક્ષી પણ ઊડતું જણાતું નહોતું. એવા નિર્જન રણમાં
એકલો હુએનસંગ સાવધાનીથી પોતાનો રસ્તો કાપતો
હતો.

આજ- એટલામાં એની પાછળ સો સવાર દોડતે ઘોડે આવતા
પંપાળ : હોય એમ લાગ્યું. ઘોડાના ડાબલાનો અવાજ સ્પષ્ટ
સંભળાતો હતો. ઘોડા દોડવાથી રેતીના ગોટેગોટ ઊડતા
જણાયા.

એટલામાં એ લોકો થોડીવાર થંભી ગયા. વળી
પાછા એકઠમ ઘોડા દોડાવ્યા. હુએનસંગની બહુ જ
પાસે આવ્યા. એમનો ખરાબર-પહેરેલો લશ્કરી પોષાક
તથા માથે પહેરેલા ટોપની કલગીઓ તડકામાં ઝગારા
મારી રહી હતી. હુએનસંગે એકવાર આંખ મીચી,
ફરી ધ્યાનથી જોયું તો કશું જ ન મળે. બધું ગેબ !

ખોટા થોડીવારમાં એણે બીજું દ્રશ્ય જોયું. સેંકડો ઊંટ
દરો : અને સેંકડો ઘોડા પર ગુણો લાદી કેટલાક વણુઝારાનું
ટોળું ત્યાંથી પસાર થાય છે. એ પણ પાછું દેખાયું
તેવું જ શુભ !

હુએનસંગ થોડાક માઈલ આગળ ચાલ્યો કે પછી ઘોડેસ્વારની એક સેના એના નેવામાં આવી. એમના ભાલા સૂર્યના તેજથી ચમકારા મારી રહ્યા હતા. અને વાવટા ફરકતા હતા. એની પાસે આવતાં એ સેના પણ ગુમ થઈ ગઈ. આવાં એણે હનરો બિહામણાં દેશો એ રણમાં લેયાં.

જ્યારે એણે સૌથી પહેલું દેશ્ય ભેયું ત્યારે એને એમ લાગ્યું હતું, કે એ કાંતો લૂટારાનું કે મુસાફરોનું ટોળું હશે. પણ જ્યારે પાસે આવતા અલોપ થઈ ગયું ત્યારે એને ખ્યાલ આવ્યો કે લોકો જૂન પિશાયની ચેષ્ટાઓ વિધે જે વાતો કરતા હતા તે જ આ ચેષ્ટાઓ હશે.

જૂન
પિશાયની
ચેષ્ટા :

એણે મંત્ર જપતે જપતે નીઠરપણે પોતાના ઘોડાને આગળ ધપાવ્યે જ રાખ્યો. અચાનક એના કાનમાં લલુકારા વાગ્યા, ‘હુએનસંગ ! ડરશે નહિ, બિલકુલ ગભરાયા વગર આગળ ધપો.’

આઠાશ-
વાણી :

‘એ સાંભળતાં જ એની હિંમતમાં અને સાહસમાં નવું ભેર આવ્યું. એ હિંમતથી આગળ વધવા લાગ્યો અને ભેત ભેતામાં એંસી લી (કે માઈલનર લી) જેટલો રસ્તો કાપ્યો. હવે એને પહેલી ચોકીની ગદી દેખાવા લાગી. થોડીવારમા એની નજીક એ આવી પહોંચ્યો.

પેલા સાથીદારની વાત ચાલે આવનાથી જરા ડરો અને અંધારૂં થતા સુધી રહુને છેડેએક જગ્યાએ પોતાના ઘોડા સાથે સંતાઈ રહ્યો. કારણ નાહકના ચોકીદાર કનડે તો જીવ ભેખમમાં આવી જાય.

પહેલી
ગદી :

અંધારું થતાં, એ બહાર નિકળ્યો અને ઘોડા પર બેસી ગઢી તરફ ગયો. પશ્ચિમ દિશાએ એક મોટું તળાવ એની નજરે પડ્યું. ત્યાં જઈ ઘોડાને પાણી પાધું. પોતે પણ હાથ મોં ઘોઘ પાણી પીધું.

પકડાઈ

ગયો :

પછી ઘોડા પરથી મસક ઊતારી, લવિષ્યની મુસાફરી માટે તેને બારી લેવા ગયો. નીચે પડી જેવો મસક લરવા જાય છે તેવો જ તીર દુર્યાનો સનનનન કરતો અવાજ એને કાને પડ્યો; અને એક તીર એની જાંગને છરતું વાગી આગળ નીકળી ગયું. એટલામાં ખીબું આબું એની બહુ જ ચાસેથી એ ગયું ને એ બચી ગયો.

છત્ર સહે :

એને લાગ્યું હવે પ્રાણ બચાવવો અઘરો છે. ચોકી-દારોએ મને જોઈ લીધો છે. એટલે તરત જલાશય આગળથી ઉપર આબું ને જોરથી ધાંટે કાઢી બોલાવા લાગ્યો, ‘બાઈ, હું એક સિંહુ છું. ચાંગાનમાંથી આવું છું. મહેરબાની કરી મને મારશો નહિ.’

એમ કહી ઘોડા પર બેસી એણે ગઢી તરફ જ ઘોડો હંકાર્યો. ચોકી પરના માણસોએ એને પોતાના તરફ આવતો જોઈ તીર માણવાં બંધ કર્યાં અને ફરવાના ઉલાડી બધા બહાર આવ્યા.

નાયકે

તપાસ્યો :

ફરવાના આગળ પહોંચીને હુએનસંગ ઘોડા ઉપરથી ઊતરી પડ્યો. ચોકીદારોએ એને ધારી ધારીને જોયો. જ્યારે એમની ખાત્રી થઈ કે આ ખરેખર જ સિંહુ છે અને વેપધારી નથી, ત્યારે એમના નાયકને એ બાબતની ખબર એમણે આપી.

નાયકે મસાલ સળગાવરાવી હુએનસંગને ફરીથી ખરાબર તપાસ્યો અને પછી અભિપ્રાય આપ્યો : 'અમારા તંત્રી પ્રાંતનો શિક્ષુ આ નથી જણાતો એટલે જરૂર ચાંગાનનો શ્રમણ છે.'

પછી હુએનસંગે નાયકને કહ્યું, 'મહાશય, આપે પોતાની લીયાંગચાઉના લોકોને મોંઢેથી હુએનસંગનું નામ ઓળખ : સાંભળ્યું હશે. જે હુએનસંગ ભારતવર્ષની યાત્રા માટે ચાંગાનથી આવી નીકળ્યો છે એ જ હુએનસંગ હું જાને પોતે છું.'

હુએનસંગની વાત સાંભળી પોતે નાયક આશ્ચર્યથી વધુ જોવા લાગ્યો. એણે કહ્યું, 'હુએનસંગનું નામ મેં તપાસ : સાંભળ્યું છે. અને યાત્રાના સમાચારે સાંભળ્યા છે. પણ મને વધારામાં એમ પણ ખબર મળી છે કે, એ તો અધવચ્ચેથી પાછો ફર્યો છે. ત્યારે એ પાછો ગયો તે હુએનસંગ કોણ અને તમે અહીં આવ્યા છે, એ હુએનસંગ કોણ ?'

૧૫

પહેલી ચોક્કીમાં

ખાત્રી કરાવવા હુએનસંગ નાયકને પોતાના ઘોડા પાસે લઈ ગયો. એના પરથી જુદી જુદી વસ્તુઓ પોતાના નામવાળી ળાતાવી એટલે નાયકની ખાત્રા યદ કે આ સાથે માણસ છે અને વેશધારી નથી.

એની એ નાયક સજ્જન પુરુષ હતો. એણે હુએનસંગને જ વાત : પ્રાર્થના કરી, ‘ મહારાજ, હજી પણ તમે ભારત યાત્રાને વિચાર માંડી વાળો, મારગ બહુ વિકટ છે. હજી તો આપને ખરેખરી વિપત્તિઓ ભેવાની બાકી છે. ’

હું ‘ તુનદ્યાંગ પ્રદેશનો વતની છું. ત્યાં ‘ચાંગકિઓ’ નામનો વિદ્વાન અને ધર્મનિષ્ઠ લિધુ રહે છે. આપ એની પાસે રહીને જ અભ્યાસ કરી લો, ભારત સુધી જવાનું શું કામ ભ્રમ્યમ ખેડો છો ? ને આપની ઇચ્છા હોય તો હું સાથે આવી એમનો પરિચય કરાવી આપીશ. ’

નાયકનું મન જીતવાનો પ્રયાસ : હુએનસંગે જવાબ આપ્યો, ‘ આપની શુભેચ્છા માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. પરંતુ હું લોચાંગનો વતની છું. અને છેક નાનપણથી આજસુધી હું ધર્મ-અધ્યયનમાં જ મગ્યો છું, વધારે તો નહિ’ પણ લોચાંગ, ચાંગાન, લુ અને શું પ્રદેશના લિધુઓ એકાઠ ખેના

અપવાદ સિવાય લગભગ બધા જ મારી પાસે પોતાની શંકાઓનું સમાધાન કરાવવા આવી ગયા છે. અને મારી વિદ્યા, જીવિત, અને શક્તિ અનુસાર બધાને હું સંતોષ આપી શક્યો છું.

‘હું એમ કહું કે મારા જેવો વિદ્વાન બીજો કોઈ નથી તો હું અભિમાન કરું છું એમ લાગશે પરંતુ મને એમ કહેવામાં સંકેત નથી કે મેં કયો છે તેટલો ધર્મશ્રદ્ધાનો અભ્યાસ લાગ્યેજ કોઈએ કર્યો હશે. મને જો યશની જ ઈચ્છા હોત તો મારે તુનદ્યાંજ સુધી જવાની જરૂર જ નહોતી.

‘હું તો માન, આખર, યશ, ધન, બધાંને લાત મારી ભારતયાત્રામાં મહાર નીકળ્યો છું. આપણા ઔદ્ધ ધર્મશ્રદ્ધામાં મને કેટલુંક વિરોધિ તત્ત્વ માલમ પડ્યું છે. મારી, એ શંકાઓનું સમાધાન કોઈ કરી શક્યું નહિ. એટલે હિંદુસ્થાન જઈ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી, મૂળ શ્રદ્ધા બરાબર સમજીશ ત્યારે જ મારી શંકાઓનું નિવારણ થશે એમ મને લાગે છે.

‘મારા એ ધર્માભિમાને જ મારી પાસે ભારતયાત્રાનો સંકલ્પ કરાવનારો છે. મારા જીવમાં જીવ હશે. ત્યાં સુધી તો હું એ સંકલ્પને વળગી જ રહેવાનો. આપ સજ્જન છે, ધર્માભિમાની છે, આપના જેવા પુરૂષે મને નાહિંમત કરવાને બદલે ખૂબ ઉત્સાહ આપ્યો બોધ્યો.’

હુએનસંગનાં વચનો સાંભળી નાયકનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એ એને પગે પડ્યો. એણે ગદ્ગદ સ્વરે પીગળ્યું કહ્યું, “મારાં પૂર્વજન્મનાં પુણ્ય ફળ્યાં કે, આપનાં મને

દર્શન થયાં. આપ મારી એક પ્રાર્થના સ્વીકારશે તે હું
આપનો તથા થઈશ.

પરોણા-
ગત :

“આપ આટલે દૂર મુસાફરી કરતા આવ્યા છો. ખૂબ
થાક લાગ્યો હશે. ગમકાલની આખી રાતના ઊંઝગરા
હશે. માટે મારી વિનંતી છે કે આપ સવાર સુધી અહીં
રોકાઈ જાવ અને આજની રાત નિરાંતે વિશ્રાંતિ લ્યો.
સવારે હું જાતે આપની સાથે આવી આગળનો રસ્તો
ખતાવી જઈશ.”

પછી પોતાના નોકર પાસે સુવાની ગોઠવણ કરાવી
હુએનસંગને સુવા કહ્યું. ઘોડાને તબેલામાં લઈ જઈ
ધાસ ચંદી નાખ્યાં. પછી નાયક પોતે પોતાના ઓરડામાં
ગયો. થાકેલો હુએનસંગ સુતા બરાબર ઊઠી ગયો.

બીજે દિવસે સવારે હુએનસંગના ઉઠતા પહેલાં
નાયક ઉઠીને એના ઓરડામાં ગયો. હુએનસંગ ઉઠ્યો,
હાથ મેઢાં ધોઈ, નાહી લીધું, પછી નાયકે એને જલપાન
કરાવ્યું અને પોતાના નોકરાને હુકમ કર્યો કે ‘જાઓ,
હુએનસંગની મસૂક પાણીથી બરી લાવો અને ઘોડો
બાખરીઓ બનાવી લાવો.’

તેનોજ
વળાવો :

નોકરાએ સપાટામાં હુકમનો અમલ કર્યો. નાયકે
હુએનસંગને સામાન બાંધી લેવા કહ્યું. એટલામાં
સાઈસ, હુએનસંગનો તથા નાયકનો એમ બે ઘોડા
તૈયાર કરી આવી પહોંચ્યા.

બંને જણુ ઘોડા પર સવાર થઈ ગયા. નાયક દશલી
સુધી એની સાથે ગયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી નાયકે કહ્યું,
‘મહારાજ, હવે અહીંથી આ રસ્તો સીધો ચોથી એકી

ઉપર જાય છે. એ ઢાકી પર મારો એક સગો મારા જ ગોત્રનો રહે છે. માણસ બહુ સજ્જન છે. આપ નિર્ભય રીતે એની પાસે જાઓ.

‘એનું નામ ‘પીલુંગ’ છે અને ગોત્રનું નામ ‘વંગા’ છે. એને જઈને એટલું જ કહેજો કે પહેલી ઢાકી પરથી ‘વાંગ મિયાંગે’ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે. એટલે આપને દરેક પ્રકારની અતુકૃપતા એ કરી આપશે.’

એટલું કહેતાં કહેતાંમાં નાયકની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એણે સજલ નેત્રે પ્રણામ કરી હુએન-સંગની વિદાય લીધી.

વસમી
વિદાય :

૧૬

પ્રતિજ્ઞા

ઝોથી ફેટલાય દિવસ રસ્તો કાપ્યા પછી હુએનસંગ ઝોથી
ઝોથી : ઝોથી આગળ આવી પહોંચ્યો. ગઢી જોઈ એને વિચાર
આવ્યો. કદાચ અહીંનો નાયક મને આગળ જતો
અટકાવશે તો ?

શંકા ઉત્પન્ન થઈ એટલે આખો દહાડો અધવચ્ચે
જ ગાળ્યો. રાત પડતાં ગઢી આગળના તળાવમાં ગયો
અને પહેલાંની માફક હાથ મોં ઘોઈ મસકં ભરવા માંડી.
એટલામાં તીરનો સનનન કરતો અવાજ સંભળાયો અને
સરસર કરતું એક તીર એની આગળથી પસાર થઈ ગયું.

પાછો એણે જોઈ લીધું કે પહેલવાળાઓએ મને જોઈ લીધો
સામે છે. તરત બહાર નીકળી એણે જુમ પાડી, ‘ભાઈ, આ
મથો : ગરીબ બિંદુને નાહક શા માટે મારો છો ?’ એટલું
કહેતા કહેતામાં સ્વાર થઈ, ગઢી તરફ એણે ઘોડો
મારી મૂક્યો.

હરવાળા ઉઘડ્યા અને હુએનસંગને અંદર લઈ ગયા.
નાયકને બોલાવવામાં આવ્યો. એણે આવી હુએનસંગને
જોયો, અને એનું નામ ઠામ પૂછ્યું.

હુએનસંગે જવાળ આપ્યો ‘હું ભારતવર્ષ જવા નાયકની નિકળ્યો છું.’ પહેલી ચાકી પર વાંસિયાંગ ‘સાથે મેળાપ પાસે : થઈ ગયો. એમણે જ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે.”

એ માંલેળી નાયક અડધો અડધો થઈ ગયો. હુએનમંગને રાતવાસો રાખ્યો અને એની પરોણાગત કરી. મવારમાં એની મસક પાણીથી ભરાવી આપી અને થોડા માટે ચંદી બંધાવી. ૧૯

થોડેક સુધી એ હુએનસંગને વળાવા ગયો. પાછા અનુકૂળ ફરતી વખત હુએનસંગને એણે કહ્યું, ‘મહેત્યાની કરી મંત્રેગો : પાંચમી ચાકી આગળથી આપ ન જશો. ત્યાંના લોકો સારા નથી. એ આપને દુઃખ દેશે. માટે અહીંથી આ બાબતને રસ્તે આપ સીધા ચાલ્યા જાવો. રસ્તામાં ‘ચન્મ’ નદી આવશે. ત્યાંથી પાછું પાણી ભરી લેજો.

નદી જોળંગ્યા પછી ‘મોકીઅ-યેન’નું રેતીનું રણ આવશે. એ રણ બટાવશે એટલે ‘ઇગો’ની સરહદમાં આપ પહોંચી જશો.

હુએનસંગે નાયકે બતાવેલે રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. પણ કાતો થોડો અવળે રસ્તે ચલી ગયો કે પોતે જ બુદ્ધી કિશામાં ગયો તેથી સોએક માઈલ મુસાફરી કરી છતાં પાંચમી ચાકીએ ન આવી અને ‘ચન્મ’ નદી એ ન આવી.

વળી એક બીજી વિપત્તિ નડી એની મસકમાં હજી પાણી બીજા હજાર માઈલની મુસાફરી સુધી ચાલે એટલું પાણી બહાર : હતું. પણ દૈવયોગે પીવા માટે પાણી લેતે લેતે મસકનું મોં હાથમાંથી છટકી ગયું અને બધું પાણી રેતીના રણમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું.

૧૬

પ્રતિશા

ચોથી : કેટલાય દિવસ રસ્તો કાપ્યા પછી હુએનસંગ ચોથી ચોથી આગળ આવી પહોચ્યો. ગદી જોઈ એને વિચાર આવ્યો. કદાચ અહીંનો નાયક મને આગળ જતો અટકાવશે તો ?

સાંકા ઉત્પન્ન થઈ એટલે આખો દહાડો અધવચ્ચે જ ગાળ્યો. રાત પડતાં ગદી આગળના તળાવમાં ગયો અને પહેલાંની માફક હાવ મોં ઘોઈ મસકે ભરવા માંડી. એટલામાં તીરનો સનનન કરતો અવાજ સંભળાયો અને સરસર કરતું એક તીર એની આગળથી પતાર થઈ ગયું.

પાછો સામે ગયો : એણે જોઈ લીધું કે પહેસવાળાઓએ મને જોઈ લીધો છે. તરત બહાર નીકળી એણે ષૂમ પાડી, ‘ ભાઈ, આ ગરીબ ભિક્ષુને નાહક શા માટે મારો છો ? ’ એટલું કહેતા કહેતામાં સ્વાર થઈ, ગદી તરફ એણે ઘોડો મારી મૂક્યો.

હરપાલ ઉઘડ્યા અને હુએનસંગને અંદર લઈ ગયા. નાયકને બોલાવવામાં આવ્યો. એણે આવી હુએનસંગને જોયો, અને એનું નામ ઠામ પૂછ્યું.

હુએનસંગે જવાળ આપ્યો : ‘હું ભારતવર્ષ જવા નાયકની નિકળ્યો છું.’ પહેલી ચાકી પર વાંસિયાંગ ‘સાથે મેળાપ પાસે : થઈ ગયો. એમણે જ મને આપની પામે મોકલ્યો છે.”

એ સાંભળી નાયક અડધો અડધો થઈ ગયો. હુએનસંગને રાતવાસો રાખ્યો અને એની પરોણાગત કરી. સવારમાં એની મસક પાણીથી ભરાવી આપી અને થોડા માટે ચંદી ષંધાવી.

થોડેક પ્રધી એ હુએનસંગને વળાવા ગયો. પાછા અનુક્રમ ફરતી વખત હુએનસંગને એણે કહ્યું, ‘મહેશ્વરની કરી મંત્રેગા : પાંચમી ચાકી આગળથી આપ ન જશો. ત્યાંના લોકો મારા નથી. એ આપને દુઃખ દેશે. માટે અહીંથી આ બાબતને રસ્તે આપ સીધા ચાલ્યા જાવો. રસ્તામાં ‘ચન્મ’ નદી આવશે. ત્યાંથી પાછું પાણી ભરી લેજો.

નદી એળંગ્યા પછી ‘મોકીઅ-ચેન’ નું રેતીનું રણ આવશે. એ રણ વટાવશે એટલે ‘ધંગે’ની સરહદમાં આપ પહોંચી જશો.

હુએનસંગે નાયકે બતાવેલે રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. પણ કાતો થોડો અવળે રસ્તે ચલી ગયો કે પોતે જ બુદ્ધી દિશામાં ગયો તેથી સોએક માઈલ મુસાફરી કરી છતાં પાંચમી ચાકીએ ન આવી અને ‘ચન્મ’ નદી એ ન આવી.

વળી એક ખીણ વિપત્તિ નડી. એની મસકમાં હજી પાણી ખીણ હજાર માઈલની મુસાફરી સુધી ચાલે એટલું પાણી પલાસ : હતું. પણ દૈવયોગે પીવા માટે પાણી લેતે લેતે મસકનું મોં હાથમાથી છટકી ગયું અને બધું પાણી રેતીના રણમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું.

આગળ ચાલતા એટલી બધી પોચી જમીન આવી કે હ્યુએનસંગ મૂંઝાઈ ગયો. એ હવે કંટાળી ગયો હતો. એણે વિચાર્યું પાછો ચોથી ચોકી ઉપર જઈ ખરે રસ્તો પૂછી આવું. અને એજ રસ્તે મુસાફરી કરીશ.

આત્માનો

સાઠ :

ચોથી ચોકી પર જવા હ્યુએનસંગ પાછો ફર્યો. બે ચાર માઈલ આવ્યો હશે અને એના મનમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા સાંભરી. મનમાં ને મનમાં જ પ્રશ્ન થયો. 'હ્યુએનસંગ, તું આ શું કરી રહ્યો છે ? થોડા દુઃખથી મૂંઝાઈ તારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે છે ? તેં તો એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતીને, કે ભારતના માર્ગેથી પગ પાછો હંકાવીશ નહિં, પશ્ચિમ તરફથી પૂર્વ તરફ નાસીશ નહિં. ત્યારે તું આ શું કરે છે ? આ જીવન ક્ષણભંગુર છે, એને માટે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો એ તને શોભતું નથી.'

આખરે

રણ

આખું :

બસ, હિંમત યોગી કરી હ્યુએનસંગ પાછો ફર્યો અને પશ્ચિમ તરફ જવા લાગ્યો. થોડી જ વારમાં રેતીનું રણ આવી પહોંચ્યું. આ રણ તેજ 'મેક્રીઅયેન'નું રણ હતું. આજે એ 'તકલા' મેદાન તરીકે ઓળખાય છે.

આ રણ ૮૦૦ લી લાંબું પહોળું છે. ન મળે એમાં લીલોતરી કે ઝાડપાન. પાણીનું તો નામ જ નહિં. અરે, કોઈ પક્ષી પણ આઝાદમાં બેસતું દેખાતું નહોતું ને ? રસ્તો એ નિર્જન. જ્યાં જુઓ ત્યાં બસ થળકતી રેતી જ રેતી.

આંધી એટલી ભેરથી થતી કે રેતીના કણ શરીરમાં પેસી જતા. રાત્રે ચારે બાજુ ભૂતના લડકા દેખાતા. એ સિવાય ભૂત પ્રેતનાં બીનાં ઘણાં બિહામણાં દેખાતા.

નજરે પડતાં હતાં. ધીરમાં ધીર પુરુષ પણ ધડીભર બ્રહ્મીકનો માર્યો કરી જાય એવું એ રણ હતું.

છતાં યાત્રી હુએનસંગ પોતાનો સંકલ્પ યાદ લાવી પાણી
'અવલોકિતેશ્વર બોધિસત્વ'નું ધ્યાન તથા મંત્ર જપતો વગર
જપતો આગળ વધે જતો હતો. પાણી વગર ગળું મુસાફરીઃ
સુકાતું હતું છતાં મન ઉત્સાહપૂર્ણ તથા પ્રકુલિત હતું.
આ પ્રમાણે ચાર સતને પાંચ દિવસ એણે કાઢ્યા.

પણ પછી તો મોંડાં સૂઝાઈ ગયું, તાળવામાં કાંટા પડ્યા, પેટમાં અગ્નિ લાલુકયો. અને એટલી બધી અશક્તિ થઈ ગઈ કે એક ડગલું ભરતાં તોળા થઈ ગઈ. આખરે ઘોડાવપવી એ, નાચી જાયો અને જનનિ દર સુઈ ગયો.

આટલું છતાં પણ એના મોમાં જપતો ચાલુ જ હતા. ધર્મિરત્ન
મધરાત થઈ અને ઠંડો પવન વાયો. એની અસરથી નામઃ
એના ચિત્તને શાંતિ થઈ.

એને એમ લાગ્યું; જાણે એને કોઈએ ઠંડા પાણીથી નવરાંચ્યો. મન પ્રકુલિત થયું. આંખમ. નહું તેજ આંચુ. ધડીભર એની આંખ મળી ગઈ.

એને સ્વપ્ન થયું. સ્વપ્નમાં કોઈ તેજસ્વી દેવલાએ, અદ્વયની
આવી એને કહ્યું, 'હુએનસંગ ! કેમ ઉઘે છે ? જિંઠ અને સહાયઃ
આગળ ધપ. થોડું વધારે સાહસ ખેડ.'

હુએનસંગ ઝળકીને જાગી ઉઠ્યો. જિંઠો તેવો જ થોડો
ઘોડા પર સ્વાર થઈ આગળનો રસ્તો કાપવા માંડ્યો. લડકયોઃ
હસેક લીંગયો હશે ને એનો ઘોડો લડકયો. લડકીને
જુદી જ દિશામાં એ ફોડવા લાગ્યો. હુએનસંગે એને

કબજે રાખવા બહુએ પ્રયત્ન કર્યા પણ એ બધા નિષ્ફળ નિવડ્યા.

થોડા જ માઈલ કાપ્યા હશે ને લીલોતરોવાળી જમીન દેખાઈ, વીઘાંના વીઘાં લાંબા પાટ લીલાં ગાડ, પાન, વેલા, અને ઘાસથી શોભી રહ્યા હતા. એ ભેઈ હુએનસંગ થોડા પરથી ઉતરી પડ્યો ને થોડાને ચરવા મૂકી દીધો.

આખરે પાણી મળ્યું : હસ બાર કદમ દૂર એક ઝરણું એને દેખાયું. પાણી ખૂબ ચોખ્ખું હતું. હુએનસંગે હાથ, પગ, મોં, બધું ધોયું અને ધરાઈને પાણી પીધું. હવે એના શરીરમાં ચેતન આગ્યું. રસ્તાનો અનહદ થાક લાગ્યો હતો. એટલે ઝરણા પાસે જ પોતાનું બિછાનું પાથરી હુએનસંગ આરામ લેવા લાગ્યો. એક આખો દિવસ અને રાત એ ત્યાં જ પડી રહ્યો.

બે દિવસ બરાબર આરામ લેવાથી એ અને એનો થોડો તાલત થઈ ગયા. પછી હુએનસંગે ઘાસ કાપી, બારે બાંધી થોડા પર બાંધી લીધો. અને સવાર થઈ મુસાફરી પાછી શરૂ કરી.

પ્રગોને પ્રદેશ : આગળ પાછું બીજું રણ શરૂ થતું હતું. પણ થોડો વગર હાંક્યે એની મેળે જ ચાલી રહ્યો હતો. બે દિવસ પાછું ખૂબ કટ વેઠી મુસાફરી ચાલુ જ રાખી ત્યારે હરિયાળો પ્રદેશ નજરે પડ્યો. આ પ્રદેશ તે જ ‘ઇગો’ નો પ્રદેશ હતો.

કાઉચ્યાંગના રાજ્યમાં

ધગો પહોંચીને હુએનસંગે એક વિહારમાં જિતારે ધગોના
કર્યો. ત્યાં એને ચીનનો એક વૃદ્ધ સિદ્ધ મળ્યો. હુએન- વિહારમાં:
સંગને જોતા જરાજર એ દોડતો આવી પહોંચ્યો અને
અને એને ભેટી પડ્યો. એ બોલ્યો; “મને આશા ન
હોતી કે આ જન્મમાં હું મારા ચીન દેશના કોઈ પણ
માણસને જોઈ શકીશ. પણ મારાં ધનલાગ્ય કે આપનાં
દર્શન થયાં.”

આમ કહેતા કહેતામાં એની આંખમાં આંસુ આવી
ગયાં. હુએનસંગની આંખમાંથી પણ એનો ગ્રેમ જોઈ
આંસુ નીકળી પડ્યાં. વિહારના ખીલ સિદ્ધએ પણ
એનાં દર્શન કરવા દોડી આવ્યા.

એ ચાર દિવસમાં તે એના આગમનના સમાચાર ધગેના
આખા ગામમાં ફેલાઈ ગયા. રાજા મુદ્દાં જાતે એનાં રાજ્યના
દર્શન કરવા આવી પહોંચ્યો. રાજાએ હુએનસંગને મહેલમાં:
પોતાના મહેલમાં સિદ્ધા માટે આમંત્ર્યો અને ખૂબ ધન
અને ભક્તિથી એની પૂજા કરી.

તેજ દિવસે કાઉચ્યાંગના રાજાના કેટલાક અધિકારીઓ મંત્રિ
ધગોના રાજાના મહેલાન થયા હતા. એ લોકોને પણ મંડ્યાં
પહોંચી :

હુએનસંગના દર્શનનો લાભ મળ્યો. જ્યારે એ લોકો પાછા કાઠિયાંગ ગયા ત્યારે એમણે પોતાના રાજાને વાત કરી, કે ચીન દેશનો મહા વિદ્વાન બિશ્વ ઇગોમાં આવ્યો છે એનું નામ હુએનસંગ છે. માણસ ખૂબ સાહસિક, બુદ્ધિમાન અને દર્શન કરવા લાયક છે. આવા મહાત્માનાં દર્શન, જેનાં ધનભાગ્ય હોય તેને જ થાય.

હુએનસંગનાં વખાણ સાંભળી કાઠિયાંગનો રાજા એને જોવા તલપાપડ થઈ ગયો. એણે તરત ઇગોના રાજા પર પત્ર લખી પોતાનાં થોડાં માણસો હુએનસંગને તેડવા મોકલ્યાં. રાજાને વિનંતિ કરી હતી કે જેમ બને તેમ હુએનસંગને જલ્દી મોકલી આપશો.

જે ત્રણ દિવસ થઈ ગયા પણ હુએનસંગને લઈ માણસો આવી પહોંચ્યાં નહિ એટલે એણે પોતાના મંત્રીને રાજ્યના થોડા અધિકારીઓ સહ હુએનસંગને બોલાવવા મોકલ્યા; અને ગમે તેમ કરી ખૂબ આગ્રહ કરીને હુએનસંગને તમારે તેડી લાવવો, એવો હુકમ કર્યો.

કાઠિયાંગનું
આમંત્રણ:

રાજદૂતોએ જઈ ઇગોના રાજાને પત્ર આપ્યો અને સંવનય નિવેદન કર્યું કે કાઠિયાંગના રાજા તરફથી વિનંતિ કરી આપ બિશ્વ હુએનસંગને અમારી સાથે મોકલો. રાજા એમનાં દર્શન કરવા બહુ ઉત્સુક છે. ઇગોનું રાજ્ય કાઠિયાંગના તાબામાં હતું.

ઇગોનો, રાજા હુએનસંગ પાસે ગયો અને વિનંતિ કરી ‘ મહારાજ, કાઠિયાંગના રાજા તરફથી એનાં માણસો આપને બોલાવવા આવ્યા છે. રાજા બહુ ધર્મિષ્ઠ છે. તો આપ કૃપા કરી એમનું આમંત્રણ સ્વીકારશો. ’

હુએનસંગનો વિચાર સીધા ખાનના ચેત્ય આગળ હુએનસ-
યઈને પશ્ચિમને રસ્તે આગળ મુસાફરી શરૂ કરી દેવાનો મતી ના
હતો. એટલે એણે કાઉચાંગ જવાની આનાકાની કરવા કહેવાઈ
માંડી. પણ એટલામાં પાછા કાઉચાંગના અમાત્ય બીજા નહિં :
અધિકારીઓ સહ એને તેડવા આવી પહોંચ્યા, એમનો
આગ્રહ જોઈ હુએનસંગથી ના કહેવાઈ નહિ.

આખરે પ્રયાણનો દિવસ કરાવવામાં આવ્યો. એક
માણસ કાઉચાંગના રાજાને સમાચાર કહેવા આગળ ગયો.
પાછળથી અમાત્ય સહવર્તમાન હુએનસંગ ઇગોથી
કાઉચાંગ પહોંચી ગયા.

રાજાએ બહુ માન દઈ હુએનસંગનું સ્વાગત કર્યું.
અને ચોતાના બે મજલાવાળા મહેલમાં ઉતારો આપ્યો.
ત્યાં એક સ્તનજડિત સિંહાસન પર હુએનસંગને
બેસાડ્યો.

એની સામે આવી રાજાએ પ્રણામ કર્યા. પછી એકે ભક્તિ :
એકે બધા રાજભક્તોએ હાંડવત કર્યા. પછી રાજાએ
હુએનસંગને કહ્યું; " મેં ત્યારથી આપનું નામ સાંભળ્યું
ત્યારથી આપતાં દર્શનની ઇચ્છા મને થઈ. તે એટલી
બધી કે મને ઉઘવાનું અને ખાવાનું મુઠ્ઠાં ભાવતું નહોતું.
આજે આપ પધારવાના છો એ સાંભળી મને, મારી
રાણીઓને, તથા રાજકુમારોને અત્યારે મધરાતે પણ
ઉઘ દાખવવી નથી".

પછી મહાઅમાત્ય અને અધિકારી વર્ગ ચોતરોતાને
ઘેર ગયા. છતાં રાજા તે ત્યાં બેઠાને બેઠાજ રહ્યો.
એટલામાં રાણી કાઉચાંગ દાસીઓ સહ આવી અને

૧૪

હુએનસંગને પ્રણામ કરી અંતઃપુર પાછી ગઈ. છતાં
હજી રાજા તો ભક્તિ રસમાં ભાન ભૂલેલો બેઠાજ રહ્યો.

ભાન

બૂલ્યો :

હુએનસંગે એને ભક્તિ અને શ્રદ્ધામાં ભાન ભૂલેલો
નોંધ કહ્યું. ' મહારાજ, હું મુસાફરીથી થાક્યો છું, મને
ઉંઘ આવે છે આપ પણ જઈ સુઈ જાવ. '

ત્યારે રાજા ભાગૃત થયો અને પોતાના રાજભવનમાં
જઈ સુઈ ગયો.

૧૮

પ્રતોલનો

સવાર પડતાં બરોબર રાત્રી, રાણી, તથા ઠાસઠાસીઓ હુએનસંગ પાસે આવી પહોંચ્યાં. હુએનસંગ તો આવખતે ઉઠ્યોએ નહોતો. બધા એની ઉઠવાની રાહ જોતાં બેઠાં. એટલામાં એ ઉઠ્યો. ચોંચ પરવાર્યો, અને સોની આગળ આવી બેઠો.

પરોણા-
મત :

રાત્રી, રાણી તથા અન્ય સેવકોએ એને હંકવત કર્યાં. પછી રાત્રીએ આશ્ચર્યચકિત થઈ હુએનસંગને પૂછ્યું, “આપ એકલા ઠેઠ ચીનથી અહીં સુધી કેવી રીતે આવી શક્યા, એજ મારા કબજામાં આવતું નથી. ઓહોહો ! રસ્તામાં કેટકેટલાં વિઘ્ન નડે છે ! ! તમને કેટલું બધું દુ:ખ પડ્યું હશે ? ” એટલું બોલતા બોલતામાં રાત્રીની આંખમાંથી ગરગર આંસુ નીકળી પડ્યાં.

આર્દ્ર
હ્રદય :

પછી રાત્રીએ હુએનસંગ માટે જમવાની સામગ્રીઓ મંગાવી અને ખૂબ જમાડ્યો. પછી રાત્રીમહેલ પાસેના એક વિહારમાં એને લઈ ગયા. ત્યાં એને ઉપદેશ શાળામાં બેસાડ્યો. એની તહેનાતમાં નવું સકલાસ ચાખવામાં આવી. હુએનસંગને કોઈપણ બાતતું દુ:ખ ન પડે એમ વર્તવા દરેકને હુકમ કરવામાં આવ્યો.

કાઠિયાંગના રાજાને હુએનસંગતું એટલું બધું પેલું લાગ્યું હતું કે ગમે તેમ કરી એને પોતાના રાજ્યમાં જ રાખી લેવો એવો એણે નિશ્ચય કરી લીધો હતો.

શિક્ષાના પ્રયત્નો : એ ઈચ્છા પૂરી કરવા કાઠિયાંગના સંધારામમાંથી “તુન” નામના વિદ્વાન ભિક્ષુને રાજાએ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. એ ભિક્ષુ ચાંગાનનો હતો. અને એણે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ પણ ચાંગાનમાં જ કર્યો હતો. “હુએનસંગ ચાંગાનનો વતની છે અને વધુ અભ્યાસ માટે ભારતવર્ષ જાય છે. એને ગમે તેમ કરી ભારતવર્ષ ન જાય એમ સમજાવો. અને આપણા રાજ્યમાં રહી જાય એવો પ્રયત્ન કરો. એ અહીં રહેશે તો આપણી પ્રજાનાં અને ભિક્ષુ વગેરેનાં લાગ્ય લાગી જશે.”

‘તુન’ નિષ્ફળ થયો : ‘તુન’ ભિક્ષુ ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં હુએનસંગને સમજાવવા ગયો. પણ એનો નિશ્ચય ભેદ નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો.

રાત્રીએ જવાબ આપ્યો. “ જો બધું તો ખરું પણ મારા સંજ્ઞમાં રહી જવાની મારી આગ્રહપૂર્વક વિનંતિનો આપ શો ઉત્તર આપો છો ? ”

“ મારા જેવા ગરીબ ભિક્ષુ પર આપ આટલો મધો પક્ષપાત ફેખાડો છે તેનો ઉપકાર માનવા મારી પાસે શબ્દો નથી. મારી ઇચ્છા ગમે તેમ કરી ભારતવર્ષ જવાની છે એટલે હું આપને ત્યાં રહીશકું એમ નથી. ”

રાત્રી કહે, “ હું એકવાર ચીનની મુસાફરી કરી આંખો છુ. ત્યાં ઘણા ભિક્ષુઓ સાથે મારે પરિચય થયો હતો. છતાં કોઈના પર મારું મન માન્યું નહોતું. પરંતુ આપને તો જોતા બરોબર જ મારા મનમાં એક પ્રકારનો આનંદ આનંદ હું અનુભવી રહ્યો છું. આપ અહીં રહી જાવ તો મારી પ્રજા આપનો ઉપદેશ સાંભળી સન્માર્ગે વળશે અને આપને એ બધાનું પુણ્ય મળશે. મહેરબાની કરી મારૂં કહ્યું માની લાઓ ”

રાત્રીની
આજ-
છઠ્ઠી:

હુએનસંગે ફરી વિનયપૂર્વક ના કહી. “ હું માન, પાન, ધન, દોલત માટે યાત્રા કરતો નથી. આપણા ધર્મનાં પુસ્તકો અશુદ્ધ છે. એમાંનાં વાક્યોનો, જેને જેમ ફાવે છે તેવો અર્થ કરે છે. ભગવાન બુદ્ધ કહેવા કંઈ માગતા હોય અને આ લોકો એનો કંઈનો કંઈ અર્થ કરી નાખે છે. તેથી મારે તો એ બધા ધર્મગ્રંથો અસલ વાંચવાં છે અને તે બરાબર સમજી આપણા દેશના ગ્રંથોનું સંશોધન કરવું છે. ”

હુએનસંગ
ની લગની:

મને ઉદ્ભવેલી અનેક શંકાઓનું નિવારણ અહીં કોઈ કરી શક્યું નથી. કપિલવસ્તુના શાક્યસિંહ બુદ્ધે

કાઉચાંગના રાજાને હુએનસંગનું એટલું બધું ઘેલું લાગ્યું હતું કે ગમે તેમ કરી એને પોતાના રાજ્યમાં જ રાખી લેવો એવો એણે નિશ્ચય કરી લીધો હતો.

રાજવાના પ્રયત્નો : એ ઈચ્છા પૂરી કરવા કાઉચાંગના સંધારામમાંથી “તુન” નામના વિદ્વાન શિક્ષુને રાજાએ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. એ શિક્ષુ ચાંગાનનો હતો. અને એણે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ પણ ચાંગાનમાં જ કર્યો હતો. “હુએનસંગ ચાંગાનનો વતની છે અને વધુ અભ્યાસ માટે ભારતવર્ષ જાય છે. એને ગમે તેમ કરી ભારતવર્ષ ન જાય એમ સમજાવો. અને આપણા રાજ્યમાં રહી જાય એવો પ્રયત્ન કરો. એ અહીં રહેશે તો આપણી પ્રજાનાં અને શિક્ષુ વગેરેનાં લાગ્ય લાગી જશે.”

‘તુન’ નિષ્ક્રિય થયો : ‘તુન’ શિક્ષુ ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં હુએનસંગને સમજાવવા ગયો. પણ એનો નિશ્ચય જોઈ નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો.

રાજાએ બીજા એંસી વર્ષના જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ “કવોત્તાંગ ચાંગ” નામના શિક્ષુને બોલાવ્યો, અને એમને પણ હુએનસંગને સમજાવવાનું કામ સોંપ્યું.

એ પણ એમના બધા પ્રયત્નોમાં નિષ્ક્રિય થયા. એકકે પ્રલોભન હુએનસંગની પ્રતિજ્ઞાને મ્હાત કરી શક્યું નહિ.

દશ દિવસ થયા એટલે હુએનસંગે “રાજા પાસે વિદાય માંગી. રાજાને કહ્યું, “આપના આમંત્રણને માન આપી હું ઇચ્છી અહીં આવ્યો. આપે મારી ખૂબ ખાતર બરદાસ કરી છે તે બદલ હું આપનો ઋણી છું. હવે મને આપ રજા આપો તો હું ભારતની યાત્રા શરૂ કરું.”

સત્યાગ્રહ

ચબાએ મોંમાં પર કોષ આણ્યો, અને આંખો રાતી કરી દીધી. હુએનસંગને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “આટલું બધું સમજાવવા છતાં જ્યારે તમે માનતા નથી ત્યારે હું પણ જોઈ લઈશ કે તમે અહીંથી શી રીતે જાવ છો? તમે આજથી મારા કેદી છો. હજી પણ વિચાર કરી લો, નહિ તો હું તમને બાંધીને તમારે દેશ પાછા મોકલી દઈશ.”

રાજાનો
બીજો
પ્રયત્ન :

હુએનસંગે હિંમત અને શાંતિથી જવાબ આપ્યો, “હું આટલે દૂર મારી ધર્મજ્ઞાસાને લીધે આંબ્યો અને તમારા પ્રેમબાંધનમાં ફસાયો. હવે આપ મને આગળ જવા દેતા નથી આપ મને અટકાવી શકશો તેમજ મારા શરીરને બાંધી શકશો. જલ્દી એને બાંધો, પણ મારો આત્મા સ્વતંત્ર છે. એને બાંધવાની સત્તા આપનામાં નથી આપ આ શરીરના કંઠકા કરી શકશો, પણ મારો આત્મા તો અખંડ જ રહેશે” એટલું બોલી એ શાન્ત રહ્યો.

ચોડી જ વારમાં એ પોતાના બિતારમાં જઈ બેઠો; સત્યાગ્રહ :
અને ચોડીવાર વિચાર કર્યો. બીજા દિવસથી એણે

ખતાવેલા શુદ્ધ ધર્મનો લાલ આપણા દેશને કેમ ન મળે ? આ બધું મારા મનમાં ઘોળાયા કરે છે. એટલા ખાતર જ આટ આટલું કષ્ટ વેઠી, પહાડ, જંગલ, રણ વગેરે વટાવી મેં ભારત યાત્રા કરવાનું સાહસ ખેડ્યું છે

મારી આપને ફરી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે કે મને અહીં રોકી પાડવાનો વિચાર આપના મનમાંથી આપ કાઢી નાંખો અને આપની પ્રેમપાશમાં મને વધારે ફસાવો નહિ. ”

પરંતુ રાજાએ પાછો પોતાનો આશક આલુ જ રાખ્યો.

રાજા
માનતો
નથી :

હ્યુએનસંગે ફરી રાજાને સમજાવ્યો કે, “ જે પ્રમાણે આપ પ્રજાને તથા રાજ્યને સંભાળો છો તેજ પ્રમાણે ધર્મને સંભાળવો એ આપની ફરજ છે. હું ધર્મને કામો નિકળ્યો છું માટે આપે મને રોકવાને બદલે સહાયતા કરવી જોઈએ. ”

રાજાએ કહ્યું, “ હું ધર્મનું બરાબર રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરું છું. તમને રોકી પાડવાનું કારણ પણ એજ છે. મારા રાજ્યમાં એવો કોઈ સારો વિદ્વાન ઉપદેશક નથી, જે મારી પ્રજાને ધર્મને રસ્તે દોરે. આપ લાયક છો અને ધર્માભિમાની છો માટે મારી આટલી વિનંતી જરૂર સ્વીકારશે. ”

ખંને વચ્ચે ઘણો વાદવિવાદ થયો છતાં હ્યુએનસંગ હદ રહ્યો, એટલે રાજાએ ખીજો ઉપાય અજમાવ્યો.

સત્યાગ્રહ

રાજાએ મહેાં પર ક્રોધ આણ્યો, અને આંખો રાતી કરી દીધી. હુએનસંગને ઉદ્દેશીને જોડ્યો. “આટલું બધું સમજાવવા છતાં જ્યારે તમે માનતા નથી ત્યારે હું પણ જોઈ લઈશ કે તમે અહીંથી શી રીતે જાવ છો ? તમે આજથી મારા કેદી છો. હજી પણ વિચાર કરી લો, નહિં તો હું તમને બાંધીને તમારે દેશ પાછા મોકલી દઈશ.”

રાજાનો
ખીન્ને
પ્રયત્ન :

હુએનસંગે હિંમત અને શાંતિથી જવાબ આપ્યો,
“હું આટલે દૂર મારી ધર્મજ્ઞાસાને લીધે આવ્યો અને તમારા પ્રેમબંધનમાં ફસાયો. હવે આપ મને આગળ જવા દેતા નથી આપ મને અટકાવી શકશો તેમજ મારા શરીરને બાંધી શકશો. ભલે એને બાંધે, પણ મારો આત્મા સ્વતંત્ર છે. એને બાંધવાની સત્તા આપનામાં નથી આપ આ શરીરના કંઠકા કરી શકશો, પણ મારો આત્મા તો અખંડ જ રહેશે ” એટલું જોલી એ શાન્ત રહ્યો.

થોડી જ વારમાં એ પોતાના જિવારામાં જઈ બેઠો; સત્યાગ્રહ :
અને થોડીવાર વિચાર કર્યો. ખીન્ન દિવસથી એણે

સંકલ્પ કર્યો કે જ્યાં સુધી રાજા મને જવાની રજા નહિ આપે ત્યાં સુધી હું અન્નપાણી લઈશ નહિ.

પછી ત્રણ દિવસ સુધી હુએનસંગ એકજ આસન પર અન્નપાણી લીધા સિવાય ક્ષિરચિત્તે બેસીજ રહ્યો. આ સમાચાર જ્યારે રાજાએ જાણ્યા ત્યારે એ ઢોડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવીને જુએ છે તો દઢ આસન વાળી હુએનસંગ બેઠો છે. ત્રણ દિવસના ઉપવાસથી શરીર જરા નબળું દેખાય છે. પરંતુ મ્હોં પર અલોક્ષિક તેજ ચમકારા ભારી રહ્યું છે.

રાજાને એ લોઈ કંઈક શરમ આવી. પોતે આપેલી ધમકી ભાટે એને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. તરત એણે સજલનેત્રે સાષ્ટાંગ હંડવત કર્યા.

પરંતુ હુએનસંગ આંખો મીચી મૌન ધારણ કરી ધ્યાનમાં લીન હતો. એટલે એ કશું બોલ્યો નહિ.

સત્યામહ- રાજાએ આખરે કહ્યું. “હુએનસંગ ! તમને આગળ નોવિજયઃ યાત્રા કરવાની છૂટ છે. હવે કૃપા કરી આસન છોડો અને થોડું પાણી પી લ્યો.”

હુએનસંગને રાજાના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ ન આવ્યો. એણે જવાબ આપ્યો, “મને આપના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. જો આપ સાચુંજ કહેતા હો તો ભગવાન સૂર્યનારાયણની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરીને આ વચન બોલો તો હું એ સાચાં માનું.”

રાજાએ કહ્યું. “એમાં તે શી મોટી વાત છે, ચાલો ભગવાનના મંદિરમાં ”

રાજા, રાણી, રાજમાતા, હુએનસંગ વગેરે સર્વ રાજાનું
મંદિરમાં ગયાં. ત્યાં રાજાએ બુદ્ધદેવની પૂજા કરી પછી વચન :
હાથ જોડી કહ્યું, “ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે બિહુ
હુએનસંગ જે ભારતવર્ષ જાય છે એમને હું બિલકુલ
રોકીશ નહિ” અને એને મારા ભાઈ જેવો ગણીશ.”

રાજાએ કહ્યું. “ કેમ, હવે સંતોષ થયો ? પરંતુ જેમ સામું
મેં પ્રતિજ્ઞા કરી એમ તમારે પણ એક પ્રતિજ્ઞા કરવાની વચન :
છે. જ્યારે તમે ભારતવર્ષથી પાછા ફરો ત્યારે ત્રણ વર્ષ
સુધી મારા રાજ્યમાં રહી, મારી પ્રજાને ઉપદેશ આપશો.
જો આપ બુદ્ધત્વને પામી જાઓ અને પાછા ન ફરી શકો
તો સૂક્ષ્મરૂપે આવીને પણ મારી સેવા સ્વીકારશો.”

“ મારી એક બીજી પ્રાર્થના છે. આપ મારે ત્યાં એક
માસ સુધી રોકાઈ જાવ અને “ જીન-વાંગ-યાન ” ની
વ્યાખ્યા પર પ્રવચન કરી જરાબર સમજાવો. એટલા
વખતમાં, આપની આગળની યાત્રા સરળ થાય તે માટેની
જોઈતી સામગ્રીઓ હું તૈયાર કરી દઈશ.”

હુએનસંગે રાજાની માગણી કબૂલ રાખી. એ પોતાના
ખંડમાં પાછો આવ્યો અને અજ્ઞજલનો સ્વીકાર કર્યો.

શરત પ્રમાણે હુએનસંગ રાજાને ત્યાં એક મહીનો એક માસ
રહ્યો. સભામંડપમાં જઈ સિંહાસન પર બેસી એણે રોકાયો :
સૂત્રની વ્યાખ્યા સમજાવવા માંડી. રાજા જાતે એને
સિંહાસન પર બેસાડવા જતો અને કથા વખતે સ્થિર
ચિત્તે એ તથા રાણીઓ જરાબર કથા સાંભળતાં. રાજ્યના
બીજા અધિકારી તથા વિદ્વાન વર્ગ પણ કથા સાંભળવા

- આવતાં અને સૂત્ર સમજાવવાની એની મનોહર શૈલીનાં મુક્તાકંઠે વખાણ કરતાં.

રાજાનું દાન : કથાનો એક મહિનો થવા આવ્યો એટલામાં કાઊચાં-ગના રાજાએ હુએનસંગની યાત્રા માટે જોઈતી સામગ્રી તૈયાર કરી દીધી. એને વાસ વર્ષ સુધી ચાલે એટલો ખોરાક તથા કપડાંલગ્ના એની સાથે ખાંધ્યાં, જુદા જુદા દેશની આબોહવાને અનુકૂળ વસ્ત્રોના તાકાને તાકા આપ્યા, એ અશરફી, ત્રણ લાખ રૂપીયા, પાંચસો થાન રેશમી ટાફેટાના તથા બીજી ઘણી પરચુરણ ચીજો ત્રીસ ઘોડા પર લાદી હુએનસંગ સાથે મોકલી આપી.

લલામણુ પત્ર : એની તહેનાતમાં ચોવીસ તો ઘસ આપ્યા. પછી ચેન્કુખાન ઉપર એક લલામણુનો પત્ર લખી આપ્યો. ચેન્કુખાનને ભેટ આપવા વળી બીજાં પાંચસો થાન રેશમી ટાફેટાનાં અને કેટલાંક ફળફળાદિ લઈ પોતાના ખાસ અમાત્યને હુએનસંગ સાથે મોકલ્યો. એ સિવાય રસ્તામાં આવતાં લગભગ ચોવીસ રાજ્યોના અધિકારીઓ પર દરેકના નામ વાર કાગળ લખી આપ્યા કે પોતાનાથી બનતો સત્કાર આ હિન્દુસ્તાનની યાત્રા કરનાર ભિક્ષુ હુએનસંગને આપે.

હુએનસંગ વિદાય થયો ત્યારે રાજા પોતે એને પોતાના રાજ્યની હદ સુધી વળાવા ગયો. હુએનસંગે એનો ખૂબ ઉપકાર માન્યો. “આપ નામવરે મને જે અનુકૂળતા કરી આપી છે તે ઉપરથી મને લાગે છે કે હું જરૂર મારો સંકલ્પ સિદ્ધ કરી શકીશ. હું આપનો કયા શબ્દોમાં ઉપકાર માનું, તે મને સૂઝતું નથી. હું આટલો બધો સામાન મારી સાથે રાખો શું કરીશ ? ”

“ તમને મેં લાઈ ક્યા છે. એટલે આ રાજ્યનો અડધો
લાગ તમારોજ છે. એ તમારું છે ને તમને આપું છું. માટે
આપ સ્વીકારી લે। ”

દૂટા પડતી વખતે જાને જણની આંખમાં આંસુ આવી
ગયાં. વગાવવા આવનાર દરેક જણ મૂત્તકે મૂત્તકે રડ્યાં.
આખરે હુએનમંગ વિદાય થયો અને રાજા પોતાના
રાજ્યમાં પાછો આવ્યો.

વસન્ત
વિદાય.

રથયાત્રાનો ઉત્સવ

કાઉચાંગતું રાજ્ય છેડી હુએનસંગ પોતાના સાથિયો સહ “ વૃષ્ઠાન ” અને “ તો-ચિન ” નગરોમાં થઈ એ-કિની (ચંધી હિસાર) ની હદમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં દક્ષિણ દિશાના પહાડી મુલકમાં ‘ અકું ’ નું ઝરાણું છે.

આ ઝરાણું પર્વત પરથી ઝમઝમ કરતું વહે છે અને પાણી નિર્મળ કાચ જેવું અને મીઠું છે. ત્યાં હુએનસંગે રાતવાસો કર્યો. સવારમાં ઉઠી પશ્ચિમ તરફ આગળ વધ્યો. અને ચન્દ્રગીરી પર્વત ઓળંગી ગયો. આ પર્વત ખડું લાંબો છે. એમાંજ ચાંદીની ખાણ છે અને પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં અહીંથીજ ચાંદી જતી હતી.

લૂંટારાનો
ત્રાસ :

ત્યાં આગળ ચાલતાં રસ્તામાં લૂંટારાઓએ એને ઘેરી લીધો. એ લોકો લૂંટવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં હુએનસંગે એના સરદારને બોલાવી કહ્યું, તમે લૂંટી નકામો ત્રાસ આપ્યો નહિં. તમારે જે જે ચીજ જોઈએ તે ખુશીથી માંગી લ્યો. પછી લૂંટારાએ જે જે માગ્યું તે આપી દીધું. તે લઈ એ લોકો જતા રહ્યા. હુએનસંગે અગળ વધી “ એ-કિની ” ની રાજ્યધાની પાસે નદી કિનારે પડાવ નાંખ્યો અને ત્યાંજ પાછા રાતવાસો રહ્યા.

સવારના પહોરમાં “ ઝો-કિ-ની ” ના રાજાને ખબર પડી કે લિહુ છુએનસંગ ઠંઠ ચીન દેશથી નિકળી, કાઢિયાંગ થઈ, ભારતવર્ષ ભય છે.

આ સમાચાર સાંભળી પોતાના અમાત્ય, અધિકારીઓ તથા નગરના અગ્રગણ્ય પ્રજાજનોને સાથે લઈ, રાજા નગર ખહાર જ્યાં છુએનસંગે પડાવ નાંખ્યો હતો ત્યાં ગયો અને ઘડું આદર સત્કાર આપી એને પોતાના મહેલમાં લઈ આવ્યો.

છુએનસંગે એને ત્યાં એક રાત રોકાઈ ખીજે દિવસે સવારે પ્રયાણ કર્યું. નદી ઓળંગી એક મોટા મેદાન પર જઈ પહોંચ્યો, કેટલેક દિવસે આ ઓળંગી “ કિઢિચી ” રાજ્યની હદ પાસે આવી પહોંચ્યો. જરા આગળ વધ્યો એટલે “ કિઢિચી ” નું રાજ્ય આંખું.

તે દિવસોમાં ત્યાં રથયાત્રાનો ઉત્સવ ચાલતો હતો. હજારો લિહુઓ એ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા ભેગા થયા હતા. નગરના પૂર્વ દરવાજે લોકો ભેગા થયા હતા. ત્યાંથી રથ ચાલતો હતો. ગથમાં બુદ્ધભગવાનની મુન્દર મૂર્તિ પધરાવેલી હતી. આગળ વાજા, ઢાલ, નગારાં વગેરે વાજાંત્રો વાગતાં હતાં.

છુએનસંગના આવવાના સમાચાર સાંભળી રાજા પોતાના અધિકારીઓ તથા પ્રસિદ્ધ શ્રમણ મોક્ષગુપ્તને સાથે લઈ ત્યાં ગયો અને એને રથયાત્રાના ઉત્સવમાં ભાગ લેવા તેડી આવ્યો. ઉત્સવમાં ભેગા થયેલા લિહુઓએ ઊઠી ઉભા થઈ છુએનસંગને માન આપ્યું.

રથયાત્રા- હુએનસંગે એક લિટુ પાસેથી થોડાંક ફૂલ લીધાં અને
 ના ભગવાનની પૂજા કરી. મોક્ષગુપ્ત અને ખીજા લીટુઓએ
 પ્રસાદ પછી ભગવાનને ફૂલ ચડાવી પ્રદક્ષિણા કરી. પ્રસાદમાં
 બધાને દ્રાક્ષારસ પીવા મળ્યો. પછી બધા લિટુઓ દરેક
 મંદિરમાં જઈ આવ્યા અને દરેક જગ્યાએથી પ્રસાદમાં
 દ્રાક્ષારસ મળ્યો.

સાંજ પડ્યે સૌ પોતપોતાને સ્થાને ગયા. રાત્રીએ
 હુએનસંગને પોતાના રાગમહેલનો સરસ ખંડ ઉઘાડી
 આપ્યો. એની સારી ખાતર બરદાસ કરી.

મોક્ષગુપ્ત- ખીજે દિવસે ભોજન વગેરે પરવારી મોક્ષગુપ્તના
 ના 'ઓ-થોલિનો' નામના વિહારમાં હુએનસંગ ગયો. આ
 વિહારમાં વિહાર નગરના અગ્નિ ખૂણામાં નદીના પેઢી પાર હતો.

મોક્ષગુપ્તે હુએનસંગનો સારો આદર સત્કાર કર્યો.
 થોડી વાતચીત પછી એણે કહ્યું, “લિટુ હુએનસંગ !
 અહીં સંયુક્તાભિધર્મકોષ તથા ‘વિભાષા’ વગેરેનો
 સારો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. આપ અહીં રહી જઈ
 એનો અભ્યાસ કરી શ્લોકો તો કેમ ? ભારતવર્ષ મુખી જવાને
 નકામું શું કામ દુઃખ વેઠો છો ?”

એ સાંભળી હુએનસંગે ‘સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો, “શું
 અહીં યોગ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ કરાવાય છે ?”

મોક્ષગુપ્તે કહ્યું, “યોગશાસ્ત્ર ” તો બાહ્યશ્લોકોનું શાસ્ત્ર
 છે. એ આપણા ધર્મમાં ક્યાંથી હોય ?”

“મહારાજ ! વિભાષા અને કોષશાસ્ત્રો તો અમારા
 દેશમાં પણ શિખવાય છે. પરંતુ એમાં ઘણી ત્રુટીઓ છે.

સાચું શું છે તેનો ખાસ અભ્યાસ કરવા ખાતરજ ભારત વર્ષ જવાની તકલીફ હું ઉઠાવી રહ્યો છું.

‘યોગશાસ્ત્ર’ એ ભગવાન મૈત્રેયે પોતે ઉપદેશ્યુ છે અને આપ એને ‘રાક્ષણી’ શાસ્ત્ર કહો છો ? ”

મોક્ષગુપ્ત કહે, “વિલાપા અને કોષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વગરજ એમાં ત્રુટિઓ છે એમ તમે શી રીતે કહો છો. ? ”

‘આપે તો એનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છેને ? તો મોક્ષગુપ્ત હું પૂછું તેના જવાબ આપો. ” પછી હુએનસંગે એજ સાથે પુસ્તકોમાંના થોડા અર્થ પૂછ્યા. પરંતુ એકેકેનો જવાબ વાદવિવાદ મોક્ષગુપ્ત આપી શક્યો નહિં. છેવટે એક વાક્ય હુએનસંગે પૂછ્યું, ત્યારે મોક્ષગુપ્ત કહે, “એ વાક્ય ચોપડીમાં છેજ ક્યાં ? ”

એ સાંભળી રાજાનો વૃદ્ધ કાકો “ચી-યુએ ” જે મહાસ્થવિર હતો તેણે પુસ્તક ઉઘાડી એ વાક્ય કાઢી આપ્યું. મોક્ષગુપ્ત શરમીદો પડી ગયો. એણે બચાવ કર્યો. “વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી મારી યાદદાસ્ત બગડી ગઈ છે.”

ત્યાર પછી મોક્ષગુપ્તે એની સાથે વાદવિવાદ કર્યો બરફથી નહિ; હુએનસંગને અહીં જે મહિના સુધી રોકાઈ રહેવું રોકાવું પડ્યું. કારણકે લીંગ પર્વતના બધા રસ્તા બરફથી ભરાઈ ગયા હતા.

૨૧

થે: દુખાં

બે મહિના પછી રસ્તે સુધર્યો એટલે હુએનસંગ ત્યાંથી રવાના થયો. જતી વખતે કિડિયીના રાત્રએ થોડાં ઊંટ, ઘોડા, તથા નોકરો હુએનસંગને આપ્યાં. પોતે પણ નગરના લિશુઓ સાથે થોડેક સુધી વળાવવા ગયો.

રાત્રના પાછા વળ્યા પછી હુએનસંગે બે દિવસ સુધી સતત મુસાફરી ચાલુ રાખી. બીજા દિવસની સાંજે એને રસ્તામાં બે હજાર તુર્કી લુંટારૂ મળ્યા. બધા લુંટારૂ ઘોડેપ્રવાર હતા, અને તરતની મેળવેલી લૂટના ભાગ પાડી રહ્યા હતા. વહેંચણી કરતે કરતે અંદર અંદર લડાલડી અને એક બીજા સાથે મારા મારીપર આવી ગયા. એટલામાં હુએનસંગને મોટા કાફલા સાથે આવતો નેઈ સૌ નહાસી ગયા.

પશ્ચિમ દિશામાં ૬૦૦ લી આલ્યા પછી એક નહાતું સરખું રણ આવ્યું. એને પણ હુએનસંગ વટાવી ગયો. એક રાત વચમાં રાતવાસો રહી બીજે દિવસે ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં વળી એક રણ આવ્યું. એ પાર કયું ત્યારે લીંગ પર્વત આગળ હુએનસંગ આવી પહોંચ્યો.

લીંગ
પર્વત
આગળ :

લીંગ પર્વતને ' મુસરદ બધાન ' કહે છે. આ પર્વત ન્યાં જુવે
ઓળંગવો એ મહામુરકેલીનું કામ હતું. આ પર્વતનું ત્યાં
શીખર આકાશ સાથે તો વાતો કરે છે. અને ન્યાં જુવો બરફનું
ત્યાં બરફ જ બરફ. એ બરફમાંથી જે વળતે સૂર્યનાં બરફ:
કિરણો પસાર થાય છે તે વળતે બરફમાંથી પડતો પ્રકાશ
આંખોમાંથી ઝળઝળીયાં આણી દે છે. ટાઢ તો કહે કે
મારુજ કામ. ગમે એવાં ગરમ કપડાં શરીરે વીંટાળો
તોયે ટાઢથી ધૂન્યા વગર રહેવાય નહિં. રસ્તામાં
ચાલતાં એકે જગા એવી નહિં કે ન્યાં બરફ ન હોય.
એટલે મુવાનું' ચે બરફપર અને રસોઈ પકાવવાની તે પણ
બરફ પર.

આવા દારૂ ભાગની સાત દિવસ મુધી હુએનસંગે ૧૪
મુસાફરી કરી. ઘણું દુ:ખ વેઠ્યુ. ટાઢથી એનાં ચૌદ માણસ
માણસ બરફમાં ઠરી મરી ગયાં. અને બળદ, ઘોડા વગેરે બરફમાં
તો બિચારાં કેટલાંયે રામશરણ થઈ ગયાં. આખરે એ ઠરી ગયાં:
રસ્તાનો પાર આવ્યો; અને એણે આગળ કુચ કરી.

પર્વત મૂક્યા પછી એક મોટો ગરમ પાણીનો ઝરો ગરમ
આવ્યો. આ ઝરાને તુર્ક લોકો હસકકુલ નામથી ઓળખાણીને
ખતા હતા. ઘેરાવામાં આ 'ઝરો ચૌદસો પંદરસો લી ઝરો'
જેટલો થાય. ઝરો લંબાઈમાં વધારે હતો. અને
પહોળાઈ બહુ થોડી હતી. પાણી ખૂબ ગરમ હતું. એની
છાળો અંદરથી દસ દસ પંદર પંદર ફુટ ઉંચે ઉડતી હતી.

આ ગરમ પાણીના ઝરાને કિનારે કિનારે ચાલી ચે:દુખાં
હુએનસંગ સૂગ્રે નામના નગરમાં આવી પહોંચ્યો. આ શિકારી
જગાએ ચે:દુખાં શીકાર માટે પકાવ નાંખી પડ્યો હતો. પોશાકમાં:

હુએનસંગ એની છાવણીમાં પહોંચ્યો તે જ વખતે ખાં શીકાર માટે નીકળતો હતો. ખાંએ લીલા રંગનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં, વાળ લટકતા હતા અને ઉપર રેશમી શિર-પેથ બાંધ્યો હતો. સાથે બસો સરદારો હતા, એમણે કામદારીનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. અને માથે વાળની ટોપીઓ ધાલેલી હતી. ખાંની ડાબી ને જમણી બાજુએ ઘોડા અને ઉંટપર સવારી કરી બેઠેલા સૈનિકો હતા. એમણે સમૂર અને પરમીનાનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. એ બધાએ ધનુષ્ય અને ભાલાનાં હથિયાર સજ્જ કરી રાખ્યાં હતાં.

સમાગમ :

હુએનસંગ પહોંચ્યો તે વખતે ખાંની સવારી શીકાર માટે ઉપડી ચુકી હતી. છતાં એના આવવાના સમાચાર મળવાથી હુએનસંગને એ મળ્યો, થોડી વાતચીત કરી અને એના મળવાથી ખૂબ આનંદ થયો એમ કહ્યું. વળી હુએનસંગને કહ્યું, “હું શિકાર ખેલવા જઉં છું. તમે બે ત્રણ દિવસ થાક ખાઓ એટલામાં હું પાછો આવી પહોંચીશ.”

જતે જતે પોતાના કારભારીને કહેતો ગયો કે, “એક તંબુ ખાલી કરી, એમાં હુએનસંગ અને એનાં માણસોને ઉતારો આપો. અને એમની જમવા ખાવા વગેરેની બધી સોઈ બરાબર કરી આપજો.”

ત્રણ દિવસ પછી ચેઃદ્દખાં શીકાર ખેલી પાછા આવી પહોંચ્યા. પછી હુએનસંગને પોતાની પાસે મળવા બોલાવ્યો. ખાં પોતે પોતાના તંબુમાંથી સાચો તેડવા ગયો અને ત્રીસેક કદમ સુધી હુએનસંગનો હાથ ઝાલી

સાથે સાથે લઈ આવ્યો

ખાનો તણુ એટલે બાણે એડ નાનો મગજો રાજમહે ખાતો
લજ ન હોય એમ લાગતું હતું એની જ્ઞાતપર અને તણુ
છત ઉપર જગી અને ભરતકામથી એવા મરસ કુંલ પાદકા
કાઢેલા હતા કે આખ પણુ કહ્યું ન કરે તણુમા જમીન
પર મોટા મોટા ગાવીયા પાથરેલા હતા. એના પર ખાના
સરદારો રગબેરગી રેશમી કપડા પહેરી બન્ને બાણુ
હારખ ધ બેઠેલા હતા

ખાણે હુએનસગને આદરમાન આપી એક ઉચી તુએન-
બેઠકપર બેસાડયો. તુડ લોજો અગ્નીપૂજક હોવાથી મગે બેઠકે
લાકડાની બેઠક પર બેસતા નહોતા પણુ જમીનપર લીધી
ગાલીયા પાથરી બેસતા પરણુ હુએનસગ માટે તો
એક લોખ ડની બેઠક બનાવી એના પર ગાદી પાથરી હતી

હુએનસગના બેઠા પછી ખાણે દુલાવિઆને બોલાવ્યો
અને એની મારફત ખબર અતર પૂછી એટલામા
કાઉચાગના અમલદાર વર્ગ સાથે ત્યાનો અમાત્ય કાઉચા
ગના રાજનો પત્ર તથા ભેટ લઈ આવી પહોચ્યો

ખાણે ખૂબ માન સાથે પત્ર લીધો અને ભેટની દરેક કાઉચાગ
વસ્તુ બોઈ, વખાણી એનો સત્કાર કર્યો પછી સૌને ની
બેસાડયા ભેટ

પછી મદિગપાન માટે આખી મલા સારૂ દારૂની સુરાહી ખ્યાલીઓ
અને ખ્યાલી દરેકને જુદી આપવામા આવી હુએનસગ ખાલી
માટે દ્રાક્ષારસ આવ્યો પછી થઈ ગઈ પીવાની શરૂઆત થઈ
ખ્યાલીપર ખ્યાલી સૌ કોઈ ખાલી કરવા લાગ્યુ હુએન-
સ ગે થોડોધણે રસ પીધો

ભોજન.

એટલામાં ભોજનના થાળ આવી પહોંચ્યા. જાત-જાતનાં માંસની બનાવટ, રોટલીઓ, વગેરે આબ્યુ. દરેકને થાળી વાડકો જુદો આપવામાં આવ્યો હતો. હુએનસંગ માટે દૂધ, રોટલી ભાત, સાકર વગેરે આબ્યુ. પછી બધાએ જમવા માંડ્યું.

જમી રહ્યા એટલે સૌએ હાથ મોં ધોઈ નાંખ્યાં. પાછો ફરી દાડ આબ્યો, અને સૌ રૂચી પ્રમાણે લેવા લાગ્યા. દાડ પીવાતો હતો એ સમયમાં જાતજાતનું મધુર સંગીત ચાલ્યાજ કરતું હતું.

ખાનખાન સમાપ્ત થયા પછી ખાંએ હુએનસંગને ખોદ્ધ ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો સમજાવવા વિનંતિ કરી.

હુએનમં-
નની કથા

હુએનસંગ તો તૈયારજ હતો. એણે પહેલાં દમશીલ સમજાવ્યાં પછી અહિંસાનું મહત્વ સમજાવ્યું અને છેવટમાં નિર્વાણનાં આધનો વિષે બોલી પોતાની કથા પૂરી કરી.

ખાન હુએનસંગનો ઉપદેશ સાંભળી એટલો બધો ગજગળો થઈ ગયો કે પોતાનું જાન ભૂલી ગયો અને હુએનસંગને લાંબો થઈ પગે લાગ્યો. પછી રાત પડવા આવી એટલે સૌ પોતપોતાને ઉતારે ગયા.

હુએનસંગને ત્યાં રહેતે રહેતે ઘણા દિવસ થઈ ગયા. આખરે એક દિવસ ખાન પાસે એ આગળ જવાની રજા માગવા ગયો.

ખાં સમ-
જાવે છે :

એટલે ખાંને એને સમજાવવા માંડ્યો, " હિન્દુસ્તાન જઈ શું કરશો? એ દેશ તો બહુ ગરમ છે. ત્યાંના લોકો કાળાકટ અને શરીરે ઉઘાડા ફરે. એમને બેઠને સૂગ ચડે એવા ત્યાંના લોકો છે." ૦

હુએનસંગે જવાળ દીધો:—“એ દેશ અને ત્યાંના લોકો લહે ગમે તેવા હશે પણ મારે તો ત્યાં જવુંજ છે. ત્યાં જઈ ત્યાંના તીર્થસ્થાનોનાં દર્શન કરવાં, ધર્મનો અભ્યાસ કરવો અને સાચા ધર્મશ્રયોની શોધખોળ કરવી એવો મેં પાકો નિશ્ચય કરી લીધો છે. મારો એ નિશ્ચય હવે ફરી શકે એમ નથી. તો આપ મહેરબાની કરી મને જેમ બને તેમ વહેલો છૂટો કરો એવી મારી આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે.”

આખરે ખાને વિનંતિ માન્ય કરી. એણે પોતાના રાજ્યમાં ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે કોઈ માણસ ચીનની તેમજ ખીન્ત દેશોની ભાષા બોલતો હોય તેણે ઠરખારમાં હાજર થવું. એવા માણસની યોગ્ય કદર કરવામાં આવશે. ”

સહભાગ્યે એવો એક યુવક મળી આવ્યો. એ યુવાન ચાંગાનમાં ઘણાં વર્ષ રહી આવ્યો હતો. એટલે ચીનની ભાષા બહુ સરસ રીતે બોલી શકતો હતો. એને જોઈને ખાન ખૂબ ખુશ થયો. એ યુવકને ખાને “મો-તો-તા-કવાન”નો ઇન્કાબ આપી લઈઆ મંડળનો ઉપરી બતાવ્યો.

પછી એને ખાને કહ્યું, તમે ખશિમના જે જે રાજ્યો છે તે દરેક પર મારા નામથી એક એક કાગળ લખી નાંખો. કાગળનો મથકુર આ પ્રમાણે રાખજો કે, “શ્રમણ હુએન-સંગ ભારતવર્ષની યાત્રાએ નિકળ્યા છે. એ અમારા પરમ મિત્ર છે. એમની યાત્રા કેવળ સાચા ધર્મની શોધ અર્થેજ છે. તો આપ આપનાથી બનતી સર્વ પ્રકારની સહાય આપી આપની ઉદારતાનો પરિચય કરાવો. આમ ધર્મના કામમાં સહાયતા કરવાથી જે પુણ્ય મળે તેના તમે ભાગીદાર થઈ મને આભારી કરોજી.”

હુએન-
મંગતો
નિશ્ચય :

દુભાષિયો :

ખાના
વિનંતિ
પત્રો :

સમરકન્દનો રાજા બૌદ્ધ થયો.

સમરકન્દ

યાત્રાળુ હુએનસંગ પીગુથી ૫૦ માઈલની મુસાફરી કરી તારસ નગરમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંથી ચાલતા ચાલતા કેટલાયે નાના ગામો વટાવી નૂલકન્દ પહોંચ્યો. નૂલ કંઈથી ચેગી અને ચેગીથી તાશકંદ એમ આગળને આગળ એણે મુસાફરી જારી રાખી. વળી, તાશકંદથી એક રણ વટાવ્યું ત્યારે સમરકંદ આંચું.

અગ્નિ-
પૂજક

સમરકંદના લોકો અગ્નિપૂજક હતા, અને મોઝ્ઝ ધર્મને માનતા નહોતા. એટલે ત્યાં પ્રાચીન કાળના જે વિહાર હતા છતાં એક પણ લિધુ ત્યાં આવતો નહોતો તેથી અત્યાર એ ઉર્જડ પડ્યા હતા.

સંજેગવશાત્ કોઈ બહાગનો શ્રમણ કે લિધુ ત્યાં આવી ઉતારો કરતો. તે આનુબાનુના પડોગીઓ હાથમાં મશાલ લઈ એની પાછળ દોડતા અને ગમે એમ કરી ત્યાંથી એ લિધુને નસાડી મૂકતા.

ગાન સાથે
મુલાખાત

સમરકંદના રાજાએ પહેલે દિવસે તો હુએનસંગને કંઈપણ આદરસત્કાર આપ્યો નહિ. ઉલટું હુએનસંગ એને મળવા ગયો ત્યારે એનું અપમાન થયું. પરંતુ બીજે દિવસે હુએનસંગે ગર્ભ સાથે કાર્યકારણ ઉપર

પ્રવચન ઠરું પછી કર્મદાના પ્રવચન પરથી પાપ
પુણ્યના લક્ષણ કહ્યા અને સાથે સાથે બૌદ્ધ ધર્મના તત્ત્વો
મમનવી દીધા.

એ સાલણી રાત્રનું મન પવળ્યું એને હુએનસ ગની વાતોમા
વાતોમા બહુ રસ પડ્યો એટલે એણે હુએનસ ગને બૌદ્ધ
ધર્મના દસશીલ મમનવવા વિનંતી કરી હુએનસ ગને
તો એજ જોયતું હતું ૫૩થો

એણે એવી મરસ રીતે દસશીલ સમજાવ્યા કે રાજાએ
તાબડતોળ બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા લીધી અને હુએનસ ગની
ગુરુ તરીકે પૂજા કરી પછી તો રાજા હુએનસ ગ પાછળ
ચલે બન્યો રાજાને
દિક્ષા

બીજે દિવસે ઉઝડ પડેલા વિહારમા હુએનસ ગના
એ લિધુઓ ભગવાનની પૂજા કરવા ગયા પણ પાડોશી
નગરનો મશાલ લઈ એમની પાછળ દોડ્યા અને એમને
વિહારમા પેસવા ન દીધા એટલે એમણે આવી, રાજા
આગળ આ બાબતની ક્ષરિયાદ કરી ક્ષરિયાદ

રાજાએ તગ્ત કોટવાળને હુકમ કર્યો કે, “અપરાધી
ઓને બાધી મારી સામે હાજર કરો.”

રાજાનો હુકમ થયો એટલે તગ્ત અપરાધીઓને
હાજર કરવામા આવ્યા રાજાએ એમના કાડા કાપી
લેવાની શિક્ષા દરમાવી આખા ગામમા આ બબડ
માલખા હાહાકાર વ્યાપી ગયો શિક્ષા

પગતુ અગ્રેહનનો ભારે દડ ન કરવા હુએનસ ગે
રાજાને ખૂબ વીનવ્યો અને પ્રાણીમાત્ર પર દયા રાખવા
વિષે પ્રવચન ઠરું એટલે રાજાએ અપરાધીઓને
શિક્ષામા
ફેરફાર

ફટકાની સભા ફરમાવી અને ગામ છોડી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કર્યો.

ગામ
આપુ
બૌદ્ધ થયું

હુએનસંગની આવી વર્તણુકને લીધે નાનાં મોટાં સૌ કોઈ એનાં ભક્ત બન્યાં. લોકોનાં દોળેદોળાં એનો ઉપદેશ સાંભળવા લેતાં થઈ ગયાં. હુએનસંગે બહેર ભાષણ ગોઠવ્યું અને ધર્મનાં તત્ત્વો સમજાવ્યાં. સભામાં ત્યાંને ત્યાંજ ઘણા માણસોએ પરિવ્રજ્યા બ્રહ્મ કરી અને વિહારમાં રહેવાનું શરૂ કરી દીધું. ચારેક દિવસ સુધી હુએનસંગ ત્યાં રહ્યો અને ધર્મનો ગોધ લેટલો અપાય એટલો લોકોને આપ્યો.

યાત્રાગુ હુએનસંગ સમરકંદથી દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશા તરફ કુચ કરી અને “કસન” શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. હાલમાં એને “શહેરે સબ્જ” કહે છે. અહીંથી આગળ ચાલતાં પર્વતની એક લાંબી અને માંકડી ગુફાનો રસ્તો પણ પસાર કરી “લોહદારમાં” ધઈ એ આગળ વધ્યો.

આ પર્વતનો રસ્તો કાપવો બહુ અઘરો હતો. કારણ કે એમાં ખાડા ટેકરાનો શુમાર નહોતો. બન્ને બાજુ પર્વતો વાઢળ સાથે વાતો કરતા હતા અને એ પર્વત વચ્ચેની જગા એટલી સાંકડી હતી કે એ માણસ સાથે ન ચાલી શકે. વળી એ રસ્તામાં ન મળે પાણી કે ન મળે લીલોતરી. લોહદાર આગળ એ પર્વતો બહુજ ઉંચા છે. એ બન્ને પર્વતો કોરીને એમાં લોહાનો મજબુત દરવાજો બેસાડવામાં આવ્યો છે. તુર્ક લોકોને આગળ વધતા અટકાવવા માટે એ દરવાજો બેસાડેલો.

એ લોહદારમાંથી નીકળી, તુષાર આગળ યઈ આસસ નદી પાર કરી અને કુંદૂજના રાજ્યમાં હુએનસંગ આવી પહોંચ્યો. કુંદૂજમાં, યેઃઘાનો મોટો દીકરો તાત્ત્રો રાજ્ય કરતો હતો. એનું લગ્ન કાઉચાંગના મહારાજની

લોહદાર-
માંથી
પસાર :

કુંદૂજ :

બહેન દોખાતન નાથે થયું હતું. દોખાતનના સ્વર્ગવાસ પછી રાજ્યએ એની નાની બેન સાથે લગ્ન કર્યું. પરંતુ આ રાજકુમારી દોખાતનના યુવાન પુત્ર સાથે પ્રેમમાં પડી. એટલે એને પોતાના પતિ તાતશેનો અણગમો થવા લાગ્યો. એનો કાટો કાઢી નાખવા એણે ધીમું ઝેર આપવું શરૂ કર્યું, અને થોડાજ દિવસમાં તાતશે પથારીવશ થઈ ગયો.

નિર્દોશી થવા માટે ભારત દેશથી એક બ્રાહ્મણને અનુધાન કરવા માટે ખાસ બોલાવ્યો હતો અને અનુધાન ચાલતું હતું.

રાજ સાથે મુલાકાત : જે વખતે હુએનસંગ ત્યાં પહોંચ્યો તે વખતે તાતશેઃ બિચારો ગંભીર સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. છતાં હુએનસંગને એણે પાસે બોલાવ્યો અને હુએનસંગ એના પર તથા એની પત્ની પર પત્ર લાવ્યો હતો તે વંચાવરાવ્યા. પત્ર સાંભળી રહ્યા પછી એણે કહ્યું, આપનાં દર્શનથી મારી આંખો પાવન થઈ છે અને હું આ અનુધાનથી સારો થઈશ તો હું જ તમારી સાથે ભારત વર્ષ મુઢી આવીશ, અને તમને ત્યાં પહોંચાડીશ.

હુએનસંગને આ આજો મહિનો અહીંજ ગાળવો પડ્યો.

તાતશેખાંના મરણ બાદ એનો રાણી દોખાતનને પેટે રાજમાતા
જન્મેલો યુવાન યુવરાજ હતો તે ગાદીએ આવ્યો. અપર- રાણી ધર્મ
માનો એ પ્રેમપાત્ર હતો. એટલે અપરમાએ પતિનો
ગ્રોક ઉતારી આ નવા રાજ-પોતાની બેનના પુત્ર-સાથે
લખ કર્યું. અને રાણીપદ અહીં કર્યું.

તાતશેખાંની ઉત્તરકીયા પછી એનો પુત્ર તેલેશેઃ બાદીએ નવા રાજ-
આવ્યો. એટલે હુએનસંગ એની પાસે વિદાય લેવા ની સહા-
ગયો. રાજાએ કહ્યું, “મારા રાજ્યમાં વાહલીક (વાહર) નુબૂત્રીઃ
છે અને ત્યાં બૌદ્ધોના અનેક વિહારો અને સ્તૂપો છે.
સ્થાન દર્શન કરવા લાયક છે. આપને ત્યાં જઈ આવતાં
બહુ વખત નહિં લાગે. આપ ત્યાં જઈ આવશો ત્યાં
સુધીમાં આપની આગળની મુસાફરી માટે હું બધી
વ્યવસ્થા કરાવી મૂકીશ.”

આ વખતે રાજાનો ખરખરો કરવા તથા નવા રાજાને વાહલીકઃ
મલામ લરવા વાહલીકના વીસ લિશુઓ સમરકંઢમાં
આવ્યા હતા. હુએનસંગને એ લોકો અચાનક મળી
ગયા. એમણે કહ્યું, અમારી સાથે જ આપ ચાલો.
હાલમાં રત્તો સાફ છે. પછી બરફ પડવા માંડશે તો
નહિ જઈ શકાય. એટલે હુએનસંગ એમના સંગાથમાં
દાખલ થઈ ગયો અને યોડા દિવસ બાદ વાહલીકે આવી
પહોંચ્યો.

પ્રજાકર શિક્ષુ સાથે મેળાપ.

રાજગૃહ નગર : વાહલીક આવી જોયું તો રાજગૃહ નગર ખડેરની હાલતમાં ઉભું હતું. છતાં સ્થળ રમણીય હતું. નગર બહાર દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશામાં એક નવસંધારામ નામનો મોટો સંધારામ હતો. આ સંધારામમાં જગવાન યુદ્ધ દેવનું જલપાત્ર, દાંતો તથા પીચ્છિકા એટલું હતું.

જગવાન જલપાત્રમાં અઢી શેર પાણી માતું હતું. દાંતો એક ઇંચ લાંબો અને સાડાઆઠ ઇંચ પહોળો હતો. સહેજ પીળાશ પડતા સફેદ રંગનો એ હતો. યુદ્ધારી ઉર્ફે પીચ્છિકા કુશની બનેલી હતી. એ ત્રણ કુટ લાંબી અને દાંતો તથા પીચ્છિકા સાત ઇંચ ઘેરાવાની હતી. એની મૂઠપર સુંદર કોતરકામ હતું તથા એમાં રત્નો જડેલાં હતાં.

આ ત્રણ ચીજો મંદિરમાં બંધ રાખવામાં આવતી. ફક્ત ઉત્સવને દિવસે બહાર કાઢી, ચતી ગૃહી પાસે પૂજા કરાવવામાં આવતી. જકત લોકો એ વસ્તુઓમાંથી કોઈ કોઈ વખત પ્રકાશ નિકળતો જોતા.

સંધારામની ઉત્તરે એક સ્તૂપ હતો અને દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશામાં એક મોટો ગ્રાચીન વિહાર હતો. નગરની ઉત્તર પશ્ચિમ દિશાએ લગલગ સાડાબાર માઇલ દૂર

તીવેઈ નામનું ગામ હતું. અને તીવેઈની ઉત્તરે સાડા-
ખાર માઈલ દૂર પોલી નામનું ગામ હતું.

આ પોલી ગામમાં દસખાર હાથ ઉંચા બે સ્તૂપ હતા. મહિક
એ સ્તૂપ, મલ્લિક તથા તણુશ નામના બે વૈશ્યોએ તથા
ખંધાબ્યા હતા. ગૌતમ બુદ્ધને બોધિસાન પ્રાપ્ત થયું તણુ
ત્યારે એ મગધમાં ઉપદેશ આપતા હતા. તે વખતે આ નામના
બે વૈશ્યો 'ગયા'થી મગધ ચોખા ખરીદવા આવેલા. પણ વૈશ્યો :
ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી દશશીલ મતની દિક્ષા ત્યાંને-
ત્યાંજ લઈ લીધેલી.

એમણે ભગવાનને ચોખાનો લાડુ ધરાવ્યો હતો. તે સ્તૂપનો
સ્વીકારી ભગવાન ખૂબ પ્રસન્ન થયા હતા. એટલે જ્યારે ઇતિહાસ
એ લોકો પોતાને ઘેર જવા નિકળ્યા ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને
પોતાના નખ તથા વાળ એમને આપેલા. આ વૈશ્ય
ખંધુઓએ પોત પોતાને ગામ આવી એ નખ તથા વાળ
પર અકકેકે સ્તૂપ ખંધાવેલો.

આ નવ સંધારામમાં હુએનસંગને 'ટક્ક' દેશનો પ્રજાકર
પ્રજાકર નામનો પરમ વિદ્વાન લિધુ મળ્યો. ત્રિપિટકનો લિધુ :
એ અઠંગ અભ્યાસી હતો. એ ટક્ક દેશથી ખાસ દર્શન
માટે વાહલીક આવ્યો હતો.

આ પ્રજાકર લિધુ નવઅંગ અને ચાર આગમોનો
મહાન તત્ત્વજ્ઞ હતો. આખા ભારત વર્ષમાં એની વિદ્વતા
વખણાતી હતી. તે સિવાય દીનયાનનો અભિધર્મ,
કાલ્યાનનો કોષ, પટપદાભિધર્મ આદિ ગ્રંથોનો એને
સારો પરિચય હતો.

વાહલિક- હુએનસંગ એની સાથેના મેળાપથી બહુ પ્રસન્ન થયો.
 માં એક વાતે વાતમાં પોતાની કૈાષ અને વિલાપાના અંગની શંકાઓ
 માસ : એની પાસે કાઢી. પ્રસાકરે એકે એક શંકાનું સંતોષકારક
 સમાધાન કર્યું. હુએનસંગને પણ સંતોષ થયો.
 એટલે પ્રસાકર પાસે વિલાપાનો અભ્યાસ કરવા વાહલિક-
 માંજ એક મહિનો એ રોકાઈ પડ્યો.

જુમધ શિષ્ય તરીકે રહ્યો છતાં એની વિદ્વત્તા અને મુશીલ-
 અને તાની કીર્તિ આગેર ફેલાઈ ગઈ. જુમધ અને જુજગાનાના
 જુજગાના રાજાઓએ હુએનસંગની ખ્યાલી સાંભળી એને પોતાના
 રાજ્યમાં તેડાવા માણસો મોકલ્યાં. એક બે વાર તો
 માણસોને એણે પાછાં કાઢ્યાં પણ વધારે આગ્રહ થવાથી
 છેવટે એ જાતે એકલોજ વાહલિકથી જુમધ અને જુજ-
 ગાનાગયો અને ત્યાંના રાજાઓને મળ્યો. ખન્ને રાજ્યોમાં
 એનો યોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવ્યો. પાછા ફરતી વખત
 ખન્ને રાજ્ય તરફથી ખૂબ ધન તથા રત્ન એને ચરણે ધરાયાં
 પણ એ બધાંને એણે સવિનય અસ્વીકાર કર્યો, અને
 વાહલિક પાછો આવ્યો.

૨૬

હિન્દુકુશ પાસેની મૂર્તિઓ

વાહલીકથી પ્રજાકરન્ત્રી સાથે સાથે હુએનસંગ ઠાચિઃ (ગજ) આઁયો. ઠાચિઃથી દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં એક ધરદ્રાઘછાદિત પર્વત આવેલો હતો. એ પર્વત પણ અનેક મુસ્કેલીઓ વેઠી એ ઓળંગી ગયો. આ પર્વતને હિન્દુકુશ પર્વતના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

એને ઓળંગવો એ સહેલી વાત નહોતી. એનો રસ્તો ખૂબ ખાડા ટેકરાવાળો અને દિશા ભુલાવનારો વાંકા-ચુંકો છે. ધરદ્ર બારે માસ પડી રહે છે અને પવન તો કહો માર્ગજ કામ. ધરદ્રથી કોતરો ઢંકાઈ જાય છે અને ઘણા માણસો બિચારાં કોતરોમાં પડે છે. દ્રઘત્રી ખૂબ ઝાતુમાં કેટલીક જગાએ ધરદ્ર ઓગળે છે અને રસ્તો કે કોતરો ભેઈ શકાય છે. એવો માર્ગ પણ ઓળંગવો બહુ કઠણ છે. વળી રસ્તામાં ચોર અને હુંટારૂ તૈયારજ હોય છે. લલલલા યાત્રાળુના મોટા કાફલાઓને પણ ભેટભેટામાં લૂંટીને નાસી જાય એવા લ્યાંના હુંટારૂ હોય છે.

આ બધાં કષ્ટ વેઠીને પણ હુએનસંગે પોતાના સાધિયો સાથે એક પખવાડીઆમાં એ પર્વત ઓળંગ્યો. પછી તુષાર દેશની સીમા વટાવી ક્ષાન-એન-ન (વામિયાન) માં આવી પહોંચ્યો.

વામિયા- વામિયાનના રાજાને જ્યારે એના આગમનની ખબર
 નમાં : પડી ત્યારે એ પોતે નગરખંડાર એનું સ્વાગત કરવા આવ્યો
 અને પોતાના મહેલમાં લિલ્લા લેવા આમંત્રણ આપ્યું.
 હુએનસંગ બે ત્રણ દિવસ ત્યાં રહીને પછી રાત્ર્યમાં
 આવેલાં મુખ્ય મુખ્ય ધામ જોવા નિકળી પડ્યો.

હજાર કુટ ત્યાં નગરની ઉત્તર પૂર્વ દિશાએ પર્વતના ઢાળ
 લાંબી આગળ એક ૧૫૦ કુટ ઉંચી પથરની ઉભી મૂર્તિ એના
 મૂર્તિ : જોવામાં આવી. એની પૂર્વ દિશામાં એક સંધારામમાં
 બુદ્ધદેવની લાલ પથરની સો કુટ ઉંચી એક મૂર્તિ હતી.
 એ સિવાય સંધારામમાં લગવાન બુદ્ધદેવની નિર્વાણ
 મુદ્રાવાળી મુતેલી અવસ્થામાં એક મૂર્તિ હતી તે એક
 હજાર કુટ લાંબી હતી. આ ત્રણે મૂર્તિઓ સુંદર અને
 જાવનાવાળી હતી.

ત્રણ દાંત : આ મૂર્તિઓ સિવાય નગરની દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં
 ખસો લી પર એટલે લગલગ સડસડે માઈલ દૂર પર્વતની
 પેલી બાજુ એક નાની ચુક (હૂન?) હતી. હુએન-
 સંગને આ ચુકમાં ત્રણ મોટા દાંત જોવાના મળ્યા.
 એમાંનો એક દાંત લગવાન બુદ્ધ દેવનો હતો. બીજો
 દાંત આ કલ્પની શરૂઆતમાં થઈ ગયેલા એક સાધારણ
 બુદ્ધનો હતો; અને ત્રીજો દાંત એક ચક્રવર્તી સમ્રાટનો
 હતો. એમાંના બે બુદ્ધોના દાંત પાંચ ઇંચ લાંબા અને
 આશરે પોણાચાર ઇંચ પહોળા હતા; તથા ચક્રવર્તીનો
 દાંત ત્રણ ઇંચ લાંબો અને બે ઇંચ પહોળો હતો.

શણક- દાંત સિવાય ત્યાં આગળ, શણકવાસ નામના અર્ધતનું
 વાસની : એક લોહપાત્ર અને સંગાલી એના જોવામાં આવ્યાં.
 સંજાની :

લોખંડી પાત્રમાં આઠ નવ પાઈન્ટ (આશરે દસ અગી-
આરથેર) પાણી માતું હતું. અને સંગાતી લાલ ચટક
રંગની હતી. કહેવાય છે કે શલુકવાસ લિલુઆ સંગાતી
પહેરેલોજ જન્મેો હતો અને જન્મસુધી એ એણે પહેરી
રાખેલી.

આ જગાએ પંદર દિવસ ગાળી હુએનસંગ આગળ વાવાઝોડુ:
ચાલ્યો. પણ પ્રવાસમાં બીજેજ દિવસે મોટું વાવાઝોડું
થઈ બરફનો વરસાદ પડ્યો. બરફ એટલો વરસ્યો કે
સામસામું મોટું પણ બોઈ શકાય નહિ: બધાએ સાથીઓ
રસ્તો ભૂલ્યા, અવળે માર્ગે ચલી ગયા અને રેતીના એક
ઢગલા સાથે અથડાયા. સારે નસીબે ત્યાં આગળ એમને
કેટલાક શીકારીઓ મળી ગયા. એમણે આ લોકોને
ખરે રસ્તે ચડાવ્યા, અને આગળનો માર્ગ પણ બતાવ્યો.
રસ્તામાં કાળો પર્વત આવ્યો. એને પણ હુએનસંગ
એળંગી ગયો અને કપિશા રાજ્યની હદમાં આવી
પહોંચ્યો.

શરક સંધારામનો જીર્ણોદ્ધાર

કપિશામાં તે વખતે ક્ષત્રિયરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ બહુ પરાક્રમી અને હોંશીઆર હતો. એણે પોતાના ચાતુર્યથી આજુ બાજુનાં દશ રાજ્યો જીતી એમાં પોતાની હકુમત બેસાડી હતી.

કપિશાના રાજ્યમાં : એ રાજાને જ્યારે ખબર મળી કે ઠઠ ચીન દેશથી હુએનસંગ એના સાથિયો સાથે અહીંથી જાય છે ત્યારે પોતે રાજ્યના બધા લિશ્તુઓને સાથે લઈ નગર બહાર ગયો અને બહુજ આદરમાન સાથે એને પોતાના પાટ-નગરમાં લઈ આવ્યો.

આ રાજ્યમાં પુષ્કળ સંધારામો અને વિહારો હતા. દરેક સંધારામ અને વિહારનો લિશ્તુ પોતાના સંધારામમાં હુએનસંગ ઉતારો કરે એમ ઇચ્છતો હતો. એટલે દરેક જણે એને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. હુએનસંગને ક્યાં જવું તેની કંઈ સૂઝ પડી નહિ.

શરક વિહારમાં : પણ એટલામાં શરક નામના વિહારના લિશ્તુએ એને આવી મળ્યા. એમણે કહ્યું, “આપ ચીન દેશથી આવો છો અને આ સંધારામ હાન દેશના રાજાના રાજ-કુમારોએ બંધાવ્યા છે. એ રાજકુમારો અહીંના કનિષ્ઠ

મહારાજના કરખારમાં ત્યાંના પ્રતિનિધિ તરિકે આવ્યા હતા. પછી એ લોકો અહીંજ રહ્યા હતા. હવે આપજ નિર્ણય કરી લ્યો કે તમારે ક્યાં ઉતરવું જોઈએ. આખરે છુએન-સંગને એ લોકોનું આમન્ત્રણ સ્વીકારવું પડ્યું.

શરક સંઘારામમાં એણે એક નવાઈની વાત સાંભળી, લિહુઓએ કહ્યું, “આ સંઘારામની મરામત માટે એ રાજકુમારોએ લગવાનના મંદિરના પૂર્વ દ્વારની દક્ષિણ દિશામાં પુષ્કળ ધન દાટી એના ઉપર વૈશ્રવણની મૂર્તિ એસાડી છે. એ ધન ખોદી કાઢવા ઘણી વખત પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા પણ કોઈ ખોદી શકતું નથી.

નવાઈની વાત :

એક વખત એક દુષ્ટ રાજાએ લિહુઓનું આ ધન ખોદી લૂંટી લેવાનો વિચાર કર્યો, અસંખ્ય માણસોને કોઠાળી પાવડા આપી કામે વળગાડ્યા. પણ મૂર્તિ નીચે પાવડો પડતાંજ ધરતીકંપ થયો અને વૈશ્રવણની મૂર્તિ ઉપરનો પોપટ પાંખો ફેડાવી જોરથી ચીસો પાડવા લાગ્યો અને રાજાના માથા પર ગોળ ગોળ ફરવા લાગ્યો. રાજા અને માણસો ભયના માયાં જમીન પર ઢળી પડ્યાં અને ઉઠી ઉઠી પોતાને ઘેર નહાસી ગયાં.

અમત્કાર :

અહીંના સંઘારામની સ્તૂપ બાજુની એક દિવાલ તૂટી ગઈ છે તથા સ્તૂપને પણ મરામત કરવાની છે. એ મરામત માટે ખોદવાનો અથત્ત અહીંના શ્રમણોએ કર્યો હતો. તે વખતે પણ ભૂકંપ થયો હતો અને ઉપરના પોપટે કોલાહલ મચાવી દીધો હતો. ત્યાર પછી ત્યાં જવાની કેઈની હીંમત થતી નથી.

મરામતની જરૂર :

લિહુઓએ હુએનસંગને પ્રાર્થના કરી કે સંધારામ બહુ જગાએથી પડી ગયો છે અને સ્તૂપનો થોડાજ વખતમાં તૂટી પડવાનો સંભવ છે. આપ કૃપા કરી એ દાટેલું ધન ખોદાવી એમાંથી જીર્ણોદ્ધાર પુરતું દ્રવ્ય મેળવી શકો તો બહુ ઉપકાર થશે. આપ એ દેશમાથો આવો છો એટલે આપના ખોદવાથી કંઈ ઉત્પાત નહિં થાય એમ લાગે છે.”

હુએનસંગની પ્રાર્થના :

હુએનસંગે એમની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો અને જ્યાં એ વૈશ્રવણની મૂર્તિ હતી ત્યાં લિહુઓ સાથે ગયો. ત્યાં જઈ ધુપ કર્યો અને વૈશ્રવણની પ્રાર્થના કરવી શરૂ કરી. “હિ દેવ! રાજકુમારોએ જે ધન અહીં દાટ્યું છે એનો ઉદ્દેશ સંધારામની મરામત તથા ધર્મકાર્યમાં મદદ, એવો છે. હવે એવા કામમાં એ ધન વાપરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આપ અમારા હૃદયના આ લાવને જાણો છો. તો કૃપા કરી થોડા સમય માટે આપનો પ્રભાવ અહીંથી લઈ લો તો અમે ખોદીને અહીંથી ધન કાઢીએ.”

સંકલ્પ :

પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી ત્યાંજ આગળ હુએનસંગે સંકલ્પ કર્યો, “હું હુએનસંગ જાતે મારી દેખરેખ નીચે ધન કઢાવીશ અને જરૂર પૂરતુંજ મરામત કરાવવામાં વાપરીશ, એનો દુરુપયોગ નહીં થવા દઉં. એના આપ સાક્ષી છો.”

એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરી ખોદનારાઓને ખોદવાની આજ્ઞા આપી. ખોદવાનું શરૂ કર્યું અને ખોદાવા લાગ્યું છતાં કોઈનો વાળ પણ વાંકો ન થયો. સાત આઠ કુટ ખોદતાંજ તાંબાનો એક ચરૂ નિકળ્યો. એને ઉઘાડી જોયો

તો અંદર સેંકડો સોનાના સીક્કા તથા હબરો મોતી ભરેલાં હતાં. બધા ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને હુએનસંગને પગે પડ્યા.

હુએનસંગે એ સંધારામમાં વર્ષાવાસ કર્યો અને ચોતાની હાજરીમાંજ બધી મરામત કરાવી લીધી. મરામત થઈ ગઈ :

ત્યાંનો રાજા મહાયાનનો અનુયાયી હતો અને ધર્મચર્યા તથા શાસ્ત્રાર્થ કરાવવાનો બહુ શોખીન હતો. એણે હુએનસંગને વિનંતિ કરી કે, “દેવયોગે આપ અહીં આવી ચડ્યા છે તો આપની આજ્ઞા હોય તો ધર્મચર્યા અને શાસ્ત્રાર્થ માટે હું ગામે ગામથી પંડિતો બોલાવી પરિષદ ભરાવું.” હુએનસંગે રાજાની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો.

રાજાએ પરિષદ બોલાવી. પાંચ દિવસ સુધી શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યો. હુએનસંગ એકેએક નિકાયનો અભ્યાસી હતો. એટલે જે જે યાન અને નિકાય વિષે જેમણે જેમણે શંકાઓ તથા પ્રશ્નો ઠાઠ્યા તે સર્વને એણે સંતોષ્યા. શાસ્ત્રાર્થ :

એની વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિ ભેદ સૌ કોઈ અચંબા ખામ્યુ. સૌએ એની ખૂબ પ્રશંસા કરી. રાજા પણ હુએનસંગપર બહુ પ્રસન્ન થઈ ગયો. એણે એને પાંચ યાન રેશમી કામદાનના તથા બીજી ઘણી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ભેટ આપી. પારિતોષિક :

વર્ષાવાસ પૂરો કરી ચોતાના સાથિયો સાથે કપીશાર્થી પૂર્વ દિશા તરફ એણે કુચ કરી. વચમાં કાળો પહાડ ઓળંગી ઘણે દિવસે એ લમધાન પહોંચ્યો. ત્યાં ત્રણ દિવસ થાક ખાઈ દક્ષિણ દિશાએ આવેલી એક ન્હાની લગવાન શુદ્ધ આકાશ માર્ગે જતા :

ટેકરી પર પહોંચી ગયો. આ ટેકરીપર એક ન્હાનો સરખો સ્તૂપ બાંધેલો હતો. ત્યાંના રહેવાસીઓએ કહ્યું, “ભગવાન બુદ્ધદેવ ન્યારે દક્ષિણ દિશા તરફથી અહીં આવતા ત્યારે અહીંજ રહેતા અને આગળ ઉત્તરમાં જવું હોય તો પણ અહીંથી પગે ચાલીને જતા નહિં. કારણ કે એ બધો પ્રદેશ મ્લેચ્છ લોકોનો છે. ન્યારે જવું હોય ત્યારે બુદ્ધ ભગવાન આકાશ માર્ગે અહીંથી જતા અને ઉપદેશ કરી આવી પાછા અહીંજ આવતા.

ભગવાનની છાયાનાં દર્શન

હુએનસંગ આ નાની ટેકરી ઓળંગી નગરદારના નગરદાર-
રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો. નગરદારની રાજધાનીથી ના
દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં અશોકનો એક મોટો સ્તૂપ હતો. રાજ્યમાં :
આ જગાએ બોધિસત્ત્વે બીજા અસંખ્યેય કલ્પમાં દીયંકર
બુદ્ધ પાસેથી એવું વરદાન મેળવ્યું હતું “કે હવેના કલ્પમાં
તમે બુદ્ધત્વને પ્રાપ્ત થશો.”

અહીં આવી હુએનસંગે દર્શન તથા પૂજા કર્યાં. ભોમિયાને
એક વૃદ્ધ શ્રમણે આવી જગાનું માહાત્મ્ય વધારવા એને દીધેલી
કહ્યું, “અહીં આગળ અસંખ્યેય કલ્પમાં બોધિસત્ત્વે જૂલથાપ :
દીયંકર બુદ્ધના રસ્તામાં પોતાનું મૃગચર્મ તથા પોતાની
જટા પાથરી હતી. વળી આ જગાએ કૂલ ચડાવ્યાં
હતાં.

હુએનસંગે તરત શંકા કાઢી, “મુરબ્બી ! બોધિસત્ત્વે
તો પોતાની જટા બીજા કલ્પમાં ખીછાવી હતી. તે
દિવસથી આજ મુધીમાં તો કેટલાયે યુગ ગદલાઈ ગયા.
દરેક યુગને અંતે આખી પૃથ્વીનો નાશ થાય છે અને
પાછી આખા સંસારની નવેસર ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે
પૃથ્વીનો નાશ થાય છે ત્યારે મુએર મુદ્ધાં પ્રલયમાં લીન

થાય છે. તો પછી આટલા બધા યુગ બદલાયા પછી આ સ્થાન એવું ને એવું શી રીતે બેવામાં આવે ?”

વૃદ્ધે જવાબ આપ્યો, “દરેક પ્રલય વખતે આ સ્થાનનો નાશ થાય છે એ વાત સાચી પણ જેમ સંસારની ઉત્પત્તિની સાથે જ સુમેરૂ પર્વતની રચના હતી તેમ થઈ જાય છે તેવી રીતે આ સ્થાન પણ હતું એવું જ બની જાય છે.”

ઉબ્બીય
ધાતુનો
ગોળો :

આ જગાએથી દક્ષિણ-પૂર્વ-દિશામાં એક ટીવરીપાર હિંદુ નામે સ્થાન હતું. ત્યાં બે મજલાવાળા એક વિહારમાં તથાગતની ઉબ્બીય ધાતુ હતી. એ ધાતુનો ગોળો એક કુટ બે ઇંચ વ્યાસનો હતો અને રંગે પીળાશ પડતા સફેદ રંગનો હતો. બાણના ગોલા એના પર સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. એ ધાતુને એક રત્નજડિત પેટીમાં રાખવામાં આવતી અને પૂજા વખતે દરરોજ બહાર કાઢવામાં આવતી.

ભાવિકે ભક્તો, રેશમી કપડાપર ચંદન ચોપડી એના પર એ ધાતુ દબાવતા એટલે હુગડાપર છાપ પડતી. એ છાપપરથી ત્યાંનો પૂજારી તેમનું શુભાશુભ ફલ જોઈ આવતો.

હુએનસંગ તથા ખીજા બે શ્રમણોએ આ પ્રમાણે છાપ લીધી. તો હુએનસંગના કપડા પર બોધિ વૃક્ષનું ચિત્ર પડ્યું. એક શ્રમણને બુદ્ધની મૂર્તિ આવી અને ખીજાને કમળની આકૃતિની છાપ આવી.

૩૯- પૂજારીએ હુએનસંગની છાપ જોઈ કહ્યું, “આપને બોધિવૃક્ષ : આવી છે એવી છાપ બહુજ ઓછા લોકને આવે છે.

એનું ફલજોતિષ એ આવે છે કે આપને બોધિજ્ઞાનનો લાભ થશે.

આ જગાપર લગવાન પુરુષદેવની ચક્ષુગોલક, સંગાતી અને દંડ પણ છે. ચક્ષુગોલક કેરી જેવડો અને એટલો સાદો અને ચક્રચક્રીત હતો કે સંપુટમાંથી પણ એનો ચળકાટ આંખને આંજી નાંખતો હતો. સંગાતી સ્વચ્છ કપાસના સુતરની અને નાજુક હતી. દંડ ચંદનના લાકડાનો અને મુઠ લોઢાની હતી.

હિંદુમાં હુએનસંગ પહોંચ્યો, ત્યાં એને ખબર પડી કે દીયંકર પુરુષના સ્થાનથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં નાગરાજ ગોપાલની શુદ્ધ છે. ત્યાં તથાગતની છાયા દેખાય છે. હુએનસંગે ત્યાં જઈ દર્શન કરી આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી. નાગરાજ ગોપાલની શુદ્ધ.

પણ ત્યાંના લોકોએ કહ્યું, “ત્યાં જવાનો રસ્તો તદ્દન ઉન્નત અને ભયંકર છે. હુંટારાનો ભય જખરો છે. આ બે ત્રણ વર્ષમાં જે કોઈ ત્યાં ગયું છે તેમાંથી કોઈએ સુખરૂપ પાછું આવ્યું નથી. સાથે આવેલા કપીશાના રાજદૂતે હુએનસંગને ઘણું ઘણું સમજાવી વાર્યો પણ હુએનસંગ એકનો બે ન થયો.

હુએનસંગ કહેવા લાગ્યો, “હબરો કલ્પનાં પુણ્યો લેગાં કરીએ તો પણ બહુ મહેનતે લગવાનની ઝાંખી થાય છે. ત્યારે આ તો થોડાં ઘણાં સંકટોથી હારી જઈ એ ઝાંખી કરવાની તક ગુમાવવી એ મુખર્ષિ નહિં તો ખીજું શું? આપને જો ખીંક લાગતી હોય તો આપ

આગળ ચાલવા માંડે. હું એ જાંખી કરી આવી, તમને રસ્તામાં પકડી પાડીશ.”

આ પ્રમાણે કહી હુએનસંગ એકલો દીપકર ગુદના સ્થાન તરફ ચાલવા લાગ્યો. એટલે એના માણસોમાંથી છ જણ એની સાથે ગયા. ત્યાં પહોંચી એક સંઘારામમાં ઉતર્યો અને કોઈ માણસ અથવા લોભિયાની શોધ કરવા માંડી. બહુ શોધખોળને અંતે એક નાનો છોકરો મળ્યો. એણે કહ્યું, સાથી આપને સંઘારામથી દૂર ગામની લાગોળ આગળ મળી રહેશે. આપ મારી સાથે ત્યાં મુઘી ચાલો. હુએનસંગ એ છોકરાની સાથે સાથે ગયો અને લાગોળ આગળજ રાત ગાળી.

સવારમાં હુએનસંગને એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ મળી ગયો. એણે કહ્યું, “ચાલો હું આપને ગોપાલ ગુહાનાં દર્શન કરાવું.”

હુએનસંગે બ્રાહ્મણ સાથે ચાલવા માંડ્યું. થોડેક ગયા, અને રસ્તામાં પાંચ હુંટારૂ હાથમાં નાગી તલવાર લઈ એમનો રસ્તો રોકી ઉભા રહ્યા. હુએનસંગે પોતાનાં ભગવાં વસ્ત્રો તરફ એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને કહ્યું, હું તો એક ભિક્ષુ છું.”

હુંટારૂ
સાથે
મેટા :

પેલા હુંટારૂઓએ પ્રશ્ન કર્યો, “તમે ક્યાં જાઓ છો?”

“હું ગોપાલ ગુહામાં છાયાનાં દર્શન કરવા જાઉં છું.”

હુંટારૂ કહે, “તમને ખબર નહોતી કે રસ્તામાં ધાડપાડું મળે છે અને લોકોને હેરાન કરે છે?”

“હેરાન કરતા હશે. પણ આખરે એ પણ મનુષ્યો છે. કદાચ વાઘ અને સિંહનો ભય હોત તો પણ હું

દર્શન કરવા માટે આવ્યા વગર તો નજ રહેત. ત્યારે આ તો માણસ બાત છે. એમનો મને શો ડર? એ તો બધા આપણા ભાઈઓ છે.”

હ્યુએનસંગનો આવો જવાબ સાંભળી લૂંટારા ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા અને એણે ગોપાલગુહાનો માર્ગ બાંધ્યો.

આ ગુફા એ પર્વતની વચમાં આવેલી છે. પર્વતો ભીંતની માફક સીધા ઉભા છે. પશ્ચિમ તરફના પર્વત-પરથી પાણીનો એક ધોધ નીચે પડે છે. અને પાણી જમીનપર અથડાઈ એકેક મથોડું ઊંચે ઊડે છે. પૂર્વ બાજુના પર્વતમાં પશ્ચિમાભિમુખ ગુફા છે. ગુફાનું દ્વાર અત્યંત સાંકડું અને ખૂબ અંધારાવાળું છે. બહુ સંભાળથી અંદર જવું પડે છે કારણ કે ગુફાદ્વાર આગળજ ધોધ પડતો હતો અને ત્યાંથી પાણી ગમે તેમ વહેતું હતું. રસ્તો બહુજ ખરાબ હતો.

આખરે અનેક વિપત્તિઓ વેઠીને બહુ મહેનતે ગુફાની અંદર : હ્યુએનસંગ ગોપાલગુફા પહોંચ્યો. ત્યાં પહોંચી એ ગુફામાં પેંઠો અને પૂર્વની ભીંત મુઠી જઈ ત્યાંથી થયાસ ડગલાં પાછો હટ્યો. ત્યાં પહોંચી પૂર્વ તરફનું મોં કરી ઉભો રહ્યો અને આજુબાજુ જોવા લાગ્યો.

પહેલાં તો એણે કશુંય દીઠું નહિ, એટલે એના મનમાં બહુ દુઃખ થયું. એણે દુઃખી હૃદયે ઉભા રહી સૂત્રોના પાઠ તથા ગાથા લખવા માંડી અને દરેક વખતે જમીનપર પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા માંડ્યા. એકસો નમસ્કાર થયા ત્યારે પ્રકાશનો એક ગોળો એના જોવામાં આવ્યો પણ તરતજ એ અદૃશ્ય થયો. થોડી વાર પછી

પાછો દેખાયો અને પાછો અલોપ થઈ ગયો. હુએનસંગે નિશ્ચય કર્યો હતો કે “લગવાનનાં દર્શન કર્યા વગર હું અહીંથી ખસવાનો નથી.”

બસો ન્યારે બસો નમસ્કાર થયા ત્યારે આખી ગુફામાં તેજ તેજ બિંબાકાર થઈ રહ્યું. અને એ તેજમાં લગવાનની પછી છાયા ભીંત પર બેવામાં આવી. જેમ વાદળ ફાટી દર્શન : વીજળી તેજ આખ્યા કરે તેમ ગુફાનું અંધારું મટી ગયું અને અંદરથી પ્રકાશ બહાર નિકળ્યો. એ પ્રકાશમાં લગવાનની સોનેરી છાયા દેખાતી હતી. મુખ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. કથાયવત્ર ધારણ કરી લગવાન કમલપર બિરાજ્યા હતા અને એમની એક બાજુ ઓધિસત્વ અને બીજી બાજુ લિલ્લસંધ દેખા દેતો હતો.

એક સાથીને હુએનસંગે દર્શન બરાબર કરી લીધાં. પછી પોતાના દર્શન ન થયા : બહાર ઉભા રહેલા છ સાથિયોને દેવતા તથા ધુપ અંદર લઈ આવવા કહ્યું. જેવો ધુપ અંદર આવ્યો કે તરત જ છાયા અદ્દશ થઈ ગઈ. એટલે હુએનસંગે દેવતા ઓલવી નાંખ્યો અને પાછી ન્યારે ખૂબ પ્રાર્થના કરી ત્યારે એ તેજેમથી મૂર્તિ દેખાવા લાગી. સાથે આવેલા છ માંથી પાંચ સાથીને એ છાયાનાં દર્શન થયાં અને એકને ન થયાં.

જે વખતે છાયાનાં દર્શન થતાં હતાં તે જ વખતે હુએનસંગે લગવાનની પ્રાર્થના કરી, કેલ ચઠાવ્યાં અને ધુપ કર્યો. પછી છાયા અલોપ થઈ ગઈ.

એટલે ગુફામાંથી બહાર આવી હુએનસંગ પાછો ફર્યો અને પોતાનાં માણસોને રસ્તામાં જ મળી ગયો. પછી સૌ પર્વત ઓળંગી દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં મજલ કરતે કરતે કેટલેક દિવસે ગાંધાર દેશમાં આવી પહોંચ્યા,

૨૯

પ્રયાગમાં

ગાન્ધારની રાજધાની તે વખતે પુરૂષપુર એટલે હાલનું પેશાવર હતી. પેશાવરની ઉત્તર પૂર્વ દિશાએ એક પ્રાચીન સ્તૂપ હતો. ત્યાં આગળ ભગવાન બુદ્ધદેવનું પાત્ર હતું. પણ હુએનસંગ ત્યાં ગયો તે વખતે એ પાત્ર કાંઈ ખીજા પ્રાંતમાં ગયું હતું.

નગરની દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં આશરે અઢી ત્રણ માઇલ પર એક મોટું સો કુટ ઉંચું પીપળાનું ઝાડ હતું. એ ઝાડ પાસે જ કનિષ્ઠનો મોટો ચારસો કુટ ઉંચો સ્તૂપ હતો. આ સ્તૂપ એટલો ખર્ચો સુંદર હતો કે આખા હિન્દુ ધાનમાં એની ખરોખરી કરી થકે એવો એક પણ ખીજો સ્તૂપ હતો નહિ. સ્તૂપની નજીક ભગવાન બુદ્ધ-દેવની અનેક મૂર્તિઓ હતી.

અહીંથી ઉત્તર પૂર્વ દિશામાં તેત્રીસ માઇલ પર એક નદી પાર કરવાથી પુષ્કલાવતી નગરી આવતી હતી. ત્યાં અનેક સ્તૂપો અને સંધારાઓ હતા. વળી આ જગ્યાએજ બ્રાહ્મિસત્ત્વે અનેક જન્મો લઈ પોતાના શરીર સુધ્ધાનું દાન કરી દીધું હતું.

આ પુષ્કલાવતી નગરી પાસે આવેલાં જુદાં જુદાં તીર્થોની યાત્રા કરતે કરતે હુએનસંગ ઉટખંડ આવી પહોંચ્યો. ઉટખંડથી પહાડ પર્વતો ઝાળંગતો ઝાળંગતો રૂળદ્રુપ જમીનપર આવ્યો.

પેશાવર-
માં :

ચારસો
કુટ ઉંચો
સ્તૂપ :

પર્વત
પરથી
રૂળદ્રુપ
જમીન
પર :

૧૦૦ ફુટ ઉંચી લાકડાની પ્રતિમા

મુવાસ્તુ નદીને કિનારે : આ પ્રદેશપર મુવાસ્તુ નદી વહેતી હતી. નદીને બન્ને કિનારે સેંકડો મંદિરામ હતા. પરંતુ અત્યારે તો એ બધા, ખંડિયેરની હાલતમાં, નિર્જન પડ્યા હતા. એ નગરના રાજાનું નામ મંગલી હતું.

બોધીસત્વે ક્ષાંતિ ઋષિનો જન્મ જે જગાએ લીધો હતો, તે સ્થાન મંગલી નગરની પૂર્વે ચાર પાંચ લી ફર આવેલું હતું. આ સ્થાનથી ઉત્તર પૂર્વ દિશાએ લગભગ ૨૫૦ લી ફર અપલાલ નામનું ઝરણુ આવેલું હતું. આ ઝરણુમાંથી જ મુવાસ્તુ નદી નીકળતી હતી. આ અપલાલ નામના ઝરણુની દક્ષીણ પશ્ચિમ દિશાએ ૩૦ લી ફર એક શિલા પર લગવાનનાં પગલાં હતાં.

પવિત્ર શિલા : બોધીસત્વે પોતાનાં કથાયવસ્ત્રો ધોઈને જે શિલાપર સુકબ્યાં હતાં, એ શિલા, આ નદીના પ્રવાહની દિશામાં લગભગ ૩૦ લી ફર આવેલી હતી. આ શિલાપર તથાગતે પોતાનાં લગવાં વસ્ત્રો ધોઈને સુકબ્યાં હતાં. વસ્ત્રોના તાણાવાણાનાં ચિન્હો એ શિલાપર આવે પણ દેખાતાં હતાં.

નગરની દક્ષિણે ૪૦૦ લી ફર હિલો નામનો પર્વત આવેલો હતો. આ પર્વતપર બોધિસત્વે યક્ષની અડધી કથા સાંભળી પોતાનું આખું શરીર સમર્પણ કર્યું હતું. પશ્ચિમ દિશાએ “રોહતક”નો સ્તૂપ હતો. આ જગા-પર બોધિસત્વે મૈત્રેયલરાજનો જન્મ લઈ પાંચ યક્ષોને પોતાના શરીરનું માંસ કાપી કાપીને આપ્યું હતું.

દેહ
સમર્પણ :

ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં ૩૦ લી પર એક અદ્ભૂત સ્તૂપ હતો. કહે છે કે આ જગાએ તથાગતે મનુષ્યો અને દેવતાઓને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ બધાના ગયા પછી પૃથ્વી કાટી અને તેમાંથી આ સ્તૂપ નિકળી આવ્યો હતો.

મંગલી નગરથી ઉત્તર પશ્ચિમ દિશામાં મુસાફરી કરતાં વચમાં એક પર્વત ઓળંગવો પડ્યો. પર્વત ઓળંગતાં અનેક વહેણા અને ખડક પસાર કરવા પડ્યા. કેટલીક જગાએ તો લોખંડની સાંકળોથી બનાવેલા પુલ પરથી પસાર થવું પડ્યું. કેટલીએ મુસિબતો વેઠીને આખરે ઉદ્યાનની પ્રાચીન રાજધાની “દરિલ”માં હુએન-સંગ આવી પહોંચ્યો.

રાજધાની
“દરિલ”
માં :

અહીં દરિલમાં એણે મૈત્રેય બોધિસત્વની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં. આ મૂર્તિ લાકડાની હતી અને સો કુટ ઉંચી હતી. કહે છે કે એક મધ્યાંતિક નામના અર્હતે પોતાના યોગબળથી એકેશીલ્પીને તુષિત નામના સ્વર્ગમાં મોકલી મૈત્રેયની આભેદૂષ મૂર્તિ બનાવરાવી હતી.

દેવી મૂર્તિ :

દરિલથી હુએનસંગ પાછો ઉટખંડ આવ્યો. ત્યાંથી તક્ષશિલા સિંધુ નદી થાર કરીને તક્ષશિલા પહોંચ્યો. ત્યાંથી ઉત્તર,

તક્ષશિલા :

દિશામાં એક જોવા લાયક સ્થળ હતું. એ સ્થળ પર બોધિસત્વે ચન્દ્રપ્રભાતું સ્વરૂપ લઈને પોતાનું માથું-શિર-કાપીને દાનમાં આપી દીધું હતું. શિર કાપીને આપ્યું તે પરથી એ સ્થળનું નામ તક્ષશિરા પડ્યું અને તક્ષશિરાનું રૂપાન્તર તક્ષશિલા થયું એમ કહેવાય છે.

તક્ષશિલાથી હુએનસંગ સિંહપુર આવ્યો. ત્યાં એને એવી ખબર મળી કે તક્ષશિલાની ઉત્તરે સિંધુ નદી પાર કરીને એક સ્થળ છે. ત્યાં બોધિસત્વે પોતાનું શરીર વાઘણનાં ભૂખ્યા બચ્ચાંને ખવડાવી દીધું હતું. એટલે એને એ સ્થળ જોવાની ઇચ્છા થઈ.

હુએનસંગ પાછો તક્ષશિલા આવ્યો. ત્યાંથી ઉત્તરે જઈ સિન્ધુ નદી ઉતરી અને ત્યાંથી દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં ૨૦૦ લી સુધી રસ્તો કાપ્યો, ત્યારે એક પર્વતની શુક્રમાં થઈને એ સ્થાનપર પહોંચી શકાયુ. ત્યાંની જમીન તથા માટી લાલ રંગની હતી અને ઝાડનાં પાદડાં સુદ્ધાં લાલ રંગનાં હતાં. ત્યાંથી એક પર્વત ઓળંગી ઉટખણ નામના જનપદમાં આવી પહોંચ્યો.

ક.શ્મીરને ત્યાંથી આગળ દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં ડુંગરાપર ડુંગરા રસ્તે : ઓળંગતે ઓળંગતે તથા લોખંડની સાંકળથી બનેલો પુલ ઉતરી લગભગ ૧૦૦૦ લી સુધી મુસાફરી ચાલુ રાખતાં કશ્મીરમાં એ આવી પહોંચ્યો.

હારમીરમાં વિદ્યાભ્યયન

ત્યારે હારમીરના રાજાએ હુએનસંગના આગમનના કારમીરના
 નમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે એણે પોતાની માને તથા નાના રાજાનું
 ભાંધને રથ લઈને હુએનસંગને તેડવા મોકલ્યાં. રાજાના સ્વમતઃ
 નાના ભાઈએ રાજ્યની પત્રિમે એક મોટા પર્વતની ખીણ
 આગળથી પ્રવાસ શરૂ કર્યો. અને રસ્તામાં આવતા
 સંપાદામ તથા વિદ્યાર્થીનાં ઘરોનું ઘરથી હુએનસંગને
 રાજધાનીમાં આણ્યો.

હુએનસંગના આવતા પહેલાં હારમીરના એક લિહુને ૨૪૫ :
 સ્વપ્ન થયું હતું. સ્વપ્નમાં કેઈ દેવનારો એ લિહુને
 કહ્યું, “મહાન ચીન દેશથી એક લિહુ અહીં આવે છે.
 એ અહીં ધર્મપ્રધાનું અભ્યયન તથા તીર્થાટન કરવા
 આવે છે.” લિહુએ જવાબ આપ્યો, “હુંમે તો એનું
 નામે સાંભળ્યું નથી.” ત્યારે દેવના બોલ્યા, “એ ધમલ
 માટે તો મહા દેવતા છે. એ જવા દેવતા અહીં આવવા
 માટે છે. માટે ઉઠા અને તેમનો અભિષેક-સન્માન કરો.
 આમ મુર્ખ રજા દેવના તમારે અંગણે નહિ આવે. માલો.
 પાડપૂલ કરો અને સન્માન માટે તૈયાર થઈ બેવ.”

લિહુ ઉપભોગી ભગી ઉઠ્યો, અને જાણીની રાત પાડ.

પૂજામાં ગાળી. સવાર થતાં બીજા લિહુઓને એણે પોતાના સ્વપ્નાની હકીકતથી વાકેફ કર્યા. એ લોકો પણ ખાઈપૂજા અને સત્કારની તૈયારીમાં ગૂંથાયા.

સરઘસ : ઘણે દિવસે હુએનસંગ રાજધાની પાસેની એક ધર્મશાળામાં આવી પહોંચ્યો. રાજાને જ્યારે ખબર મળી કે હુએનસંગ રાજધાની પાસે આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે દરબારીઓ, અમાત્ય, દિવાન તથા રાજ્યના બધા લિહુઓ વગેરેને સાથે લઈ એ સામો ગયો. રાજા સાથે લગલગ હજાર માણસ તો પ્રજામાંનું હતું. રસ્તે ધન પતાકા ઉડાડતા કુલ ઉછાળતા અને ધુપથી મહેંક મહેંક થતા સરઘસને લઈ રાજા હુએનસંગના ઉતારાવાળી ધર્મશાળામાં આવી પહોંચ્યા.

રાજાએ ત્યાં આવી હુએનસંગને પ્રણામ કર્યા અને પુષ્પાદિથી વિધીપૂર્વક પૂજા કરી. પછી હાથીપર બેસાડી વાજતે ગાજતે હુએનસંગને નગરમાં આણ્યો, અને જયેન્દ્ર નામના વિહારમાં ઉતારે આપ્યો.

ખાણા માટે આમંત્રણ : બીજે દિવસે રાજાએ હુએનસંગને પોતાના રાજમહેલમાં લિક્ષા લેવા આમંત્રણ આપ્યું. લિક્ષામાં ભાત-ભાતનાં પકવાન્ન પીરસ્યાં હતાં. ભોજન સમયે રાજાએ ગામના બીજા દસ વિદ્વાન લિહુઓને પણ નોતર્યા હતા. જમણ પૂરું થયું એટલે રાજાએ પોતાના લિહુઓને વિનંતિ કરી કે આપ સૌ ભોગા થઈને કંઈ ધર્મચર્યા કરો.

અભ્યાસ-ની સગવડ : પરંતુ હુએનસંગે કહ્યું, “હું તો અહીં અભ્યાસ કરવા આવ્યો છું. તે ઉપરાંત મારો ઉદ્દેશ ધર્મચર્યાની શોધખોળ કરી તેનો પણ અભ્યાસ કરી લેવાનો છે.”

રાજાએ હુએનસંગનું કહેલું સાંભળ્યું અને એના અધ્યયન માટે સગવડ કરી આપી વીસ લાહીઆઓ તથા પાંચ નોકરોને હુએનસંગની તહેનાતમાં રાખી આપ્યા. નોકરોને ખાસ કુર્માન કરવામાં આવ્યું કે હુએનસંગને જે જે વસ્તુની જરૂરિયાત જણાય તે સર્વ વસ્તુ રાજ્યના ખર્ચે તાબડતોળ આણી આપવી.

જયેન્દ્ર વિહારનો મહાસ્થવિર ૭૦ વર્ષનો યુદ્ધો હોતો અને ખૂબ વિદ્વાન હોતો. હુએનસંગ જેવા સુપાત્ર વિદ્યાર્થીને જોઈ એ ખૂબ રાજી રાજી થઈ ગયો. ઘણા બ્હાલથી એણે એને પોતાની પાસે રાખ્યો અને વિદ્યા શીખવવા માંડી.

હુએનસંગ સવારમાં કોપનું, સાંજે ન્યાયનું તથા રાત્રે હેતુ-વિદ્યાનું અધ્યયન કરતો હતો. અભ્યાસ વખતે ખીન્ના ઘણા વિદ્વાન લિખુઓ પણ લણવા માટે ત્યાં એકઠા થતા. એ સમયમાં કાશ્મીર વિદ્યાધ્યયન માટે એક મોટી શારદાપીઠ ગણાતું હતું; તેમાં કરીને દ્વર દેશાવરથી પણ લોકો અભ્યાસ કરવા ત્યાં આવતા.

શારદાપીઠ
કાશ્મીર :

કાશ્મીરના જયેન્દ્ર વિહારમાં હુએનસંગે એ વર્ષ ગાળ્યાં અને અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી લીધો. ખીન્ના લિખુઓ એની યુદ્ધ અને ગ્રંહણશક્તિ જોઈ અકિત થઈ જતા. ચીનના એ મહાન શ્રમણને અદ્ભૂત ગણી સૌ કોઇનાં મસ્તકે એના તરફ નમી જતાં. એ શ્રમણ અનોઠ લાગતો.

કાશ્મીરના રાજાએ એક વખત વિદ્વાનોની એક મોટી પરિષદ બોલાવી. એ પરિષદમાં આવવા એ સમયમાં

પરિષદ :

ખૂબ વિદ્વાન ગણાતા દરેક લિઘુને આમંત્રણ અપાયાં હતાં. એટલે વિદ્વાન લિઘુ વિશુદ્ધસિંહ, જિનબન્ધુ, મુગ્ધમિત્ર, વસુમિત્ર, સૂર્યદેવ, જિનત્રાત વગેરે મોટા મોટા માણસો હાજર રહ્યા હતા. બધાએ લેગા થઈને હુએનસંગની પરિક્ષા લીધી. જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાંથી ઝીણી ઝીણી વિગતો એને પૂછવામાં આવી.

પણ હુએનસંગે દરેકે દરેક પ્રશ્નના વિસ્તારથી એવા સરસ ખુલાસા કર્યા કે દરેક જણે એના હિંડા અભ્યાસનાં તથા વકતૃત્વશક્તિનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં.

બહુ પ્રાચીન કાળથી કાશ્મીર વિદ્યાભ્યાસ માટે વખ-ણાતું હતું. અહીં કનિષ્ઠે પોતાના સમયમાં ‘ચતુર્થ-ધર્મ-સંગિની’ને આમંત્રણ આપ્યું હતું. એમાં ૫૦૦ અહિંત હાજર રહ્યા હતા અને પારિપાસ્વક તરિકે હુએનસંગ હતો. આ ધર્મસંગિની પરિષદમાં ત્રિપીટકનું ફરીથી પાસાયણ કરવામાં આવ્યું. વળી ઉપદેશશાસ્ત્ર, વિલાપાશાસ્ત્ર, સૂત્રપીટક, અભિધર્મ તથા વિનયપિટક એ સર્વની ટીકાઓ તૈયાર કરવામાં આવી.

રાજ્યકેન્દ્ર: આ દેશમાં મોટા મોટા વિદ્વાન અહિંત આવી ગયા હતા. અને એમણે જ બૌદ્ધ ધર્મનાં શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોની રચના કરી હતી. મહાયાનનું કાશ્મીર એ એક રાજ્ય-કેન્દ્ર હતું.

લૂંટારા : હુએનસંગ એક મુઠા તળાવમાં થઈને એના સાથિયો સાથે નાસવા લાગ્યો અને મહામહેનતે તળાવને સામે કિનારે પહોંચી ગયો. તળાવમાં થઈને નાસતા ખીજ ઘણા માણસોને લૂંટારાઓએ પકડી પાડ્યા, પણ હુએનસંગ પોતાના બે શ્રમણો સાથે એક ઝાડીમાં સંતાઈ ગયો. ઝાડી આગળ એક નાણું દેખાયું, તેમાં થઈને હુએનસંગ આગળ ને આગળ સંતાતો સંતાતો દૂર નીકળી ગયો.

એ જ્યાં આગળ શ્વાસ ખાવા ઉભો રહ્યો, ત્યાં ખેતરમાં એક બ્રાહ્મણ હજી ફેરવતો હતો. એણે ગલરાયલા માણસોને જોઈ એમને ઊભા રાખ્યા અને ગલરાવાનું કારણ પૂછ્યું. જ્યારે એણે લૂંટારાની હકીકત સાંભળી ત્યારે તે બ્રાહ્મણે ખેડવાનું કામ પડતું મૂક્યું અને ગામમાં જઈ એંશી માણસોને લેગા કરી લઈ આવ્યો.

લૂંટારા નાક : બ્રાહ્મણ પોતાના કાફલા સાથે લૂંટારાની પાછળ પડ્યો. એમને જોઈ લૂંટારા નાસી ગયા. પછી હુએનસંગે પેલા તળાવમાં પોતાના સાથીઓની શોધ કરવા માંડી. એ ધિયારા ત્યાં જ હાથપગ બંધાયેલા પડ્યા હતા. હુએનસંગે એમને બંધનમાંથી છૂટા કર્યા. પછી સૌ પેલા બ્રાહ્મણના ગામમાં ગયા. ગામ લોકોએ એમનાથી બની તેવી આગતા સ્વાગતા કરી.

રાત્રે લૂંટારાના મારથી ત્રાસેલા સાથિયો રોકકળ કરી રહ્યા હતા પણ હુએનસંગ હસતો જ બેસી રહ્યો હતો. એને હસતો જોઈ સાથિયો બોલ્યા, અમારી માલમતા લઈ ગયા અને મહા મુસ્કેલીએ છવ બચ્યા તે જોઈ તમને હસવું કેમ સૂઝે છે ?

હુએનસંજે કહ્યું, “ભાઈ હવે બચ્યો તો બધું બચ્યું સાંતન :
 છે એમ જ સમજીને. આણ બચ્યા પછી ચિંતા યાની
 કરો છો ? હવતા રહ્યા છો તો માલ મતા ફરી મળી
 રહેશે. ” એ સાંભળી સૌ રોતા બંધ થઈ ગયા, અને જેમ
 તેમ ઠરી રાત ખસાર કરી.

૩૩

૭૦૦ વર્ષનો તપસ્વી

બીજે દિવસે સવારે એ ગામથી પ્રયાણ કરી ટક્કની પૂર્વ બાજુના નગરમાં મૈ આવી પહોંચ્યા. નગરની પશ્ચિમે એક આંબાવાડીયું હતું. ત્યાં એક ૭૦૦ વર્ષનો તપસ્વી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એના દેખાવ પરથી જાણે ત્રીસ વર્ષનો હોય એવો એ દેખાતો હતો. એ તપસ્વી સાંખ્ય, વેદ યોગશાસ્ત્ર તથા બીજાં ઘણાં શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતો. એના બે શિષ્યો સો સો વર્ષની ઉમરના હતા.

લાગણી : જ્યારે હુએનસંગને એ તપસ્વીનો ભેટો થયો ત્યારે તપસ્વી એને દેખીને ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને બ્રહ્મણી પોતાની પાસે રાખ્યો. જ્યારે હુંટારાની વાત એણે સાંભળી ત્યારે પોતાના શિષ્યોને ગામમાં મોકલ્યા અને કહ્યું કે, “ગામના દરેક જોડને ખબર આપો કે આખો સંઘ લૂંટાયો છે એમને મદદ કરો અને એમને માટે કંઈક ખાવાનું લાવો.

શિષ્યોએ ગામમાં જઈ વાત કરી કે, ચીનનો એક શ્રમણ હમારા આશ્રમમાં આવ્યો છે. એ અને એના સાથિયોને ચોરાએ લૂંટી લીધા છે. સૌ યથાશક્તિ મદદ કરે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. પુણ્યનું કામ કરવાનું છે,

તરતજ લગલગ ૩૦૦ નગરજનો કપડાંલત્તાં ને ખાવાનું લઈ આંખા વાડીઆમાં આવી પહોંચ્યા. બધી વસ્તુઓ હુએનસંગના ચરણ આગળ મૂકી સૌએ પ્રણામ કર્યા. હુએનસંગે મંત્ર લાવી સૌને આશીર્વાદ આપ્યા તથા થોડો ઘણો ઉપદેશ કર્યો. ઉપદેશ કથા સાંભળી સૌ હરખમાં આવી ગયા અને પ્રસન્ન ચિત્તે નગરલણી પાછા વળ્યા. સુપાત્રે ઘાન અપાયાનો સંતોષ થયો.

હુએનસંગે કપડાં લત્તાં તથા સામન પોતાના સાથિ-યોને વહેંચી આપ્યો. વહેંચતાં વહેંચતાં પાંચ ધાન વધ્યાં તે પેલા તપસ્વી બ્રાહ્મણને આપી દીધાં. આ જગાએ હુએનસંગ એક મહિનો રોકાયો. તે દરમ્યાન શતશાસ્ત્ર તથા શતશાસ્ત્ર વૈપુલ્ય નામના ગ્રંથો એણે શીખી લીધા.

ત્યાંથી પૂર્વ તરફ યાત્રા શરૂ કરી ચીનપતિ દેશમાં આવી એક વિહારમાં ઉતારો કર્યો. એ વિહારમાં વિનીત-પ્રભ નામના એક ખૂબ વિદ્વાન શ્રમણ રહેતા હતા. તેમની પાસે લગલગ ચૌદ મહિના રોકાઈ હુએનસંગે અભિધર્મ પ્રકરણ તથા ન્યાયાવતાર વગેરે ગ્રંથોનું અધ્ય-યન કરી લીધું.

ચીનપતિથી તમસાવનના સંધારામમાં થઈને પૂર્વ ઉત્તર દિશા તરફ પ્રયાણ કરી બલધર નગરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં નગરધનના વિહારમાં ઉતારો કર્યો. એ વિહારમાં ચન્દ્રવર્મા નામના મહા વિદ્વાન શ્રમણ સાથે ઝોળખાણ થયું. એમની પાસેથી ચાર મહિનામાં વિલા-પાશાસ્ત્રનાં પ્રકરણ આદિનો અભ્યાસ કરી લીધો.

હુએનસંગ બલધરથી કુલ્લ પહોંચ્યો; અને ત્યાંથી એક પર્વત ઝોળંગી સતલજ નદીની ઉત્તરે પાર્યાત્ર જનપદમાં થઈને મથુરા આવી પહોંચ્યો.

બૌદ્ધી
તરફથી
સહાય :

વિનીત
પ્રભ :

ચન્દ્રવર્મા :

૩૪

સ્તૂપ પૂજા

એ સમયમાં મથુરા જોદોનું મુખ્ય ધામ મનાતું. ત્યાં સેંકડો સંધારામો તથા સ્તૂપો હતા. સૌથી મોટો સંધારામ ખાવૈંત સંધારામ મનાતો. આર્ય ઉપશુપ્તે, એ ખનાવરાબે હતા એમ કહેવાય છે. સંધારામની પાસે જ ઉત્તર દિશાએ વીસ ફુટ પહોળી અને ત્રીસ ફુટ લાંબી એક પત્થરની શુદ્ધ હતી. એમાં વાંસના ચાર ચાર ઇંચના દુકડાનો એક મોટો ઢગ માર્યો હતો. એ ઢગ આર્ય ઉપશુપ્તે ખડક્યો હતો.

અહિંત દંપતિની ગણતરી : હ્યુએનસંગને એમ કહેવામાં આવ્યું કે જ્યારે જ્યારે આર્ય ઉપશુપ્તના ઉપદેશથી કોઈ દંપતિ (જોડું) અહિંત પદ પ્રાપ્ત કરતું ત્યારે ઉપશુપ્ત આ શુદ્ધમાં એક વાંસનો દુકડો નાંખતા. એ રીતે નંખાયલા દુકડાનો એ ઢગ હતો. કોઈ માણસ એકલો જ ઉપદેશથી અહિંત થતો, તો તેના નામનો દુકડો નાંખવામાં આવતો નહોતો. ફક્ત દંપતિ માટે જ નાંખવામાં આવતો. આ ઉપશુપ્ત અશોકના શુરુ હતા.

સ્તૂપપૂજા : તે વખતે આ દેશમાં અહિંતોના અને બોધિસત્વના સ્તૂપોની પૂજા કરવાનો રિવાજ હતો. સ્તૂપોની પૂજા

અભ્યાસી પૂર્ણ મૈત્રેયના સ્તૂપની પૂજા કરતો. વિનય પીટકનો અભ્યાસી ઉપાલીના સ્તૂપની, અભિધર્મનો અભ્યાસી સારીપુત્રના સ્તૂપની, ધ્યાનનો અભ્યાસી મૌદગાલયનના સ્તૂપની, અને શ્રમણો રાહુલના સ્તૂપની પૂજા કરતા હતાં. મહાયાનના અનુયાયીઓ યથાભિમત બોધિસત્ત્વોના સ્તૂપની પૂજા કરતા. વર્ષે વર્ષે ઉત્સવ વખતે આવી પૂજાઓ થતી. તે વખતે દૂર દૂરના લોકો ભેગા થતા અને મેળો ભરતો.

મથુરાંથી હ્યુએનસંગ સ્થાનેશ્વર ગયો. ત્યાં કુરૂક્ષેત્ર જોયું અને ત્યાંથી અનેક બૌદ્ધ તીર્થોનાં દર્શન કરતે કરતે સુધ્ધ જનપદમાં આવી પહોંચ્યો.

૩૫

જયગુપ્ત અને મિત્રસેન સાથે મેળાપ

ગંગા
૬૧૨ :

સુધન પ્રદેશ સ્થાનેશ્વરની પૂર્વે આવેલો હતો અને સુધનની પૂર્વે ગંગા નદી વહી રહી હતી, જ્યારે ઉત્તરમાં યમુનોત્તરીનો પર્વત આવેલો હતો. સુધન પ્રદેશની રાજધાનીનું નગર યમુના નદીના દક્ષિણ કિનારે આવેલું હતું. ત્યાંથી ગંગાનદી પર્વતોમાંથી રમતી કુદતી સરખી જમીન ઉપર ઉતરી આવતી હતી. સરખી જમીનપર પૂષ્કળ ધર્મશાળાઓ ખાંધેલી નજરે પડતી અને સ્નાન માટે અસંખ્ય મનુષ્યોની લીડ ત્યાં જામતી. આ જગ્યાએ જયગુપ્ત નામનો વિદ્વાન શ્રમણ રહેતો હતો. હ્યુએનસંગે આ શ્રમણ સાથે આખો શિયાળો અને અડધી ઋતુ ગાળી સૌત્રાંતિક નિકાયની વિલાપાનો અભ્યાસ કરી લીધો.

મિત્રસેન : ગંગાદ્વારથી હ્યુએનસંગ નદી ઉતરીને મતિપુર પહોંચ્યો. મતિપુરમાં તે વખતે એક શુદ્ધ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં મિત્રસેન નામના વિદ્વાન શ્રમણ સાથે એની મુલાકાત થઈ. મિત્રસેન એ ગુણપ્રલ નામના પ્રખર અભ્યાસીનો શિષ્ય થતો હતો.

ગુણપ્રલ : ગુણપ્રલ એક મોટો વિદ્વાન અને શાસ્ત્ર પારંગત માણસ હતો, એણે તત્ત્વવિલંગ વગેરે સેંકડો ગ્રંથો

રચ્યા હતા. એને પોતાના જ્ઞાનનું યુગ જ અભિમાન હતું. દેવસેન અહીં ત એના પર યુગ પ્રસન્ન થયા; ત્યારે ગુણપ્રભે એમને કહ્યું, આપ તુષિત-ધામમાં હંમેશ જાઓ છો તો કૃપા કરી મને પણ સાથે લઈ જાવ. મારે લગવાન મૈત્રેયનાં દર્શન કરવાં છે અને કેટલીક શંકાઓનાં સમાધાન કરી લેવાં છે.

ગુણપ્રભની વિનંતિને માન આપી દેવસેન એને પોતાની સાથે તુષિત-ધામમાં લઈ ગયા. ત્યાં લગવાન મૈત્રેયનાં દર્શન તો કર્યાં પણ એમને પ્રણામ ન કર્યાં. તે વખતે ગુણપ્રભના મનમાં એમ થયું કે હું ત્યાગી છું, મેં બધા સુખને તિલાંજલી આપી છે અને આ તો સંસારી અને સ્વર્ગસુખમાં રચ્યાપચ્યા છે. સંસારી કરતાં ત્યાગી શ્રેષ્ઠ છે માટે હું એમને પ્રણામ નહિ કરું; એમ કહી એણે પ્રણામ ન કર્યાં.

સંસારી
કરતાં
ત્યાગી શ્રેષ્ઠ:

લગવાન મૈત્રેયે જોયું કે હજી આનામાં ઈંલ જરેલો છે, એનામાંથી અભિમાન ગયું નથી; એટલે એમણે ગુણપ્રભ સાથે કંઈ પણ વાતચીત કરી નહિં. ગુણપ્રભ દેવસેન સાથે તુષિત-ધામથી પાછો આવ્યો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત એ જઈ આવ્યો પણ એકે વખત એણે લગવાન મૈત્રેય આગળ માથું નમાવ્યું નહિં તેમ લગવાને એની સાથે વાતચીત પણ કરી નહિં. એની શંકાઓ એના મનમાં જ રહી ગઈ.

અભિ-
માન :

ત્યારે થોડી વાર એણે દેવસેનને તુષિત ધામમાં લઈ જવા વિનંતિ કરી ત્યારે દેવસેને એને પૂછ્યું, “ તને ત્રણ ત્રણ વખત હું સાથે લઈ ગયો પણ તું લગવાનને નમસ્કાર કેમ કરતો નથી ? ”

પોતાનું
મતબ્બ -

શુણ્વપ્રભે જવાળ આપ્યો, “ગૈત્રેય બોધિસત્વ ગમે એટલા મોટા હશે પણ એ સંસારી છે. ભલે એ સ્વર્ગમાં છે અને એમનો જન્મ દેવલોકોને ત્યાં થયો છે અને ભવિષ્યમાં એ બોધિસતાન પ્રાપ્ત કરશે; છતાં મુખ્યલોકમાં રચ્યા પચ્યા નથી લાગતા ? એમણે સંસારનો ત્યાગ કેમ નથી કર્યો ?

મેં તો ઘરખારનો ત્યાગ કર્યો છે. પરિવ્રજ્યા લીધી છે હું મંસારથી પર છું મારા મનમાં પ્રણામ કરવાની ઈચ્છા થઈ હતી પણ મને વિચાર આવ્યો કે હું મોટો પરિવ્રાટ છું અને એ તો એક સંસારમાં રચ્યો રચ્યો રાજા છે, એટલે મહેં પ્રણામ ન કર્યા રાજપદ કરતાં પરિવ્રાટ પદ ઊંચું છે એટલે પરિવ્રાટ રાજા આગળ મસ્તક નમાવે એ ઉચિત ન લાગ્યું.”

સમાધિ

શુણ્વપ્રભના આવા અભિમાનવાળા શબ્દો સાંભળી દેવસેન નાખુશ થઈ ગયા, પરિણામે શુણ્વપ્રભને ઔચીવાર તુષિત ધામમાં ન લઈ ગયા. શુણ્વપ્રભ પણ ત્યાંથી આત્મી નિકળી મતિપુર નગરની દક્ષિણે એક સંધારામમાં આવી રહેવા લાગ્યો. ત્યાં આવી એણે સમાધિ લીધી. પરંતુ અહંકાર રહી જવાથી પૂરી સમાધિ ન લઈ શકાઈ તથા ન પૂરેપૂરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને અમદ્ગતી થઈ.

હ્યુએનસંગ શુણ્વપ્રભના શિષ્ય મિત્રસેન પાસે અડધી વસન્તઋતુ અને આખો ઉન્હાળો રહી પડ્યો અને તેટલા વખતમાં અભિધર્મજ્ઞાન, પ્રત્યાન આદિ અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો.

હ્યુએનસંગ મતિપુરથી પ્રહાપુર, અહિચત્ર અને વીરસન નામના પ્રદેશોમાં થઈને ઘણાં તીર્થો ભેટો ભેટો મંકાશ્ય નગરમાં આવી પહોંચ્યો.

સોનાચાંદી અને સ્કટિકના દાદર

‘સંકાશ્ય’ને તે વખતમાં ‘કપિય’ કહેતા હતા. બુદ્ધ લગવાન જ્યારે તેત્રીસમા ધામમાં પોતાની માતાને અલિધર્મનો ઉપદેશ કરવા ગયા ત્યારે સ્વર્ગમાંથી આ જગાએ ઉતર્યા હતા. સંકાશ્ય નગરની પૂર્વે ૨૦ લી દૂર એ સ્થાન આવેલું હતું. ત્યાં એક મોટો સંધારામ હતો.

વચ્ચે
દાદર :

આ સંધારામની મધ્યમાં ઈંટપત્થરથી બનાવેલા ત્રણ મોટા દાદર હતા. ત્રણે દાદર પૂર્વાભિમુખ હતા અને સીતેર સીતેર કુટ ઉંચા હતા. એના પગથિયામાં રંગ-ઘેરંગી પત્થરો ચણેલા હતા. એક ઉપર મૂર્તિઓ હતી.

વચ્ચે દાદરની ઉપર એક સુંદર મંદિર હતું અને તેમાં બુદ્ધ દેવની પત્થરની પ્રતિમા ઉતરતી મુદ્રામાં સ્થાપિત કરેલી હતી. જમણી બાજુના દાદર પર પ્રજ્ઞાની મૂર્તિ હતી. એમના હાથમાં ચંદ્ર આવેલી હતી. ડાબી બાજુના દાદર પર લગવાન શક (ઈન્દ્ર) ની મૂર્તિ હતી એમના હાથમાં છત્ર આવેલું હતું. ત્રણે મૂર્તિઓ સુંદર અને લાવવાહી હતી. સામેન અગ્રોકનો સીતેર કુટ ઉંચો દીર્ઘસ્થાન હતો. એની બાજુમાં પચાસ કુટ એક ચણતરો હતો.

આખ્યા- હુએનસંગને લોમિયાઓએ કહ્યું કે લગવાનને
 મિકા : ઉતરવા માટે આ દાદર દેવતાઓએ બનાવ્યા હતા.
 લગવાન ઉતર્યા તે વખતે વચ્ચે દાદર સોનાનો હતો.
 ડાબી બાજુનો સ્ફટિકનો અને જમણી બાજુનો ચાંદીનો
 બનાવેલો હતો. જ્યારે લગવાન તેત્રીસમા ધામમાં
 આવવા નિકળ્યા ત્યારે વચ્ચે દાદરેથી ઉતર્યા હતા.
 એમની સાથે દેવતાઓનો સંઘ હતો. બ્રહ્મા હાથમાં
 સફેદ ચંબર ઝાલી ચાંદીના દાદરેથી અને ઇન્દ્ર રત્નજડિત
 છત્ર ઝાલી સ્ફટિકમણિના દાદરેથી લગવાનની સાથે સાથે
 ઉતર્યા હતા.

બહુ વખત મુઘી આ દાદર રહ્યા હતા પણ પછીથી
 અલોપ થઈ ગયા. એના સ્મારક રૂપે ભક્ત રાજાઓએ
 આ નવા દાદર બનાવરાવ્યા અને ઉપર મૂર્તિઓની
 સ્થાપના કરી.

સંકાશ્ય નગરથી હુએનસંગ કાન્યકુબ્જમાં આવ્યો.

૩૭

હર્ષવર્ધન

કાન્યકુબ્જમાં તે વખતે હર્ષવર્ધન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. હર્ષવર્ધન ક્ષત્રિય હતો. એમના પિતાનું નામ પ્રભાકરવર્ધન. પ્રભાકરવર્ધન સ્થાનેશ્વરના રાજા હતા. પ્રભાકરવર્ધનના મરણ પાદ હર્ષવર્ધનના મોટા માઈ રાજ્યવર્ધન ગાદી પર બેઠા. પરંતુ કર્ણુ મુવર્ણના રાજાએ એમને પોતાને ત્યાં બોલાવી છળ કપટ કરી મારી નાંખ્યા. એમના મરી ગયા પછી લોકોના ખૂબ આગ્રહને વશ થઈ હર્ષવર્ધન કાન્યકુબ્જની ગાદીએ બેઠા.

હર્ષવર્ધન પોતાને રાજકુમાર ઢંહેવડાવતા. એમનું પ્રતિષ્ઠા : બીજું નામ શિલાદિત્ય હતું. ત્રિંહાસન પર કદિ પોતે બેસતા નહિં. રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધા પછી એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે મોટાલાઈના ખુનનો બદલો ન્યાં મુધી હું નહિં લઉં ત્યાં મુધી અન્ન ગ્રહણ કરીશ નહિં.

ખુનનો બદલો લેવા માટે એમણે પાંચ હજાર હાથી, બે હજાર સ્વાર અને પચાસ હજાર ચોદાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું. પછી બધું લાવ લશ્કર લઈ કર્ણુ મુવર્ણના રાજા રાજાંક પર ચઢાઈ કરી. રાજા રાજાંકને હરાવી રાજા હર્ષવર્ધને આખા ભારતમાં દિગ્વિજય કરવા માંડ્યો.

ઘણાં રાજ્યો છતીને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં.
એમ છ વર્ષે રાજ પોતાની રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યા.

ધર્મ- શાળાઓ : જે વખતે હુએનસંગ કનોજ પહોંચ્યો તે વખતે રાજ
કર્પવર્ધનને રાજ્ય કરતાં કરતાં ૩૦ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં.
એના રાજ્યમાં ગામે ગામે ધર્મશાળાઓ બાંધવામાં
આવી હતી. યાત્રાળુઓને રહેવા માટે દરેક જાતની સોઈ
એમાં રાખવામાં આવી હતી. જેમને જમવાને અન્ન અને
પહેરવાને કપડાં મળતાં ન હોતાં તેમને એ વસ્તુઓ મળે
એવી ગોઠવણ પણ કરી હતી.

દવાખાનાં : રોગીઓ માટે ઠેર ઠેર દવાખાનાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં
હતાં. અને દરેક દવાખાને સારા વૈદ્યની નિમણૂક કરવામાં
આવી હતી. દરદીને તપાસ્યા પછી વૈદ્ય દવા આપતા.
અહિંસાનો કાયદો પોતાના રાજ્યમાં કડક રીતે પાલન
કરાવવામાં આવતો, અને ભારતના પાંચે પ્રદેશોમાં માંસ
માટે પશુ પક્ષીઓની કતલ કદી કરવા દેવામાં આવતી
નહિં.

અહિંસા : પશુપક્ષીની કતલ કરનારને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા
કરવામાં આવતી અને એવા અપરાધીને કદી પણ માફી
આપવામાં આવતી નહિં. એણે આખા ભારતવર્ષમાં
જ્યાં જ્યાં બૌદ્ધોનાં તીર્થસ્થાનો હતાં ત્યાં ત્યાં સ્તૂપ,
સંધારામ તથા વિહાર બાંધાવ્યા હતા.

પંચમહા- દર પાંચ વર્ષે એના રાજ્યમાં પંચમહાપરિત્યાગનો
પરિત્યાગ- ઉત્સવ કરવામાં આવતો.
નો ઉત્સવ : આને માટે મેળો ગંગા યુસુનાના સંગમ ઉપર કરવામાં
આવતો. આ વખતે જે જે બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, બાંધણ,

લૂલા, વગેરે લોકો આવતા તેમને રાજ્યખજાનામાં જે કાંઈ
ધન પાંચ વર્ષમાં એકકું થતું તે જોઈ ચી દેવામાં આવતું.

દરેક વર્ષે ગ્રાહણ અને શ્રમણોની પરિવટ જોલાવવામાં
આવતી. એમાં ખંડિયા રાજાઓને પણ આમંત્રણ
કરવામાં આવતું હતું. ૨૦-૨૧ દિવસ સુધી આ પરિવટ
ચાલતી. તે વખતે બધા શ્રમણોને ખાવાને અન્ન અને
પહેરવાને કપડાં તથા ખીજી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ
પહોંચાડવામાં આવતી. બધા શ્રમણોને એકઠા કરી
એમની પાસે શાસ્ત્રાર્થ કરાવી, વાદવિવાદમાં ભાગ લેવડાવી
વિદ્વાન અને લાયક માણસને માન તથા યોગ્યતાના
પ્રમાણમાં ઈનામ આપવામાં આવતું.

શ્રમણ
પરિવટ :

વર્ષના ફક્ત ત્રણજ મહીના એ કનોજમાં રહેતા.
બાકીના નવ મહીના સુધી એ આખા રાજ્યમાં ફર્યા
કરતા. ત્યાં જ્યાં જ્યાં જાયે મોટો સંઘ પડાવ નાંખી
પડયે હોય એવો દેખાવ થઈ રહેતો દરરોજ ૧૦૦૦
શ્રમણો ને ૫૦૦ ગ્રાહણોને જમાડી પછી પોતે જમતા.

રુડવારના ખેડારમાં રાજ્યને લગતાં કામમાં જીવ
રાખતા, અને જપોરના વખતમાં પૂજા, વગેરે કરી રુડાંજે
ધર્મની ચર્ચામાં પોતાનો વખત ગાળતા હતા.

રાજનો
કાર્યક્રમ :

હુએનસંગ કનોજમાં આવ્યો ત્યારે રાજા હર્ષવર્ધન
કનોજમાં નહોતા. ખેડેલાં તેા હુએનસંગ ભદ્ર નામના
વિહારમાં ઊતર્યો. ત્યાં એને વીરસેન નામે શ્રમણ મળ્યો.
એની સાથેજ એણે કનોજમાં ત્રણ મહીના કાટ્યા. ત્યાં
રહી વિભાષાશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી નોકળી
ગંગા નદી એળંગી હુએનસંગે અયોધ્યામાં પગ મૂક્યો.

ફરી પાછા લૂંટારા

અસંગ તે વખતે અયોધ્યાની ઉત્તરે નદી કિનારા પર એક
 બોધિ- સંધારામ અને એક મોટો સ્તૂપ હતો. અહીં રહી
 સત્વ : ભગવાન બુદ્ધે ત્રણ મહીના સુધી માણસોને ધર્મનો
 ઉપદેશ કર્યો હતો. આ જગ્યાએ પૂર્વકાલમાં મોટા મોટા
 અહીંતો અને બોધિસત્વો રહેતા હતા.

આબુબાબુના સંધારામોમાં જતાં ખખર પડી કે
 એમાંના એક સંધારામમાં અસંગ બોધિસત્વ રહેતા હતા
 ને ઉપદેશ કરતા હતા. એક દિવસ તુષિત ધામમાં જઈને
 મૈત્રેયની પાસેથી યોગશાસ્ત્ર, અલંકાર, મહાયાન વગેરે
 એમણે શીખી આણ્યુ હતું. એમનો જન્મ લગભગ
 બુદ્ધ ભગવાન પછી ૫૦૦ વર્ષ પછી ગંધાર દેશમાં થયો
 હતો. એમના લાઈનું નામ વસુળન્ધુ હતું. એમણે
 કેટલાય ગ્રંથો—પુસ્તકો વગેરે રચ્યાં હતાં; તેમાંના વિદ્યા-
 મિત્ર, કોશ, અભિધર્મ વગેરે મુખ્ય છે.

અયોધ્યામાં બધે દર્શન કરી, હ્યુએનસંગે નાવમાં
 બેસી નદી વાટે મુસાફરી કરી. ખેલાંજ હયમુખ આવ્યા.
 હોડીએ થોડોકજ માર્ગ કાપ્યો હશે એટલામાં બંને
 બાબુએ આસપાસવનાં આડનું ઘાડું વન આવ્યું. ત્યાં

એમને લૂંટારાઓની દસેક હોડીઓ વીંટળાઈ વળી.

હોડીઓ પાસે આવી કે તરત બધા લૂંટારાઓ હુએન- ઉતામુઓ- સંગવાળી હોડીમાં કુદી પડ્યા. બધા યાત્રાળુઓ તો ની ઝડતી : એકદમ ગલરાઈ ગયા. લૂંટારાઓએ સુકાન હાથમાં લઈ લીધું ને હોડીને આગળ જવા દેવાને બદલે એક નિર્જન કીનારે લઈ ગયા. કીનારા ઉપર બધાનાં કપડાં જિતારી લીધાં અને જેમની પાસે જે કાંઈ હતું તે બધું પડાવી લીધું.

આ બધા લૂંટારાઓ ફર્ગા દેવીના ઉપાસક હતા અને દરેક વર્ષે નવરાત્રમાં દેવીને પ્રસન્ન કરવાને માણસનો ભોગ આપતા.

હુએનસંગનું રુપ જોઈને ‘ આ માણસ ભોગને ધરાબર લાયક છે ’ એમ બધાના મનમાં થયું. આટલાં બધાં લક્ષણોવાળો માણસ દેવીના ભોગ તરીકે મળી ગયો એ જોઈને લૂંટારાઓનો તો હર્ષ પણ માતો નહોતો.

કેટ કેટલા દિવસ શોધતાં શોધતાં થઈ ગયા પણ બલિદાનને યોગ્ય કોઈ પુરુષ મળતો નહોતો ! તેથી એ લોકો એમ માનતા હતા કે “ આ વર્ષે દેવીની પૂજા યથાવિધિ થવાની નથી.

પણ ભગવતીનો મહિમા અજળ છે. આવો પુરુષ હુટાર- તો કોઈ વળત મળ્યો જ નથી ! એનું મોઢું કેલું હસમુખું ઓનો ને સુંદર છે ! હવે આપણી પૂજામાં જરાપણ ક્ષતિ નહિ આનંદ : આવે ! આવો, આપણે ભગવતીની પૂજા કરીએ.

હુએનસંગે લૂંટારાની અંદર અંદરની વાતો સાંજળીને કહ્યું “ ભાઈઓ, જો ત્હમે એમ માનતા હો કે મારું આ

શરીર દેવીના બલીદાનને ચોગ્ય જણાય છે, તે! બહુ ખુશીથી એ કામમાં આ શરીરનો ઉપયોગ કરે. એને માટે મને જરાપણ ચિન્તા નથી.

આહુ : ચિન્તા મને ફક્ત એકજ વસ્તુની છે. હું દૂર દેશથી બોધિવૃક્ષ, ગૃધ્રકૂટ વગેરેના દર્શનને માટે તથા ધાર્મિક પુસ્તકોની શોધખોળ કરવાને માટે અહીં આવ્યો છું. હવે સુધી તો મેં એમાંનું કંઈ પણ કર્યું નથી. અને ત્હમે તો બલિદાન આપવા તૈયાર થયા છો. ખરેખર એ માટે હુલાંચ છે !!

સહાનુ-
ભૂતિ : હ્યુએનસંગની આ બધી વાતો સાંભળીને એના એડીદાર ઉતાડ્યો લૂંટારાને કહેવા લાગ્યા; ભાઈ! આને બિચારાને છોડી દો.

આ તો કેઈ ખોદ સાધુ છે-શ્રમણ છે. વળી પરદેશી છે. બલિદાન માટે તમને ખીજા ઘણા માણસો મળી આવશે. પણ આને તો તમે છોડી જ દો. એવું કહી બે ચાર જણ બલિદાન માટે એમનામાંથી તૈયાર પણ થઈ ગયા. પણ લૂંટારાઓએ કેઈનીયે વાત સાંભળી નહિ.

પથર પર
પાણી : હ્યુએનસંગ અને તેના સાથીઓને લૂંટારાઓ પોતાના જંગલનાં રહેઠાણમાં લઈ ગયા. સરદારે બે ત્રણ લૂંટારાઓને હુકમ આપી દીધો કે ભગવતીના બલિદાનને માટે બધી સામગ્રી તૈયાર કરો. સરદાર પોતે જરા આરામ લેવા બેઠો.

સામગ્રી લેવા ગયેલા લૂંટારાઓ એક સુંદર બાગમાં ગયા અને બધી બાતનાં ફૂલ વગેરે આણીને પૂજની આમઝી એકઠી કરી.

ખીછ બાલુએ એક થાંભલો દાઢ્યો ને ઢોરડું પથુ લાવી રાખ્યું.

પછી હુએનસંગને આ બાગમાં લઈ આવ્યા ને પેલા તૈયારી : થાંભલા સાથે બાંધ્યો. પથુ એના મ્હેં પર જરાયે ઉદ્દેગની લાગણી કે લય દેખાયાં નહિં. એને તો જાણે મરવાનું જ નથી, એવો લાવ એના મોં પર હતો. મોં પહેલાંના જેવું જ હસમુખું, અને કપાળ તેજથી ચમકારા મારી રહ્યું હતું. લૂંટારા એને આવો નિડર બોધ આશ્ચર્ય પામતા હતા.

પૂજા સમાપ્ત થઈ અને બલિદાનનો સમય થયો. એને પૂછવામાં આવ્યું “કાંઈ ત્હારી ઇચ્છા છે ? જે માગવું હોય તે માગ !”

હુએનસંગે કહ્યું “મ્હારે એક જ વસ્તુ માંગવાની છે. મહેરબાની કરીને ત્હમે બધા અહીં લીડ ન કરશો. ને મ્હને જરા એકાન્તમાં રહેવા દો. મ્હને જરા ઇશ્વર સાથે એકતા સાધવા દો, એટલે મ્હને મરતાં અડચણ ન થાય. હું આનન્દપૂર્વક મરી શકું.”

લૂંટારાએએ એની માગણી સ્વીકારી. થોડી વાર એક જ બધા ત્યાંથી આધા ખસી ગયા; એટલે હુએનસંગ શાન્ત ઇચ્છા : ચિત્તથી મૈત્રેય બોધિસત્ત્વનું ધ્યાન ધરી, સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, “હે પ્રભો ! હવે મ્હને આપના તુષિતધામમાં બોલાવી લો. ત્યાં હું આપની પાસેથી યોગશાસ્ત્ર, બૃહિ-શાસ્ત્ર વગેરે શીખી શકું તથા આપનો મધુર ઉપદેશ સાંભળું. અત્યારે તો મારી એજ અલિલાવા છે. ક્રી મરે આ દોષમાં જ જન્મ ગ્રાપ્તો જેથી આ પાપ દોષો

સન્માર્ગ ઉપર ચઢાવવાની મહેને તક મળે. આ લોકોને દુષ્કર્મ કરતા છોડાવીને સંસારમાં નીતિપૂર્વક અને પ્રમાણિકતાથી ચાલતાં હું શીખવી શકું. વળી બધા લોકો ધાર્મિક જીવન સંસારમાં રહીને પણ ગાળી શકે એવી જાતના ધર્મનો પ્રચાર કરવાની શક્તિ મને મળે એમ ઈચ્છું છું.”

ધ્યાનમય:

આવી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં હ્યુએનસંગ બોધિસત્ત્વમાં જાણે લીન થઈ ગયો. પ્રાર્થના કરતાં એને પોતાના શરીરની શુદ્ધિ પણ ન રહી.

એક બાજુ હ્યુએનસંગ બોધિસત્ત્વના વિચારમાં મગ્ન હતો, ત્યારે બીજી બાજુ આબુબાબુના સાથીઓ શેકકળ કરતા હતા. એટલામાં વાઢળાં ચઢી આવ્યાં અને કશું દેખાય નહિ એવું અંધારું જાણે થઈ ગયું.

ઉદ્ઘા-

પાત :

મોટું વાવાઝોડું થયું અને ઝાડ પાનના પુષ્કળ હાલ-વાથી મોટા અવાજ થવા લાગ્યા. થોડી વારમાં તો અવાજ એટલો બધો વધી ગયો કે કાનપડયું સંભળાય નહિ. ઝાડનાં ઝાડ મૂળ સાથે ઉખડીને કડક કરતાં નીચે પડવા મંડ્યાં. બધાને એમ જ લાગ્યું કે ગોકુળ પર ઈન્દ્રે ક્રોધ્યા હતા તેમજ થયું. જે લૂંટારાઓ કોઈથી બહીએ નહિ તે પણ બહીવા લાગ્યા.

ગભરા-

મણુ :

હ્યુએનસંગની સાથે જે લોકોને પકડ્યા હતા તેમને લૂંટારાઓએ પૂછ્યું “આ સાધુ કોણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ?”

પેલા બધા લોકો પણ જાણે ગભરાઈ ગયા હતા. તેમણે કહ્યું “આ ઠેક ચીનથી વિદ્યા અને ધર્મ શીખવા

માટે ખાસ અહીં આવ્યો છે. ખૂબ વિદ્વાન છે ને મહાત્મા પુરુષ છે. એને મારવાથી આપને મળું જ પાપ લાગશે. તમે બધા મહાન સંકટમાં આવી પડ્યો. આકાશ મામે તો જુવો. કુદરત કોષ બતાવી રહી છે. આ કોષમાંથી તમારામાંથી કે અમારામાંથી કેઈ બચી શકવાનું નથી. એટલો બધો વરમાદ પડ્યો એમ લાગે છે કે બધો આ ઠેકાણે આપણો પ્રાણ બચી શકે નહિ. માટે બચવું હોય તો એક જ ઉપાય છે.

“ બધો ત્હમારા બલિ પામે અને એમને પગે પડો. કોઈપણ પ્રકારે ક્ષમા કરે એટલી જ આજિજી કરો. નહિ તો આપણે બધા હતા ન હતા થઈ જઈશું. ”

લૂંટારાઓ આ સાંભળીને વધારે આક્રુષ્ણ વ્યાક્રુષ્ણ દેવ કોષ : થઈ ગયા. જેમને ત્હમણે બાંધ્યો હતો તેને જ કરગરવાનું ?

બધા એક બીજાને કહેવા લાગ્યા હવે જો આપણે બચવું હોય અથવા કલ્યાણ કરવું હોય તો આ સાધુની પાસે જઈને પગે પડવું જોઈએ. નહિ તો કોણ બધું શું થયે ?

બધા લોકો—લૂંટારાઓ અને હુએનસંગના સાથીઓ એજ હુએનસંગને પગે પડ્યા, પણ હુએનસંગ તો ધ્યાનમાં નિરૂતા : હતો ! ચરણસ્પર્શથી બચારે એના શરીરને હાથ અડક્યો ત્યારે એ બગ્યો. એણે આંખો એકદમ ઉઘાડી ને પૂછ્યું, “ બલિદાનનો વળત થયો ? ચાલો, હું તૈયાર છું. ”

“ ના, મહારાજ કોની શક્તિ છે કે આપના ઉપર હાથ લગાવે ? અમને માફ કરો. અમારી બહુ મોટી

સન્માર્ગ ઉપર ચઢાવવાની મ્હને તક મળે. આ લોકોને દુષ્કર્મ કરતા છોડાવીને સંસારમાં નીતિપૂર્વક અને પ્રમાણિકતાથી ચાલતાં હું શીખવી શકું. વળી બધા લોકો ધાર્મિક જીવન સંસારમાં રહીને પણ ગાળી શકે એવી જાતના ધર્મનો પ્રચાર કરવાની શક્તિ મને મળે એમ ઈચ્છું છું.”

ધ્યાનમય: આવી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં હુએનસંગ બોધિસત્ત્વમાં જાણે લીન થઈ ગયો. પ્રાર્થના કરતાં એને પોતાના શરીરની શુદ્ધિ પણ ન રહી.

એક બાજુ હુએનસંગ બોધિસત્ત્વના વિચારમાં મગ્ન હતો, ત્યારે બીજી બાજુ આબુબાબુના સાથીઓ રોકરૂળ કરતા હતા. એટલામાં વાદળાં ગ્રદી આવ્યાં અને કંઈ દેખાય નહિ એવું અંધારું જાણે થઈ ગયું.

ઉશ્કા-પાત : મોટું વાવાઝોડું થયું અને ઝાડ પાનના પુષ્કળ હાલ-વાથી મોટા અવાજ થવા લાગ્યા. થોડી વારમાં તો અવાજ એટલો બધો વધી ગયો કે કાનપડયું સંભળાય નહિ. ઝાડનાં ઝાડ મૂળ સાથે ઉખડીને કડક કરતાં નીચે પડવા મંડ્યાં. બધાને એમ જ લાગ્યું કે ગોકુળ પર ઈન્દ્ર કોપ્યા હતા તેમજ થયું. જે લૂંટારાઓ કોઈથી ખેંચી નહિ તે પણ ખેંચી લાગ્યા.

ગભરા-મણ : હુએનસંગની સાથે જે લોકોને પકડ્યા હતા તેમને લૂંટારાઓએ પૂછ્યું “આ સાધુ કોણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ?”

પેલા બધા લોકો પણ જાણે ગભરાઈ ગયા હતા. તેમણે કહ્યું “આ ઠંઠ ચીનથી વિદ્યા અને ધર્મ શીખવા

માટે ખાસ અહીં આવ્યો છે. ખૂબ વિદ્વાન છે ને મહાત્મા પુરુષ છે. એને મારવાથી આપને ઘણું જ પાપ લાગશે. તમે બધા મહાન સંકટમાં આવી પડ્યો. આકાશ સામે તો જુવો. કુદરત કોપ બતાવી રહી છે. આ કોપમાંથી તમારામાંથી કે અમારામાંથી કોઈ બચી શકવાનું નથી. એટલો બધો વરમાદ પડશે એમ લાગે છે કે જાણે આ ઠેકાણે આપણો ગ્રાણ બચી શકે નહિ. માટે બંચવું હોય તો એક જ ઉપાય છે.

“ જાણો ત્હમારા બલિ પાસે અને એમને પગે પડો. કોઈપણ પ્રકારે ક્ષમા કરે એટલી જ આજિજી કરો. નહિ તો આપણે બધા હતા ન હતા થઈ જઈશું. ”

લૂંટારાઓ આ સાંભળીને વધારે આક્રુણ વ્યાક્રુણ દેવ કોપ : થઈ ગયા. જેમને ત્હમણે બાંધ્યો હતો તેને જ કરગરવાનું ?

બધા એક બીજાને કહેવા લાગ્યા હવે જો આપણે બંચવું હોય અથવા કહ્યાણ કરવું હોય તો આ સાધુની પાસે જઈને પગે પડવું જોઈએ. નહિ તો કોણ જાણે શું થશે ?

બધા લોકો—લૂંટારાઓ અને હુએનસંગના સાથીઓ એજ હુએનસંગને પગે પડ્યા, પણ હુએનસંગ તો ધ્યાનમાં નિહરતા : હતો ! ચરણસ્પર્શથી જ્યારે એના શરીરને હાથ અડક્યો ત્યારે એ જાગ્યો. એણે આંખો એકદમ ઉઘાડી ને પૂછ્યું, “ બલિદાનનો વખત થયો ? આલો, હું તૈયાર છું. ”

“ ના, મહારાજ કોની શક્તિ છે કે આપના ઉપર હાથ લગાવે ? અમને માફ કરો. અમારી બહુ મોટી

ભૂલ થઈ કે અમે આપને બલિદાન માટે પકડી લઈ આંચા. ”

ઉપદેશ : હુએનસંગને આ બધું જોઈ જરા નવાઈ લાગી પણ ત્યારે એને છૂટો કર્યો ત્યારે એણે સૌને ક્ષમા આપી અને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો.

“ ભાઈઓ, આ પાપ કર્મ હવે છોડી દો. આવું બલિદાન આપવાનું છોડી દો. ત્હમને ખબર નથી કે હિંસા કરીને, લૂંટ કરીને, કોઈને છેતરીને કે જેની સ્ત્રીમાં થવાની શક્તિ નથી એવાને પકડીને દેવ દેવીને પ્રસન્ન કરવાને ખડાને બલિદાન આપો એથી કોઈ કોઈ દેવ પ્રસન્ન થાય ? એ તો ઘોર નર્કનો રસ્તો છે. આ ક્ષણિક મુખને બદલે ત્હમને લાંબા વખત સુધી નર્ક મળશે એનો ત્હમને ખ્યાલ છે ? ”

હૃદય પક્ષટો : હુંટારાઓએ બધું નીચે મોઢે સાંભળ્યા કર્યું. પછી એ કહેવા લાગ્યા : “ અમે કોઈ દિવસ વિચાર કર્યો નહોતો કે આ કામ કરવા જેવું છે કે નહિ, આ ક્યાંથી પાપ થશે કે પુણ્ય, આનાથી કોઈના જીવને હુઃખ થશે કે નહિ, એ કશાનો અમે વિચાર કર્યો નથી. આવાં તો કેટલાંય કામ અમે મોટો ધર્મ માનીને કર્યાં છે.

“ આજથી અમારું પુણ્ય ઉદય થયું છે, કે અમને ત્હમારાં દર્શન થયાં. નહિં તો અમને ઉપદેશ આપી સન્માર્ગ પર કોણ ચઢાવત ? આજથી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે કોઈ વખત આવી ભૂલ કરીશું નહિ. હવેથી આ રસ્તો અમારે હરામ બરોબર છે. ”

દર્શન કરવા માટે આંખો વગર તો નજર રહેતું. ત્યારે આ તો માણસ જાત છે. એમતો મને શો, હર? કો તો બધા આપણા ભાઈઓ છે.”

હું એનસંગનો આવો જવાળ સાંભળી લૂંટારા ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા અને એણે ગોપાલગુહાનો માર્ગ ઝાલ્યો.

આં ગુફા બે પર્વતની વચમાં આવેલી છે. પર્વતો ભીંતની માફક સીધા ઉભા છે. પશ્ચિમ તરફના પર્વત-પરથી પાણીનો એક ધોધ નીચે પડે છે. અને પાણી જમીનપેસે અથડાઈ અકેક મથોડું ભાગે ભડે છે. પૂર્વ પર્વતમાં પર્વતમાં પશ્ચિમભિમુખ ગુફા છે. ગુફાનું દાર અત્યંત સુંદર છે. અને ખૂબ અંધારાવાળું છે. બહુ સંભાળીને જ દરેક પગે પડે છે. ગુફાદાર આગળજ ધોધ પડેલો હતો અને ત્યાંથી પાણી ગમે તેમ વહેતું હતું. રહેતો બહુ સુંદર હતો.

આખરે અનેક વિપત્તિઓ વેઠીને બહુ મહેનતે હું એનસંગ ગોપાલગુફા પહોંચ્યો. ત્યાં પહોંચી એ ગુફામાં પેઠો અને પૂર્વની ભીંત મુઠી જઈ ત્યાંથી પચાસ ડગલાં પાછો હટ્યો. ત્યાં પહોંચી પૂર્વ તરફનું મોં કરી ઉભો રહ્યો અને આજુબાજુ નેવા લાગ્યો.

ગુફાની
અંદર :

પહેલાં તો એણે કશુંય તીકું નહિ, એટલે એના મનમાં બહુ દુઃખ થયું. એણે દુઃખી હૃદયે ઉભા રહી સૂત્રોના પાઠ તથા ગાથા લખવા માંડી, અને દરેક વખતે જમીનપર પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા માંડ્યો. કોંકસો નમસ્કાર થયા પછી પ્રકાશનો એક ઝોળો એના નેવામાં આવ્યો. પણ તરતજ એ અદૃશ્ય થઈ ગયો. થોડી વાર પછી

પાછો દેખાયો અને પાછો અલોપ થઈ ગયો. હુએનસંગે નિશ્ચય કર્યો હતો કે “લગવાનનાં દર્શન કર્યા વગર હું અહીંથી ખસવાનો નથી.”

ખસો જ્યારે ખસો નમસ્કાર થયા ત્યારે આખી ગુફામાં તેજ નમસ્કાર તેજ ખિંખાકાર થઈ રહ્યું. અને એ તેજમાં લગવાનની પછી છાયા ભીંત પર જોવામાં આવી. જેમ વાદળ ફાટી દર્શન : વીજળી તેજ આપ્યા કરે તેમ ગુફાનું અંધારું મટી ગયું અને અંદરથી પ્રકાશ બહાર નિકળ્યો. એ પ્રકાશમાં લગવાનની સોનેરી છાયા દેખાતી હતી. મુખ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. કશાયવજ્ઞ ધારણ કરી લગવાન કમલપર બિરાજ્યા હતા અને એમની એક બાતુ ઝોધિસત્વ અને બીજી બાતુ લિશુસંઘ દેખા દેતો હતો.

એક હુએનસંગે દર્શન બરાબર કરી લીધાં. પછી પોતાના સાથીને બહાર ઉભા રહેલા છ સાચિયોને દેવતા તથા ધુપ અંદર દર્શન ન લઈ આવવા કહ્યું. જેવો ધુપ અંદર આવ્યો કે તરત જ થયાં : છાયા અદૃશ્ય થઈ ગઈ. એટલે હુએનસંગે દેવતા ઓલવી નાંખ્યો અને પાછી જ્યારે ખૂબ પ્રાર્થના કરી ત્યારે એ તેજેમથી મૂર્તિ દેખાવા લાગી. સાથે આવેલા છ માંથી પાંચ સાધીને એ છાયાનાં દર્શન થયાં અને એકને ન થયાં. જે વખતે છાયાનાં દર્શન થતાં હતાં તે જ વખતે હુએનસંગે લગવાનની પ્રાર્થના કરી, કુલ ચડાવ્યાં અને ધુપ કર્યો. પછી છાયા અલોપ થઈ ગઈ.

એટલે ગુફામાંથી બહાર આવી હુએનસંગ પાછો ફર્યો અને પોતાનાં માણસોને રસ્તામાં જ મળી ગયો. પછી સૌ પર્વત ઓળંગી દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં મજલ કરતે કરતે કેટલેક દિવસે ગાંધાર દેશમાં આવી પહોંચ્યા.

૨૯

પ્રયાગમાં

ગાન્ધારની રાજધાની તે વખતે પુરુષપુર એટલે હાલનું પેશાવર હતી. પેશાવરની ઉત્તર પૂર્વ દિશાએ એક પ્રાચીન સ્તૂપ હતો. ત્યાં આગળ લગવાન બુદ્ધદેવનું પાત્ર હતું. પણ હુએનસંગ ત્યાં ગયો તે વખતે એ પાત્ર કોઈ ખીજા પ્રાંતમાં ગયું હતું.

નગરની દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં આશરે અઢી ત્રણ માઈલ પર એક મોટું સો કુટ ઉચું પીપળાનું ઝાડ હતું. એ ઝાડ પાસે જ કનિષ્કનો મોટો ચારસો કુટ ઉંચો સ્તૂપ હતો. આ સ્તૂપ એટલો બધો મુંઢર હતો કે આખા હિન્દુ-યાનમાં એની બરોબરી કરી શકે એવો એક પણ ખીજો સ્તૂપ હતો નહિ. સ્તૂપની નજીક લગવાન બુદ્ધ-દેવની અનેક મૂર્તિઓ હતી.

અહીંથી ઉત્તર પૂર્વ દિશામાં તેત્રીસ માઈલ પર એક નદી પાર કરવાથી પુષ્કલાવતી નગરી આવતી હતી. ત્યાં અનેક સ્તૂપો અને સંધારાઓ હતા. વળી આ જગ્યાએજ બોધિસત્ત્વે અનેક જન્મો લઈ પોતાના શરીર સુદ્ધાંતું દાન કરી દીધું હતું.

આ પુષ્કલાવતી નગરી પામે આવેલાં જુદાં જુદાં તીર્થોની યાત્રા કરતે કરતે હુએનસંગ ઉટખંડ આવી પહોંચ્યો. ઉટખંડથી પહાડ પર્વતો ઝોળંગતો ઝોળંગતો ક્ષણદ્રુપ જમીનપર આવ્યો.

પેશાવર-
માં :

ચારસો
કુટ ઉંચો
સ્તૂપ :

પર્વત
પરથી
ક્ષણદ્રુપ
જમીન
પર :

૧૦૦ પુટ હિંચી લાકડાની પ્રતિમા

મુવાસ્તુ નદીને કિનારે : આ પ્રદેશ પર મુવાસ્તુ નદી વહેતી હતી. નદીને બન્ને કિનારે સેંકડો સંધારામ હતા. પરંતુ અત્યારે તો એ બધા, ખંડિયેરની હાલતમાં, નિર્જન પડ્યા હતા. એ નગરના રાજાનું નામ મંગલી હતું.

ઘોઘીસત્તે ક્ષાંતિ ઋષિનો જન્મ જે જગાએ લીધો હતો, તે સ્થાન મંગલી નગરની પૂર્વે ચાર પાંચ લી ફર આવેલું હતું. આ સ્થાનથી ઉત્તર પૂર્વ દિશાએ લગભગ ૨૫૦ લી ફર અપલાલ નામનું ઝરણુ આવેલું હતું. આ ઝરણુમાંથી જ મુવાસ્તુ નદી નીકળતી હતી. આ અપલાલ નામના ઝરણુની દક્ષીણ પશ્ચિમ દિશાએ ૩૦ લી ફર એક શિલા પર લગવાનનાં પગલાં હતાં.

પવિત્ર શિક્ષા : ઘોઘીસત્તે પોતાનાં કથાયવસ્ત્રો ધોધને જે શિલા પર મુકવ્યાં હતાં, એ શિલા, આ નદીના પ્રવાહની દિશામાં લગભગ ૩૦ લી ફર આવેલી હતી. આ શિલા પર તથાગતે પોતાનાં લગવાં વસ્ત્રો ધોધને મુકવ્યાં હતાં. વસ્ત્રોના તાણાવાણાનાં ચિન્હો એ શિલા પર આવે પથ દેખાતાં હતાં.

નગરની દક્ષિણે ૪૦૦ લી ફૂટ હિલો નામનો પર્વત ૨૬
આવેલો હતો. આ પર્વતપર બોધિસત્વે યક્ષની અડધી સમર્પણ :
કથા સાંભળી પોતાનું આખું શરીર સમર્પણ કર્યું હતું.
પશ્ચિમ દિશાએ “રોહતક”નો સ્તૂપ હતો. આ જગા-
પર બોધિસત્વે મૈત્રબલરાજનો જન્મ લઈ પાંચ યક્ષોને
પોતાના શરીરનું માંસ કાપી કાપીને આપ્યું હતું.

ઉત્તર પૂર્વ દિશામાં ૩૦ લી પર એક અદ્ભુત સ્તૂપ
હતો. કહે છે કે આ જગાએ તથાગતે મનુષ્યો અને
દેવતાઓને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ બધાના
ગયા પછી પૃથ્વી ફાટી અને તેમાંથી આ સ્તૂપ નિકળી
આવ્યો હતો.

મંગલી નગરથી ઉત્તર પશ્ચિમ દિશામાં ઝુસાફરી રાજધાની
કરતાં વચમાં એક પર્વત જોળંગવો પડ્યો. પર્વત “દરિલ”
જોળંગતાં અનેક વહેણા અને ખડકે પસાર કરવા પડ્યા. માં :
કેટલીક જગાએ તો લોખંડની સાંકળોથી બનાવેલા પુલ
પરથી પસાર થવું પડ્યું. કેટલીએ મુસિબતો વેઠીને
આખરે ઉદ્યાનની આચીન રાજધાની “દરિલ”માં હ્યુએન-
સંગ આવી પહોંચ્યો.

અહીં દરિલમાં એણે મૈત્રેય બોધિસત્વની મૂર્તિનાં દેવી મૂર્તિ :
દર્શન કર્યાં. આ મૂર્તિ લાકડાની હતી અને સો કુટ
ઉંચી હતી. કહે છે કે એક મધ્યાંતિક નામના અહીં
પોતાના યોગબળથી એકે શીલ્પીને તુલિત નામના સ્વર્ગમાં
બોકલી મૈત્રેયની આબેહૂબ મૂર્તિ બનાવરાવી હતી.

દરિલથી હ્યુએનસંગ પાછો ઉટખંડ આવ્યો. ત્યાંથી તક્ષશિલા :
સિંધુ નદી પાર કરીને તક્ષશિલા પહોંચ્યો. ત્યાંથી ઉત્તર

દિશામાં એક જોવા લાયક સ્થળ હતું. એ સ્થળ પર યોધિસત્વે ચન્દ્રપ્રભાનું સ્વરૂપ લઈને પોતાનું માથું-શિર-કાપીને દાનમાં આપી દીધું હતું. શિર કાપીને આપ્યું તે પરથી એ સ્થળનું નામ તક્ષશિરા પડ્યું અને તક્ષશિરાનું રૂપાન્તર તક્ષશિલા થયું એમ કહેવાય છે.

તક્ષશિલાથી હ્યુએનસંગ સિંહપુર આવ્યો. ત્યાં એને એવી ખબર મળી કે તક્ષશિલાની ઉત્તરે સિંધુ નદી પાર કરીને એક સ્થળ છે. ત્યાં યોધિસત્વે પોતાનું શરીર વાઘણનાં ભૂખ્યાં ખમ્યાંને ખવરાવી દીધું હતું. એટલે એને 'એ સ્થળ જોવાની ઇચ્છા થઈ.

હ્યુએનસંગ પાછો તક્ષશિલા આવ્યો. ત્યાંથી ઉત્તરે જઈ સિંધુ નદી ઉતરી અને ત્યાંથી દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં ૨૦૦ લી મુઘી રસ્તો કાપ્યો, ત્યારે એક પર્વતની શુક્રામાં થઈને એ સ્થાનપર પહોંચી શકાયુ. ત્યાંની જમીન તથા માટી લાલ રંગની હતી અને ઝાડનાં પાંદડાં સુદ્ધાં લાલ રંગનાં હતાં. ત્યાંથી એક પર્વત ઓળંગી ઉટખણ નામના જનપદમાં આવી પહોંચ્યો.

કાશ્મીરને
રસ્તે :

ત્યાંથી આગળ દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં ડુંગરાપર ડુંગરા ઓળંગતે ઓળંગતે તથા લોખંડની સાંકળથી બનેલો પુલ ઉતરી લગભગ ૧૦૦૦ લી મુઘી મુસાફરી ચાલુ રાખતાં કશ્મીરમાં એ આવી પહોંચ્યો.

૩૧

કાર્ત્તીરમાં વિદ્યાધ્યયન

ત્યારે કાર્ત્તીરના રાજાએ હુએનસંગના આગમનના કાર્ત્તીરના મમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે એણે પોતાની માને તથા નાના 'રાગતુ' લાઈને રથ લાઈને હુએનસંગને તેડવા મોકલ્યાં. રાજાનાં સ્વાગત : નાના લાઈએ રાજ્યની પશ્ચિમે એક મોટા પર્વતની ખીણ આગળથી પ્રવાસ શરૂ કર્યો. અને રસ્તામાં આવતા સંધારામ તથા વિહારોનાં દર્શન કરાવી હુએનસંગને રાજધાનીમાં આણ્યો.

હુએનસંગના આવતા પહેલાં કાર્ત્તીરના એક લિહુને સ્વપ્ન : સ્વપ્ન થયું હતું. સ્વપ્નમાં કોઈ દેવતાએ એ લિહુને કહ્યું, "મહાન ચીન દેશથી એક લિહુ અહીં આવે છે. એ અહીં 'ધર્મ' પ્રધાનું અધ્યયન તથા તીર્થાટન કરવા આવે છે." લિહુએ જવાબ આપ્યો, "હમે તો એનું નામે સાંભળ્યું નથી." ત્યારે દેવતા બોલ્યા, "એ શ્રમણ સાથે તો ધણા દેવતા છે. એ બધા દેવતા અહીં આવવા માગે છે. માટે ઉઠા અને તેમનો અતિથી-મત્કાર કરો. આમ મુઈ રહો દેવતા તમારે આંગણે નહિ આવે. ચાલો, પાઠપૂજા કરો અને મત્કાર માટે તૈયાર થઈ જાવ."

લિહુ ઉઠવાંથી જાગી ઉઠ્યો, અને બાકીની રાત પાઠ-

પૂજામાં ગાળી. સવાર થતાં બીજા લિશ્તુઓને એણે પોતાના સ્વપ્નાની હકીકતથી વાકેફ કર્યા. એ લોકો પણ પાઠપૂજા અને સત્કારની તૈયારીમાં ગૂંથાયા.

સરઘસ : ઘણે દિવસે હુએનસંગ રાજધાની પાસેની એક ધર્મશાળામાં આવી પહોંચ્યો. રાજાને જ્યારે ખબર મળી કે હુએનસંગ રાજધાની પાસે આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે દરબારીઓ, અમાત્ય, દિવાન તથા રાજ્યના બધા લિશ્તુઓ વગેરેને સાથે લઈ એ સામો ગયો. રાજા સાથે લગભગ હજાર માણસ તો પ્રજામાંનું હતું. રસ્તે ધન પતાકા ઉડાડતા ફુલ ઉછાળતા અને ધુપથી મહેક મહેક થતી સરઘસને લઈ રાજા હુએનસંગના ઉતારાવાળી ધર્મશાળામાં આવી પહોંચ્યા.

રાજાએ ત્યાં આવી હુએનસંગને પ્રણામ કર્યા અને પુષ્પાદિથી વિધીપૂર્વક પૂજા કરી. પછી હાથીપર બેસાડી વાજતે ગાજતે હુએનસંગને નગરમાં આણ્યો, અને જયેન્દ્ર નામના વિહારમાં ઉતારે આપ્યો.

આણા માટે આમંત્રણ : બીજે દિવસે રાજાએ હુએનસંગને પોતાના રાજમહેલમાં લિક્ષા લેવા આમંત્રણ આપ્યું. લિક્ષામાં ભાત-ભાતનાં પકંવાજ પીરસ્યાં હતાં. લોજન સમયે રાજાએ ગામના બીજા દસ વિદ્વાન લિશ્તુઓને પણ નોતર્યા હતા. જમણ પૂરું થયું એટલે રાજાએ પોતાના લિશ્તુઓને વિનંતિ કરી કે આપસે ભેગા થઈને કંઈ ધર્મચર્ચા કરો.

અભ્યાસ-ની સગવડ : પરંતુ હુએનસંગે કહ્યું, “હું તો અહીં અભ્યાસ કરવા આવ્યો છું. તે ઉપરાંત મારે ઉદ્દેશ ધર્મશ્રદ્ધાની શોધખોળ કરી તેનો પણ અભ્યાસ કરી લેવાનો છે.”

રાજાએ હુએનસંગનું કહેવું સાંભળ્યું અને એના અધ્યયન માટે સગવડ કરી આપી. વીસ લાહીઆઓ તથા પાંચ નોકરોને હુએનસંગની તહેનાતમાં રાખી આપ્યા. નોકરોને ખાસ ફર્માન કરવામાં આવ્યું કે હુએનસંગને જે જે વસ્તુની જરૂરિયાત જણાય તે સર્વ વસ્તુ રાજ્યન ખર્ચે તાબડતોળ આણી આપવી.

જયેન્દ્ર વિહારનો મહાસ્થવિર ૭૦ વર્ષનો બુદ્ધો હતો અને ખૂબ વિદ્વાન હતો. હુએનસંગ જેવા સુપાત્ર વિદ્યાર્થીને જોઈ એ ખૂબ રાજી રાજી થઈ ગયો. ઘણા બ્હાલથી એણે એને પોતાની પાસે રાખ્યો અને વિદ્યા શીખવવા માંડી.

હુએનસંગ સવારમાં કોઇનું, સાંજે ન્યાયનું તથા રાત્રે હેતુ-વિદ્યાનું અધ્યયન કરતો હતો. અભ્યાસ વખતે ખીન્ન ઘણા વિદ્વાન લિહુઓ પણ લાવવા માટે ત્યાં એકઠા થતા. એ સમયમાં કાશ્મીર વિદ્યાધ્યયન માટે એક મોટી શારદાપીઠ ગણાતું હતું; તેમાં કરીને દૂર દેશાવરથી પણ લોકો અભ્યાસ કરવા ત્યાં આવતા.

શારદાપીઠ
કાશ્મીર :

કાશ્મીરના જયેન્દ્ર વિહારમાં હુએનસંગે એ વર્ષ ગાળ્યાં અને અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી લીધો. ખીન્ન લિહુઓ એની બુદ્ધિ અને ગ્રહણશક્તિ જોઈ ચકિત થઈ જતા. ચીનના એ મહાન શ્રમણને અદ્ભૂત ગણી સૌ કોઇનાં મસ્તક એના તરફ નમી જતાં. એ શ્રમણ અજોડ લાગતો.

કાશ્મીરના રાજાએ એક વખત વિદ્વાનોની એક મોટી પરિષદ બોલાવી. એ પરિષદમાં આવવા એ સમયમાં

પરિક્ષા :

ખૂબ વિદ્વાન ગણાતા દરેક લિક્ષુને આમંત્રણ અપાયાં હતાં. એટલે વિદ્વાન લિક્ષુ વિશુદ્ધસિંહ, જિનખન્ધુ, મુગ્ધમિત્ર, વસુમિત્ર, સૂર્યદેવ, જિનત્રાત વગેરે મોટા મોટા માણસો હાજર રહ્યા હતા. બધાએ લેગા થઈને હુએનસંગની પરિક્ષા લીધી. જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાંથી ઝીણી ઝીણી વિગતો એને પૂછવામાં આવી.

પણ હુએનસંગે દરેકે દરેક પ્રશ્નના વિસ્તારથી એવા સરસ ખુલાસા કર્યા કે દરેક જણે એના ઉંડા અભ્યાસનાં તથા વંકટૂલશક્તિનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં.

બહુ પ્રાચીન કાળથી કાશ્મીર વિદ્યાભ્યાસ માટે વખણાતું હતું. અહીં કનિષ્કે પોતાના સમયમાં ‘ચતુર્થ-ધર્મ-સંગિની’ને આમંત્રણ આપ્યું હતું. એમાં ૫૦૦ અર્હત હાજર રહ્યા હતા અને પારિપાસ્વક તરિકે હુએનસંગ હતો. આ ધર્મસંગિની પરિપદમાં ત્રિપીટકનું દરીથી પાસાયણ કરવામાં આવ્યું. વળી ઉપદેશશાસ્ત્ર, વિભાષાશાસ્ત્ર, સૂત્રપીટક, અભિધર્મ તથા વિનયપિટક એ સર્વની ટીકાઓ તૈયાર કરવામાં આવી.

રાજ્યકેન્દ્ર:

આ દેશમાં મોટા મોટા વિદ્વાન અર્હત આવી ગયા હતા. અને એમણે જ જોદ્ધ ધર્મનાં શાસ્ત્રો અને ત્ર્યોની રચના કરી હતી. મહાયાનનું કાશ્મીર એ એક રાજ્ય-કેન્દ્ર હતું.

૩૨

હુટારાના પંઝામાં

હુએનસંગે કાશ્મીરમાં બે વર્ષ ગાળ્યાં. એટલા વખતમાં આતુબાજુના પ્રદેશમાં આવેલાં તીર્થસ્થાનો તથા સંધારામે ભેઈ લીધા. કાશ્મીર છોડ્યા પછી એ પુછ ગયો. પુછથી રાજપુર અને રાજપુરથી દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં નદિઓ અને પર્વતો ઓળંગતો ઓળંગતો ટક્ક નામના જનપદમાં આવી પહોંચ્યો. ટક્ક

ટક્ક જતાં રસ્તામાં રાજપુરથી બે દિવસનો રસ્તો કાપી, ચન્દ્રલાગા નદી પાર કરી જયપુર નામના નગરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ગ્રાહણોના એક મંદિરમાં રાતવાસો રહ્યો અને બીજે દિવસે શાકલ નગરમાં આવી પહોંચ્યો.

શાકલ ઘણું પ્રાચીન નગર હતું. ત્યાં બુદ્ધભગવાનના પગલાં હતા. પગલાનાં દર્શન તથા પૂજા કરી હુએનસંગે આગળ વધ્યો. અને પલાશ (ખાખરા) ના એક જંગલમાં આવી પહોંચ્યો. જંગલની ઝાડીમાંથી પચાસ હુંટારા નીકળી આવ્યા હુંટારાઓએ હુએનસંગ તથા એની સાથેના સઘળા માણસોનાં કપડાલત્તાં તથા માલમતા લૂંટી લીધી અને પછી તલવાર કાઢી સૌને મારી નાંખવા પાછળ દોડ્યા. પલાશના જંગલમાં :

લુંટારા : હુએનસંગ એક સુકા તળાવમાં થઇને એના સાથિયો સાથે નાસવા લાગ્યો અને મહામહેનતે તળાવને સામે કિનારે પહોંચી ગયો. તળાવમાં થઇને નાસતા ખીન્ન ઘણા માણસોને લુંટારાઓએ પકડી પાડ્યા, પણ હુએનસંગ પોતાના બે શ્રમણો સાથે એક ઝાડીમાં સંતાઈ ગયો. ઝાડી આગળ એક નાણું દેખાયું, તેમાં થઇને હુએનસંગ આગળ ને આગળ સંતાતો સંતાતો દૂર નીકળી ગયો.

એ જ્યાં આગળ શ્વાસ ખાવા ઉભો રહ્યો, ત્યાં ખેતરમાં એક પ્રાદ્ધણ હજી ફેરવતો હતો. એણે ગલરાયલા માણસોને જોઈ એમને ઊભા રાખ્યા અને ગલરાવાનું કારણ પૂછ્યું. જ્યારે એણે લુંટારાની હકીકત સાંભળી ત્યારે તે પ્રાદ્ધણે ખેડવાનું કામ પડતું મૂક્યું અને ગામમાં જઈ એંશી માણસોને ભેગા કરી લઈ આવ્યો.

લુંટારા નાહ : પ્રાદ્ધણ પોતાના કાફલા સાથે લુંટારાની પાછળ પડ્યો. એમને જોઈ લુંટારા નાસી ગયા. પછી હુએનસંગે પેલા તળાવમાં પોતાના સાથીઓની શોધ કરવા માંડી. એ બિચારા ત્યાં જ હાથપગ બંધાયલા પડ્યા હતા. હુએનસંગે એમને બંધનમાંથી છૂટા કર્યાં. પછી સૌ પેલા પ્રાદ્ધણના ગામમાં ગયા. ગામ લોકોએ એમનાથી બની તેવી આગતા સ્વાગતા કરી.

સત્રે લુંટારાના મારથી ત્રાસેલા સાથિયો રોકકળ કરી રહ્યા હતા પણ હુએનસંગ હસતો જ બેસી રહ્યો હતો. એને હસતો જોઈ સાથિયો બોલ્યા, અમારી માલમતા લઈ ગયા અને મહા મુશ્કેલીએ જીવ બચ્યા તે જોઈ તમને હસવું કેમ સહે છે ?

હુએનસંગે કહ્યું, “ભાઈ જીવ બચ્યો તો બધું બચ્યું સાત્તન :
 છે એમ જ સમજોને. આજુ બચ્યા પછી ચિંતા શાની
 કરો છો ? જીવતા રહ્યા છો તો માલ મતા ફરી મળી
 રહેશે. ” એ સાંભળી સો રોતા બંધ થઈ ગયા, અને જેમ
 તેમ ઠરી રાત પસાર કરી.

૭૦૦ વર્ષનો તપસ્વી

ખીજે દિવસે સવારે એ ગામથી પ્રયાણ કરી ટક્કની પૂર્વ બાજુના નગરમાં સૌ આવી પહોંચ્યા. નગરની પશ્ચિમે એક આંખાવાડીયું હતું. ત્યાં એક ૭૦૦ વર્ષનો તપસ્વી પ્રાદ્યક્ષ રહેતો હતો. એના દેખાવ પરથી જાણે ત્રીસ વર્ષનો હોય એવો એ દેખાતો હતો. એ તપસ્વી માંખ્ય, વેદ યોગશાસ્ત્ર તથા ખીજાં ઘણાં શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતો. એના બે શિષ્યો સો સો વર્ષની ઉંમરના હતા.

લાગણી :

ન્યારે હુએનસંગને એ તપસ્વીનો ભેટો થયો ત્યારે તપસ્વી એને દેખીને ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને બહાલથી પોતાની પાસે રાખ્યો. ન્યારે લુંટારાની વાત એણે સાંભળી ત્યારે પોતાના શિષ્યોને ગામમાં મોકલ્યા અને કહ્યું કે, “ગામના દરેક બૌદ્ધને ખબર આપો કે આખો સંઘ લુંટાયો છે એમને મદદ કરો અને એમને માટે કંઈક આવડાનું લાવો.

શિષ્યોએ ગામમાં જઈ વાત કરી કે, ચીનનો એક શ્રમણ હમારા આશ્રમમાં આવ્યો છે. એ અને એના સાધિયોને ચોરોએ લૂંટી લીધા છે. સૌ યથાશક્તિ મદદ કરે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. પુણ્યનું કામ કરવાનું છે.

૩૪

સ્તૂપ પૂજા

એ સમયમાં મથુરા જોડોનું મુખ્ય ધામ મનાતું. ત્યાં સેંકડો સંધારાઓ તથા સ્તૂપો હતા. સૌથી મોટો સંધારામ પાર્વત સંધારામ મનાતો. આર્ય ઉપશુષ્તે, એ જનાવરાબ્યો હતો એમ કહેવાય છે. સંધારામની પાસે જ ઉત્તર દિશાએ વીસ ફુટ પહોળી અને ત્રીસ ફુટ લાંબી એક પથ્થરની શુદ્ધ હતી. એમાં વાસના ચાર ચાર ઇંચના દુકડાનો એક મોટો ઢગ માર્યો હતો, એ ઢગ આર્ય ઉપશુષ્તે ખડક્યો હતો.

અહિંત હુએનસંગને એમ કહેવામાં આવ્યું કે જ્યારે જ્યારે દંપતિની આર્ય ઉપશુષ્ઠના ઉપદેશથી કોઈ દંપતિ (જોડું) અહિંત ગણત્રી : પદ ગ્રાસ કરતું ત્યારે ઉપશુષ્ઠ આ શુદ્ધમાં એક વાંસનો દુકડો નાંખતા. એ રીતે નાંખવા લા દુકડાનો એ ઢગ હતો. કોઈ માણસ એકલો જ ઉપદેશથી અહિંત થતો, તો તેના નામનો દુકડો નાંખવામાં આવતો નહોતો. ફક્ત દંપતિ માટે જ નાંખવામાં આવતો. આ ઉપશુષ્ઠ અશોકના શુરુ હતા.

સ્તૂપપૂજા તે વખતે આ દેશમાં અહિંતોના અને બોધિસત્ત્વના સ્તૂપોની પૂજા કરવાનો રીવાજ હતો. સૂત્રપીટકનો

કુવારો છું, આ વાત આજે મને સતાવી રહી છે. આથી એના સાથીઓએ કહ્યું “ જોહો, એમાં શી મોટી વાત છે ! આજજ તારો વિવાહ હમે કરાવીશું.”

પછી તો બધાએ લગ્નની તૈયારી કરવા માંડી. બપોરે જણા બે પક્ષના થઈ ગયા. અને એનું લગ્ન એ બધા જે જાડ નીચે બેઠા હતા તેજ પાટલના જાડની સાથે કર્યું. સ્કાંજ પડી એટલે બધાએ તો પાછા પોતાને આશ્રમે જવા માંડયું. પણ પેલો બ્રહ્મચારી તો પાટલના જાડની નીચેજ બેસી રહ્યો.

લગ્ન :

રાત પડી એટલે એને લાગ્યું કે પુષ્કળ લોકો ત્યાં આવે છે. વાળ વાગી રહ્યાં છે. થોડી વારમાં તો બધે બિછાવટ થઈ ગઈ. બધી વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી એક વૃદ્ધ માતૃપિતા પોતાની દીકરીને લઈને બ્રહ્મચારીની પાસે આવ્યાં ને એની સાથે પોતાની દીકરીને બેસાડી હસ્ત-મેળાપ કરાવ્યો. લગ્નોત્સવમાં બધાં મજા કરવા લાગ્યાં.

સાત આઠ દિવસ થયા એટલે પેલો નવપરિણીત પોતાના ગામમાં આવીને પોતાના જુના મિત્રોને લઈ પેલા સ્થાનમાં પાછો ગયો. ત્યાં આવીને જોયું તો એ જાડને બદલે ત્યાં એક મોટો મહેલ બની ગયો હતો અને કેટલીય દાસદાસીઓ પોતપોતાના કામમાં મશગૂલ થઈ રહી હતી. એક ઘરડા માણસે આ બધાનો સત્કાર કર્યો ને વિવિધ પ્રકારનાં ભોજન કરાવ્યાં. બધાએ ખૂબ મોજ કરી પછી બધા મિત્રો વિદાય થયા. પેલો બ્રહ્મચારી તો આ દેવે બનાવેલા મહેલમાં પોતાની દિવ્ય પત્નીને લઈને રહેવા લાગ્યો. અત્યંત જ રસ આતુર આતુર લોકોએ ત્યાં

દિવ્ય
મહેલ :

વસવાટ કર્યો અને ધીમે ધીમે એક નગર વસ્યું. આ નગરનું નામ પાટલિપુત્ર.

મગધની રાજા ઇન્દ્રિયસારના પ્રપૌત્રના સમયમાં આ નગર રાજ્ય- મગધની રાજ્યધાની બન્યું. કેટલાંય વર્ષો મુધી એ મગધની ધાની : રાજ્યધાની તરીકે કાયમ રહ્યું. ત્યાં સેંકડો સંધારામે અને વિહારે બંધાવેલા હતા પણ જ્યારે હુએનસંગ ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ફક્ત એજ સંધારામ દેખાતા હતા.

બુદ્ધદેવનાં આ ઐતિહાસિક શહેરની ઉત્તરે એક ન્હાતું ગામ પગલાં : જણાતું હતું. તેની વસ્તી આશરે હજારેક ઘરની હતી. પાસે અશોકના સ્તૂપ ને સ્તાંભ હતા. પાસેજ એક વિહાર હતો જેમાં ભગવાન બુદ્ધદેવનાં પગલાં હતાં. આ પગલાં એક ફુટ આઠ ઇંચ લાંબાં અને છ ઇંચ પહોળાં હતાં. એમાં ચક્ર, કમળ ને સ્વસ્તિકાદિ ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં.

આ વિહારની ઉત્તરે એક સ્તાંભ હતો. એના ઉપર લખ્યું હતું કે અશોક રાજાએ ત્રણ વાર આખો જંબુદ્વીપ બુદ્ધ ધર્મને અને સંધને દાનમાં આપી દીધો હતો. પાટલિપુત્રની દક્ષિણે એક કુકુટારામ નામનો સંધારામ હતો તેમાં બેસી અશોક રાજા ૧૦૦૦ શ્રમણોને દાન કરતો હતો.

તિલાડક હુએનસંગ પાટલિપુત્રમાં એક અઠવાડિયું રોકાયો સંધારામ : અને આજુબાજુનાં મુખ્ય મુખ્ય પવિત્ર મનાતાં સ્થાનોનાં દર્શન કરી તિલાડક ગયો. તિલાડક પાટલિપુત્રથી ૨૮ માઈલ દક્ષિણપશ્ચિમમાં હતું. ત્યાં એક ખૂબ મોટો સંધારામ હતો. અહીં અનેક વિદ્વાન શ્રમણો રહેતા હતા,

જ્યારે અહીંના વિદ્વાનોએ સાંભળ્યું કે કોઈ એક વિદ્વાન વિદેશી મુસાફર આવે છે એટલે બધાએ બહાર આવી હુએનસંગનો સારો આદર સત્કાર કર્યો અને એને સંધારામમાં લઈ ગયા. તીલાડક સંધારામથી આગળ વધી હુએનસંગ ખુદ ગયા આવી પહોંચ્યો.

ગયામાં બોધિવૃક્ષનું દર્શન કર્યું. બોધિવૃક્ષની આરે બોધિવૃક્ષ બાજુ પાકી ઇટોની કમાનો હતી. એનું મોટું બારણું પૂર્વ દિશાએ હતું. અને એની રહામે નિરંજના નદી ખળખળ કરતી વહેતી હતી. દક્ષિણ દિશાએ એક તળાવ હતું; તેમાં પુષ્કળ કમળ ખીલેલાં હતાં. પશ્ચિમ બાજુએ એક પર્વત દેખાતો હતો. અને ઉત્તરે સંધારામ હતો. વચમાં વજાનું આસન હતું.

વજાસન સો પગલાંના ઘેરાવા જેવડું હતું. આ વજાસન :
વજાસન સંબંધમાં હુએનસંગના શબ્દોમાં કહીએ તો “આ આખી દુનિયાની મધ્યમાં છે અને એનું મૂળ પૃથ્વીની વચ્ચેવચ્ચ સોનાના ચક્રમાં ઢંકાયેલું છે. સપ્તિની શરૂઆત વખતે લદ્રકંડપમાં આ આસનની રચના યોજાઈ હશે. આનો નાશ થઈ શકે તેમ નથી એટલે એને વજાસન કહે છે. આના ઉપર જ આખી દુનિયાનો ભાર છે.”

આ વજાસન પર બેસીને અસંખ્ય ખુદને બોધિરાત્ર પ્રાપ્ત થયું છે. આને બોધિમંડ પણ કહે છે. આખી દુનિયા રસાતળ બચ પણ આ સ્થાન કાયમ રહેવાનું છે એવી માન્યતા છે. સાથે સાથે એમ પણ મનાતું કે આજથી બસો વર્ષે ધર્મની હાંસિ થશે, ધર્મનો નાશ થશે એટલે આ વજાસન પણ દેખાતું બંધ થશે.

ભવિષ્ય
વણી : આસનની દક્ષિણ અને પૂર્વે અવલોકિતેશ્વર બોધિ-
સત્વની બે મૂર્તિઓ પૂર્વાભિમુખ જોવામાં આવે છે. ત્યારે
આ બે મૂર્તિઓ જોવામાં ન આવે ત્યારે જાણવું કે આ
દુનિયામાંથી બૌદ્ધધર્મનો નાશ થયો. અત્યારે જ દક્ષિણ
તરફની મૂર્તિ છાતી સુધી જમીનમાં દટાઈ ગઈ છે.

આબુબાબુ કેટલાય સ્તૂપો ને વિહારો હતા અને
અચ્ચાર ગાઉ સુધી જાણે ડગલે ને પગલે તીર્થ સ્થાનોજ
દેખા દેતાં હતાં.

હ્યુએનસંગ બુદ્ધગયામાં આઠ નવ દિવસ રહ્યો ને
ભગવાનનાં લીલાસ્થાનો તથા પૂણ્યસ્થાનોનાં એક પછી
એક દર્શન કર્યાં. બધાંનું વર્ણન કરવા આપણે બેસીએ
તો પાર પણ ન આવે.

૪૨

નાલંદ

નાલંદના લિખુસંઘને ત્યારે સમાચાર મળ્યા કે હુએનસંગ બુદ્ધગયા સુધી આવી પહોંચ્યો છે ને આ તરફ આવવાનો વિચાર રાખે છે; ત્યારે એને ખાસ રહામે લેવાને ચાર શ્રમણોને ઠેક બુદ્ધ ગયા સુધી મોકલ્યા. એ લોકો હુએનસંગને મળ્યા. હુએનસંગ આ શ્રમણોની સાથેજ બુદ્ધગયાથી નવમે દિવસે નાલંદ આવવા નીકળ્યો. ખીન્ત સાત માર્ગલ જઈને વિહારની સગવડવાળા એક ગામમાં સુકામ ઠર્યો. આ ગામ આયુધ્માન મૌદ્ગલિયનનું જન્મ-સ્થાન હતું. અહીં સો બસો લિખુ અને કેટલાક સદ્ગૃહસ્થો હુએનસંગનું સ્વાગત કરવા પહેલેથી આવેલા હતા. અહીંથી હુએનસંગ બધાંની સાથે ચાલી ઠેક નાલંદ મહાવિહારમાં પહોંચ્યો.

નાલંદના શ્રમણોએ ખૂબ શિષ્ટાચારથી એનું સ્વાગત કર્યું અને સ્થવિરની સાથે બેસાડ્યો. પછી વિહારના સંચાલકોને બગર આપી દીધી કે ત્યાં સુધી હુએનસંગ આ વિહારમાં રહે ત્યાં સુધી એમને જોઈએ તે બધી સામગ્રી બરાબર પહોંચાડવી. પછી હુએનસંગને ખીન્ત વીસ વિદ્વાન શ્રમણો એમના મહાસ્થવિર શીલલદ્રની પાસે લઈ ગયા.

સ્વાગત :

શીલભદ્ર ની શીલભદ્રની પાસે જઈને બધાએ પ્રણામ કર્યા. તેમની સ્થાને ઉપહાર પધરાવીને એક ગૃહસ્થે પ્રણામ કર્યા. શીલભદ્રે આસન મંગાવ્યાં ને હુએનસંગ વગેરેને બેસાડ્યા. પછી પૂછ્યું, ‘આપ કયા દેશમાંથી આવો છો?’ “હું ચિનદેશથી આવું છું, ને મહારી ઈચ્છા છે કે આપની સેવામાં રહી યોગ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરું.” આમ હુએનસંગે જવાબ આપ્યો.

એટલામાં શીલભદ્રની આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં. એમણે પોતાના ભત્રીજા બુદ્ધભદ્રને બોલાવીને કહ્યું “મહને ત્રણ વર્ષ ઉપર શૂળનો રોગ થયો હતો તે વાત આમને સંભળાવ,” બુદ્ધભદ્ર આશરે સીત્તેર વર્ષની ઉંમરના હશે. શાસ્ત્રોમાં અને સૂત્રોમાં એ પારંગત હતા અને મહાન વક્તા પણ હતા.

શૂળનો રોગ :

બુદ્ધભદ્રની આંખમાં પણ આંસુ ઉભરાયાં. આંસુ રોધી એમણે કહેવા માંડ્યું, “ત્રણ વર્ષ પહેલાં શીલભદ્રને શૂળનો રોગ હતો. શૂળ બિપડે છે ત્યારે એ એટલા બધા વ્યાકુળ થઈ બચે છે કે હાથ પગ પછાડે છે અને ઘડી-ઘડીમાં ચિડાઈબચે છે ને ખૂંસો પાડે છે. જાણે અગ્નિ વરસતો હોય એમ એમને લાગે છે અને કોઈ જાણે છરીઓ મારતું હોય એવું અનુભવે છે. વીસ વર્ષથી આ રોગ હતો. પણ છેવટ છેવટ તો એટલું બધું દુઃખ લાગવા માંડ્યું કે જીવવું એજ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. ઉલટું, એમના મનમાં એમ થઈ ગયું કે આના કરતાં તો ન જીવ્યા હોઈએ તે સારું. એટલે એ તો અનશન-ખાવું નહિ-મત લઈ બેઠા.

“ એક રાત્રે એમને ત્રણ દેવતાઓનાં દર્શન થયાં : સ્વપ્ન :
એક સોનાના, એક શુદ્ધ સ્ફટિકના અને ત્રીજા ચાંદીના.
પહેલાં ચાંદીના દેવ એમની પાસે આવી પૂછવા લાગ્યા,
‘ત્હમે શરીરનો ત્યાગ કરીને શું કરશો ? ત્હમને ખબર
નથી કે ત્હમારે જેટલું દુઃખ ભોગવવાનું છે તેટલું તો
ભોગવ્યેજ છૂટકો છે ! શરીરનો ત્યાગ કરવો એ તો પાપ
છે. અને એના તરફ તિરસ્કારવૃત્તિ પણ નજી રાખવી
જોઈએ. ત્હમે પૂર્વ જન્મમાં રાજા હતા ત્હમે
પ્રાણીઓને બહુ દુઃખ દીધું હતું એનું ક્ષણ ત્હમને
અત્યારે મળે છે. ત્હમે ત્હમારા પૂર્વ જન્મનાં કર્મો
ચાહ કરો, એને માટે ખરા અન્તઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ કરો.
અને એને લીધે જે દુઃખ પડે તે શાંતિથી સહન કરો.

ખૂબ મહેનત લઈને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરો ને અભ્યાસ
કરાવશો તો ત્હમારાં દુઃખની જરૂર શાંતિ થશે. પણ કરાવવાથી
ત્હમે એમ માનતા હો કે શરીરનો ત્યાગ કર્યાથી દુઃખનો સાંતિ :
નાશ થશે તો તે ત્હમારી ભૂલ છે. ”

આ ચાંદીના દેવની વાત સાંભળીને શીલલત્રે પ્રભુમ
કર્યા. દેવતાઓએ પોતાને ઓળખાવ્યા. શુદ્ધ સ્ફટિકના
દેહવાળા અવલોકિતેશ્વર બોધિસત્વ હતા, ચાંદીના દેહવાળા
મૈત્રેય બોધિસત્વ હતા. અને સોનાના દેહવાળા મંબૂશ્રી
બોધિસત્વ હતા.

શીલલત્રે મૈત્રેય બોધિસત્વને પ્રભુમ કરીને પૂછ્યું,
“ પ્રભો ! હું હંમેશાં પ્રાર્થના કરું છું કે મને તુષિત ધામમાં
લઈ આપની સેવામાં રાખો. મ્હને તુષિત ધામમાં જગા
મળશે ? મને આપની સલામાં રહી આપની સેવા કરવાને

લાલ મળશે ? ” મૈત્રેય જોધિસત્વે જવાબ આપ્યો,
‘ ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કરશે. તો ત્હમારી મનકામના
ફળિભૂત થશે ’”

મંજૂશ્રી જોધિસત્વે કહ્યું ‘ હું ત્હમને આત્મઘાત
કરતા અટકાવવા આગ્યો છું. ત્હમે ધર્મનો પ્રચાર કરો,
યોગ, શાસ્ત્ર વગેરેના નામ પણ જેણે ન જાણ્યા હોય તેમને
આ શ્રદ્ધા સંભળાવો તો ત્હમારો રોગ શાત પડશે
ત્હમારું દુઃખ ઓછું થશે ”

મીનના શ્રમણને બાણાવળે એટલામાં શીલભદ્ર જોલી બિઠ્યા “ એમણે તો વધી
એમ પણ કહ્યું હતું કે ચિન દેશથી એક શ્રમણ આવશે
એને ધર્મના પુસ્તકોની ખૂબ ઇતેભરી હશે. ત્હને
બરાબર અભ્યાસ કરાવજો. ”

આ સ્વપ્ન થયા પછી શુભ્રાણુ દુઃખ ગયું અને ફરી
શૂન બિપડયુજ નથી.

નાલંદામાં પ્રવેશ બધા લોકો આ વાત સાંભળીને ચકિત થઈ ગયા અને
હુએનસંગની ત્હામે જેવા લાગ્યા. હુએનસંગના મનને
પણ ખૂબ આનંદ લાગ્યો. તે શીલભદ્રને પગે પડ્યો
અને કહેવા લાગ્યો, “જો એમજ હોય, એટલે ઇન્ધિરજ જો
હું શીષુ ત્હમા રાજ હોય, તો એટલી વસ્તુ આપ યાદ
રાખજો કે હુએનસંગ પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિનો
ઉપયોગ કરીને પણ અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.
મહેરબાની કરીને આપ મ્હને આપનો પાસે રહેવા દો ”

તાજો મળ્યો : “ બહુ ખુશીથી હું ત્હમને મ્હારી સાથે રાખીશ. પણ
મ્હને ત્હમે કહ્યો કે ત્હમારે ચિન દેશ છોડ્યે કેટલા દિવસ
થયા ? ” “ મ્હારે ચાલી નીકળ્યે તો ત્રણ વર્ષ થયા, ત્રણ

વર્ષથી મ્હારે દેશ મ્હેં છોડ્યો છે. ” શીલભદ્રને થયું કે સ્વપ્નનો વખત ને હુએનસંગનો સ્વદેશ છોડ્યાનો સમય એકજ હતો. એટલે જે સ્વપ્ન શીલભદ્રને આવ્યું હતું તેમાં કંઈ અસત્ય ન હોતું લાગતું. તાળો ખરાબર મળ્યો. વળી ખંને ગુરુશિષ્ય થયે એ વિચારે ખંનેને આનંદ થયો.

હવે યુધ્ધભદ્ર હુએનસંગને ખાસાદિત્ય (ખાલસૂર્ય) હુએનમેંગ નામના વિહારમાં લઈ ગયો. ત્યાં પોતાની સાથે ચોથે માળ તેમને મુકામ આપ્યો અને એક અઠવાડિયા મુધી માટે જગા નક્કી થયું. તે પોતાના મહેમાન તરીકે રાખી પોતે આતિથ્ય સેવાનો લાલ લીધો. ત્યાર પછી એક બુદ્ધી જગા કાઢી આપી અને એમની જરૂરિયાતો માટે એક પ્રાદ્ધાણ અને એક નોકર સોંપ્યાં. એમને બહાર ફરવા જવા માટે એક હાથી સોંપવામાં આવ્યો. બીજી જરૂરિયાતો પણ ગાઢશાહી કાઠથીજ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

જરૂરિયાત પ્રમાણે હુએનસંગને દરરોજ એક દ્રોણ ચોખા, ૨૦ સોપારી, ૨૦ બચકળ, ૨ ટાંક કપૂર અને ઘી તથા દર મહિને ત્રણ ઘડા તેલ દીવો બાળવા આપવામાં આવતું હતું.

નાલંદની મુખ્ય સંસ્થા તે વિશ્વવિદ્યાલય, એ વિશ્વવિદ્યાલયમાં છ સંઘારામો હતા. એમાંથી એક પડી ગયેલો હોવાથી પાંચનોજ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ હતું. આનું નામ નાલંદ કેમ પડ્યું તે વાત બહુવા જેવી છે.

એક વખત ગોધિસત્વે નાલંદ નામના રાજા તરીકે જન્મ લીધો હતો. ત્યારે આ જગાએ એક વિહાર બનાવવામાં આવ્યો. નાલંદ બહુ દાનશીલ રાજા હતો. એ

નાલંદ
નામ :

ગરીબો અને નિરાધારોને મોં માખ્યાં દાન કરતો હતો. તેથી એ રાજાનું નામ નાલંદ—ન+અલં (પૂરતું) + દા (આપવું)—એવું પડ્યું હતું.

કેટલાક એમ પણ કહે છે કે વિકારની દશિણે એક ખાગમાં આંખા નીચે નાલંદ નામનો નાગ રહેતો હતો; અને આ નાગના નામ ઉપરથી આ સ્થળનું નામ નાલંદ પડ્યું હતું.

કરોડો રૂપિયાનું આંખા-વાડિયું : લગવાન બુદ્ધના વખતમાં આ જગાએ આંખાની એક વાડી હતી. એ આંખાવાડીઉં ૫૦૦ વેપારીઓએ લેગા થઈ ૧૦ કેટી સૂવર્ણ મુદ્રા આપી મૂળ માલિક પાસેથી ખરીદ કરી લગવાન બુદ્ધને અર્પણ કર્યું હતું. લગવાન આ જગાએ ચાતુર્માસ રહ્યા અને ત્રણ મહીના એ વેપારીઓને ઉપદેશ કર્યો એટલે એ વેપારીઓ અહીં પદ પામ્યા.

લગવાનના નિર્વાણ પછી ઘણે વખતે મગધમાં શકાદિત્ય નામે રાજા રાજ્ય કરતા હતા. એમણે આ જગાએ એક સંધારામ અને એની વચ્ચે એક વિકાર કરાવ્યો હતો. એ વિકાર હુએનસંગ મગધ પહોંચ્યો ત્યાં મુઘી હતો. અહીં ૪૦ શ્રમણોને રોજ ભોજન મળતું હતું.

લવિષ્ય-વાણી : શકાદિત્યની સલામાં એક નિર્ઞન્યનૈમિત્તિક હતો. તેણે લખ્યું છે કે “ આ સ્થાન હિંદલરમાં સર્વોત્તમ છે. જો અહીંયાં સંધારામ બનાવવામાં આવે તો તે વિશ્વ-વિખ્યાત બનશે અને એક હજાર વર્ષ મુઘી વિદ્યાનું કેન્દ્રસ્થાન થશે. બહુ દૂર દૂરના દરેક આશ્રમના વિદ્યા-

ર્યાઓ આ વિધાસયનો લાલ લેશે અને અભ્યાસ કરશે.”

શકાદિત્ય પછી જોનો પુત્ર બુધ્ધગુપ્ત સિંહાસન પર સંધારામ-
બેઠો. એણે પણ પોતાના પિતાના સંધારામની દક્ષિણે ની
બીજી સંધારામ કરાવ્યો. જોના પછી જોના પુત્ર તથા પ્રગતી :
ગતગુપ્તે ત્રીજી સંધારામ મૂળ સંધારામની પૂર્વ દિશાએ
થયું. આમ એક સંધારામની આબુખાબુ પુષ્કળ
સંધારામો થયા. તથાગતગુપ્તના પુત્ર બાલાદિત્યે ઉત્તર-
પૂર્વ દિશામાં એક ચોથો સંધારામ બંધાવ્યો. બાલા-
દિત્યના સંધારામમાં એવો નિયમ હતો, કે ઉપાસકોમાંથી
જેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો હોય છતાં પ્રજાના બહુ ન કરી
હોય તેમને ઉમરના પ્રમાણમાં મોટા ગણવા.

જેમ જેમ આ સ્થાનના શિક્ષણની ખ્યાતિ પ્રસરતી
ગઈતેમ તેમ લિહુઓ અને ઉપાસકો ત્યાં આવવા માંડ્યા.
એક વખત રાજા બાલાદિત્યે પોતાના સંધારામમાં આખા
સંધને આગંત્રણ આપી નહોતર્યો હતો. સંધના લોકો
બેઠેલા હતા તેની વચ્ચે જ ચિનના લિહુઓ આવીને બેસી
ગયા. સંધના લોકોએ પૂછ્યું “ તમને કેણુ છે અને
કયા દેશથી અહીં આવો છો ? તમે કેમ મોડા આવ્યા ? ”

‘ હમે ચિન દેશથી આવીએ છીએ. હમારા ગુરુજી
રાગથી પિડાય છે. એમને દવા આપતાં વાર થઈ. તેથી
મોડું થયું. ’

એમની આવી વાતો સાંભળી બધાંને આશ્ચર્ય થયું
અને રાજાને કહેણુ મોકલ્યું. રાજા આવ્યા પણ કેણુ
બોલે કોઈનેય ખબર ન પડે તેમ પેલા બે ચિનના
લિહુઓ ત્યાંથી અતઃચૂરિત થઈ ગયા. રાજાને આ વાત

સાંભળી જરા દુઃખ થયું અને સાથે સાથે વિરાગ ઉત્પન્ન થઈ ગયો. એમણે પોતાના પુત્રને ગાદી સોંપી ને પોતે સંધારામમાં જ રહેવાનું શરૂ કરી દીધું.

રાજાએ ગૃહત્યાગ કર્યો પણ તે બધાનાથી મોટા ગણાતા નહોતા. એમણે વિરાગ લીધો છતાં માનની ભૂખ એમને એમ હતી. એટલે એમણે સંધારામમાં એ વિષે ફરિયાદ કરી આખરે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે જેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો હોય છતાં પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી ન હોય તેમને ઉમરના પ્રમાણે મોટા નાના ગણવા.

ખાલાદિત્યના પુત્ર વજ્રાદિત્યે વળી પાછો વિહારની સંખ્યામાં વધારો કર્યો; અને પાંચમો વિહાર બંધાવ્યો. ત્યારપછી દક્ષિણના એક રાજાએ છઠ્ઠો વિહાર બંધાવ્યો. એ પ્રમાણે ગોળાકારમાં છ વિહારો ગોઠવાઈ ગયા.

વેદાપીઠ- નાલંદા ધીમે ધીમે કરતાં અનેક સંધારામોનું કેન્દ્ર બની ગયું. એ બધાની વચ્ચેની જગા વિદ્યાપીઠને માટે રાખવામાં આવી હતી. એને માટે આબુખાબુ ઊંચી ઊંચી આઠ ભીંતો કરવામાં આવી હતી. દરેક ખૂણે પુરજ કરવામાં આવ્યો હતો. એના કાંગરા બાજુ આકાશની સાથે વાત કરતા હોય એવા ઊંચા હતા.

વેદશાળા: અંદર વેદશાળા પણ હતી. એટલી બધી ઊંચી કે નીચેથી જોતાં નજર પણ કંઈ ન કરે. છેક ઉપર જોતાં તો ચક્કર આવી જાય. એની ટોચ આબુખાબુનાં વાદળોથી ઢંકાયેલી હોવાથી નીચેથી દેખાતી પણ નહિ. એ ટોચ ઉપર એવું એક ચન્દ્ર ગોઠવ્યું હતું કે જેથી પવન ધ્રુવી દિશાનો વાય છે, કેટલી ગતિ છે, વરસાદ કે કેઈ તોફાન

યશે કે કેમ વગેરેની અગાહી થઈ શકે. એજ ચન્ત્રથી
મહોનાં યુદ્ધ, સૂર્યગ્રહણ ચંદ્રગ્રહણ વગેરે જોવાનું બની
શકતું. તારા મંડળોની ગણતરી વગેરે પણ થઈ શકતી.

પાસેજ એક ભયું સરોવર હતું. તેમાં જાતજાતનાં
ભૂરાં, લાલ ને સફેદ રંગનાં કમળ હંમેશા ખીલેલાં રહેતાં.
કિનારાની પાસેજ એક આંખાંવાડિયું હતું. એનો પડછાયો
સ્વચ્છ સરોવરમાં પડતો હતો. દેખાવ સુંદર હતો.

વિહારથી ફર થોડો થોડો અભ્યાસ કરનારાઓ માટે હોસ્ટેલ :
આવાસગૃહ (હોસ્ટેલ) પણ હતાં. એને ચાર માળ હતા.
એનાસ્તંભો એટલા તો સફેદ હતા કે એની હારની હાર
જાણે મોતીની બનાવેલી હોય એમ લાગતું. છબાંના
ધાંભલા પર જાતજાતનાં પશુપંખી કોતરેલાં હતાં. છેક
ઉપર સુદર અગાશી હતી. આમાં હંમેશાં ૧૦,૦૦૦
લિપ્તુઓ રહી શકે એટલી વ્યવસ્થા હતી છતાં લાગ્યેજ
એમાં જગા ખાલી રહેતી. લિપ્તુઓ ખૂબ ફરથી વિદ્યા-
ભ્યાસ કરવા આવતા હતા તે વખતે ભારતવર્ષમાં
કેટલાય સંધારાઓ ને વિદ્યાપીઠો હતી પણ નાલંદ તે
નાલંદ ! એની આગળ એકેયની ગણતરી વિસાતમાં
નહોતી.

વિદ્યાપીઠમાં બધાંજ શાસ્ત્રો શીખવાતાં. હીનયાન, અભ્યાસ-
મહાયાન વગેરે અઢારે નિકાયો, વેદ, વેદાંત, ઉપવેદ, ક્રમ :
દર્શન, ન્યાય વગેરેનો અભ્યાસ થઈ શકતો. બધાજ
સંપ્રદાયો ને ધર્મોને લગતો અભ્યાસ કરવા દેવામાં
આવતો. વિદ્યાપીઠમાં ૧૫૦૦ ઉપાધ્યાયો-અધ્યાપકો
હતા. તેમાંથી ૧૦૦૦ અધ્યાપકો ૩૦ ગ્રન્થો લખાવતા

અને ખીલ ૫૦૦, ૨૦ ગ્રન્થો લખાવતા. પ્રધાન અધ્યાપક તે શીલસદ્ર. શીલસદ્ર બધી વિદ્યાઓમાં પારંગત હતા ને એકેએક વિદ્યા શીખવવામાં કુશળ હતા.

વિદ્યાર્થી- ૭૦૦ વર્ષ સુધી મોટા મોટા શ્રમણો, અહીંતો અને
ઓ : બ્રાહ્મિસત્વો આ વિદ્યાપીઠને આશ્રયે રહી લાણેલા. આ વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરતા લિક્ષુઓ બધા શાંત ને ગંભીર જ્ઞેવામાં આવતા. આટલાં બધાં વર્ષોમાં એકે લિક્ષુએ વિનયપીટકના એકેકે નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નહોતું.

વિહારના ખર્ચને પહોંચી વળવા ૧૦૦ ગામનું મહેસુલ રાજ્યએ જુદું કાઢી આપ્યું હતું. વિદ્યાર્થી આશ્રમના ૨૦૦ નિરિક્ષકો એ પૈસાની વ્યવસ્થા કરતા અને બધા પ્રહાર્યારિયો, શ્રમણો, લિક્ષુઓ વગેરેના ખર્ચ માટે એટલું મહેસુલ પૂરતું થઈ રહેતું. એમને પોતાની કોઈપણ જરૂરિયાત માટે મંદો વીલું કરવું પડતું નહિ. જે જોઈએ તે હંમેશાં તૈયારજ રહેતું.

વિદ્યાલય- જ્યારે નવા વિદ્યાર્થીઓ લેવાના હોય ત્યારે દૂર દૂરના
ની વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થતા. એમની જુદા જુદા ગ્રન્થોના
ભરતી : અભ્યાસની પરીક્ષા થતી. એમના આચરણની પણ પરીક્ષા થતી ને ઉપાધ્યાયોને ચોખ્ખ લાગે તોજ એમને વિદ્યાલયમાં સ્થાન મળતું. પછી એમની ખાવાની, પીવાની, રહેવાની, પહેરવાની વગેરે વ્યવસ્થા થતી. કોઈ માંદો સાજો થતો તો તેને માટે પણ તાત્કાલિક ઉપાયો લેવામાં આવતા.

એમના મુખ્ય ઉપાધ્યાયોમાંનાં કેટલાંકનાં નામ આ રહ્યાં : ધર્મપાલ, ચન્દ્રપાલ, શુભમતિ, સ્થિરમતિ, પ્રભા-

મિત્ર, નિનમિત્ર, જ્ઞાનચન્દ્ર, શીઘ્રબુદ્ધ શીલભદ્ર વગેરે. અધ્યાપકો એમાંનો દરેકે દરેક માણસ દરેક શાસ્ત્રોનો બહુકાર ભાષ્યકાર અને વ્યાખ્યાતા હતા. એમાં શીલભદ્ર તે તે વખતે મુખ્ય અધ્યાપક (ચાન્સેલર) હતા.

ત્યારે હુએનસંગ નાલંદમાં આવ્યો ત્યારે નાલંદ વિદ્યાપીઠના મુખ્ય કુલશુરુ શીલભદ્ર હતા.

નાલંદની ભરતીમાં ચુંટાયા પછી કેટલેક દિવસે હુએનસંગે શુરુથી શીલભદ્રની આજ્ઞા લઈને રાજગૃહનાં દર્શન કરવા પ્રયાણ આદર્યું. નાલંદથી દક્ષિણે જતાં એક દિવસે રાજગૃહ પહોંચ્યા. સહવારે હુએનસંગે વાલવા માંડ્યું ને સહાંજે તે એ રાજગૃહમાં પહોંચી ગયો.

કુશાગર-
પુર :

મગધની પ્રાચીન રાજધાનીનું નામ કુશાગરપુર હતું. હજારો વર્ષ સુધી મગધના રાજ્યકર્તાઓએ એનેજ રાજ્યધાની માની હતી. કુશાગરપુર નગર મગધ દેશની મધ્યમાં હતું એની ચારે બાજુએ પર્વતની હાર હતી, પશ્ચિમ દિશાએ રૂક્ષ એક ઘણું સાંકડો માર્ગ હતો. ન્યાંથી લોકોની આવજા થઈ શકતી. ઉત્તરમાં એક વિશાલ સિંહદાર હતું. શહેરની ઉત્તરદક્ષિણ લંબાઈ વધારે હતી, પણ પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ સાંકડી હતી, અર્થાત્ શહેર પાઘડીપને હતું.

આ શહેરની આબુબાબુ એક જાતનું સુંદર મુગન્ધ-વાળું ઘાસ-કુશ-ઉત્પન્ન થતું હતું. એટલે આ નગરનું નામ કુશાગરપુર પડ્યું એમ કહેવાય છે.

શહેરની વચ્ચેવચ્ચ એક ગઢ હતો. એનો પડછાયોજ લગભગ ૩૦ લી ના ઘેરાવાનો પડતો હતો. એની આજુબાજુ ઝાડોની ઘટા હતી. ખારે માસ આ ઘટા કાયમ રહેતી એનાં ફુલોની પત્તી સોનેરી રંગની હતી એટલે આ ઝાડને ઘણા લોકો સોનેરી ઝાડ કહેતા. ખારે માસ આ ઝાડને ફુલો આવતાં.

શહેરથી થોડેકજ દૂર ગૃધ્રકૂટ પર્વત આવેલો હતો. એની છબ્બના આકારની બહુ ન્હાની ન્હાની ટેકરીઓ ઘેરી પડી ગયેલી અત્યારે દેખાતી હતી. છેક ઉત્તરની ટેકરી ઊંચી બધારે હતી અને એનો આકાર ગીધ જેવો ખાતો હતો તેથી એનું નામ એવું પડ્યું હતું એમ મનુમાન થતું. ઠેકાણે ઠેકાણે પર્વતમા પાણીના ઝરા દ્યા કરતા. એટલે આખોય પર્વત લીલી લીલોતરીથી ઢાંકાયો હતો.

ગૃધ્રકૂટ
પર્વત

શહેરના ઉત્તરદારમાથી નીકળીએ તો સ્હામેજ રાંડવનનો વિહાર આવે. અહીં બુદ્ધલગવાને વિનયનો પદેશ કર્યો હતો. વિહારની પૂર્વે અજાતશત્રુએ બુદ્ધલગવાનની ધાતુ ઉપર સ્તૂપ બનાવરાવ્યો હતો.

કારંડવન વિહારની પશ્ચિમે એક સપ્તપર્ણી નામે શુદ્ધ સપ્તપર્ણી તી. ત્યાં કાશ્યપ વગેરે ૧૦૦૦ અર્હંતોએ લગવાન શુદ્ધ :
હાના પરિનિર્વાણ પછી ત્રિપિટકનો સંગ્રહ કર્યો હતો.
સંઘમાં ફક્ત મોટા મોટા વિદ્વાન અર્હંતોજ એકઠા
તા અને સાધારણ ભિક્ષુ કે શ્રમણને અંદર પેસવા
માંમાં આવતા નહિ.

બીજાની વાત તો પછી પણ પુદ્ગલગવાનના
પ્રધ્ય આનન્દને પણ કાશ્યપે રોક્યો હતો અને કહ્યું
હયુ ત્હમે જિતેન્દ્રિય થયા નથી એટલે આ સંઘમાં
લીને સંઘને દુષિત કરશે નહિ. ” એમ કહેવાય છે કે
પ્રતક્ષા વચનથી આનન્દે તેજ રાતથી ત્રણે લોકનાં
ધનોનો ત્યાગ કર્યો ને છેવટે એને અર્હંતપદ પ્રાપ્ત થયું.

શુદ્ધ પ્રવેશ એટલે જ્યારે એ સપ્તપર્ણી શુદ્ધમાં પાછો આવ્યો
 માટે ત્યારે કશ્યપે એને પૂછ્યું “ત્હમે બધાં બંધનથી મુક્ત
 લાયકાત : થઈ ગયા ? આનન્દે કહ્યું “હા.” “ત્યારે બહાર ઉભા
 રહેવાનું હવે શું કામ છે ? ચાલો અન્દર.” એમ કહી
 આનન્દને એમણે અંદર લઈ લીધો.

સ્થવીર અંદર આવીને આનન્દે બીજા અર્હંતોની સાથે મળીને
 નિકાય : છુદ્ધ ભગવાનનાં વચનોનો સંગ્રહ કર્યો. આનન્દે સૂત્ર-
 પિટકનો, ઉપાલીએ વિનયપિટકનો અને કશ્યપે અલિ-
 ધર્મપિટકનો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો. આ સંઘ ત્રણ મહીના
 સુધી વર્ષાઋતુ પૂરી થતા સુધી રહ્યો અને પિટકોને તાડ
 પત્ર પર લખી બધાંનો સંગ્રહ કર્યો. આ સંગ્રહ સ્થવિર
 નિકાયને નામે પ્રખ્યાત છે.

મહા- સપ્તપર્ણી શુદ્ધથી પશ્ચિમે જે જગ્યા છે ત્યાં મહાસંઘિક
 સંઘિક નિકાયનો ત્રિપિટકનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો.
 નિકાય : અહીં અશોકે બનાવરાવેલો એક સ્તૂપ છે. જેમને જેમને
 સપ્તપર્ણી શુદ્ધમાં—સંઘમાં અંદર જવાની પરવાનગી
 નહોતી મળી તે બધા શ્રમણો હજારોની સંખ્યામાં અહીં
 એકઠા થયા, અને બધાએ લેગા થઈને સૂત્રપિટક,
 વિનયપિટક, અલિધર્મપિટક, સંયુક્તપિટક, અને ધારિણી-
 પિટક એમ પાંચે પિટક લખીને નવો સંગ્રહ કર્યો. આનું
 નામ મહાસંઘિક નિકાય રાખવામાં આવ્યું. કારણ આ
 કામ કરવામાં તો અર્હંત, શ્રમણ, લિક્ષુ અને સાધારણ
 માણસો એમ બધાએ એકઠા થયા હતા.

તેની પૂર્વે (નૈઋત્યે) ત્રણ ચાર લી દૂર રાજગૃહ
 નગર દેખાતું હતું. નગરની બહારની કમાનો તૂટી ગઈ

હતી પણ મહેલની ભીંતો લુંચેનસંગ ગયો ત્યાં સુધી તો કાયમ હતી. નગરનો ઘેરાવો વીસ લી નો હતો અને નગરમાં પેંસવાનો ફક્ત એકજ દરવાજો હતો.

રાજા ખિંખિસારના વખતમાં કુશાગરપુરમાં જ્યારે ત્યારે આગ લાગ્યા કરતી. કારણ ઘરો ખૂબ પાસે પાસે થઈ ગયેલાં ને થોડી જગામાં વસ્તી ખૂબ ઘીચ થયેલી. છેવટે રાજાએ કંટાળી એવી આજ્ઞા કરી કે જેનું ઘર બળી જાય તેણે ફરી ત્યાંને ત્યાંજ ઘર ન બાંધતાં ગામ ખંડાર સ્થાન ભૂમિ પાસે ઘર બાંધવું.

હુકમ ખંડાર પાડ્યા પછી તરત ખુદ રાજમહેલમાંજ આગ લાગી અને આખો રાજમહેલ બળીને ખાખ થઈ ગયો. ગામ લોકોએ કહ્યું “ફરી મહેલ અહીંજ ચણાવો.” “એ ન બને. મહેં જ હુકમ કર્યો છે હવે હું જ તે હુકમનો ભંગ કરું, તો લોકો મ્હારો હુકમ કેમ માને?” સ્થાનમાં રાજાએ મહેલ બંધાવ્યો અને યુવરાજા અન્તતઃશત્રુને રાજપાટ સોંપી પોતે સ્થાનના મહેલમાં રહેવા લાગ્યા.

પોતાના
હુકમની
શિક્ષા પોતે
ભોગવી :

જ્યારે વૈશાલીના રાજાને ખબર પડી કે રાજા ખિંખિસાર કુશાગરપુરનો ત્યાગ કરી સ્થાનમાં રહેવા ગયા છે ત્યારે ખિંખિસારના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી એમનું રાજ્ય પોતાને તાબે કરી લેવાની એની ઇચ્છા થઈ. રાજા ખિંખિસારને આ વાતની ખબર પડી, એટલે ખિંખિસારે પોતાના મહેલની આરે બાજુ મજબુત કોટ ચણાવી લીધો. જેથી ખંડારનો કોઈ પણ રાજા ચઢાઈ ન કરે. અને કરે તો ન કાવે. ધીમે ધીમે ત્યાં વસ્તી વધવા લાગી અને એક નગર વસી ગયું. આનું નામ રાજગૃહ નગર. કારણ કે સૌથી ખેડેલું ત્યાં રાજાનું ઘર હતું.

રાજગૃહ
નગર :

ખિંગિસાર પછીના અબ્બાસીદાસને તો આનેજ પોતાની રાજધાની બનાવી અને બહુ વર્ષો સુધી એ મગધની રાજ્યધાની તરીકે કાયમ રહી. અશોકે પોતાના રાજ્ય-કાળમાં આ નગર ગ્રાહ્યોને દાનમાં આપી દીધું. તે વખતે એ નગરમાં ગ્રાહ્યોની વસ્તી ૧૦૦૦ ઉપરાંત માણસોની હતી.

મહા- રાજગૃહનાં દર્શન કરી હ્યુએનસંગ ઈંદ્રીશીલ ગુફામાં
યાનનો ગયો. રાજગૃહથી આ ગુફા ૩૦ લી દૂર પૂર્વમાં આવેલી
આરંભ : હતી. પર્વતના પૂર્વ તરફના ઢાળ ઉપર હંસ નામનો
સંધારામ હતો. આ સંધારામ હીનયાનવાળાઓનો હતો.
એક વાર આ સંધારામનો સંચાલક સંકડામણુમાં આવી
ગયો. પોતાની પાસે શ્રમણોને દાન કરવાના પૈસા તેમ
અત્ર કશું ન હતું. એટલામાં આકાશમાં એક હંસોતું
ટોળું, જતું એણે જોયું. હંસના ટોળાને જોઈએ બોલ્યો,
આજે લિશ્તુઓને ખાવા માટે અત્ર નથી. આપ એ વિષે
વિચાર કરજો. અચાનક હંસનો સરદાર ઉપલા શબ્દો
સાંભળી જમીન પર પડ્યો અને તત્કાળ મરી ગયો. બધા
શ્રમણો ત્યાં દોડી આવ્યા. અને કહ્યું કે આ તો બોધિસત્વ
છે. તેથી એનો માંસાહાર કરવો યોગ્ય નથી. વળી
તથાગતે જો કે માંસ ખાવાની છૂટ આપી છે, તથાપી
માંસ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા ન કરવી એવું પણ કહ્યું નથી.
માટે આજથી અમારે માંસ ખાવું હરામ છે. બસ, તે
દિવસથી મહાયાનનો આરંભ થયો.

આ પ્રસંગ પછી આ લોકોએ—હંસ સંધારામ
વાળાઓએ—માંસ ખાવાનું છોડી દીધું. એટલે એ હીનયાન

પંથવાળાઓ મહાયાનવાળા બની ગયા. કારણ હીનયાનમાં
અને મહાયાનમાં ફક્ત એટલો જ ફેર હતો.

આ બધા લિશ્તુઓએ તે દિવસથી આ સંધારામનું હંસ
નામ હંસ સંધારામ પાડ્યું. અને હંસ ઉપર એક સ્તૂપ સંધારામ :
બંધાવ્યો.

હુએનસંગે આ સ્તૂપની પણ પૂજા કરી ત્યાંથી
રાજગૃહ ગયો અને રાજગૃહ યર્ધને નાલંદ પાછો આવ્યો.

અભ્યાસ-અધ્યયન

ફરી નાલંદ આવીને હુએનસંગ ત્યાં પાંચ વર્ષ સુધી રહ્યા. ખેલાં શીલભદ્રની પાસે રહીને યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. યોગશાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાન વખતે હનરો લિશ્તુઓ એકઠા થતા.

એક વખત એવું બન્યું કે, યોગવિષે વ્યાખ્યાન પૂરું થયું અને બધાએ ખડાર જોયું તો ત્યાં સંઘના બારણા આગળ એક પ્રાદ્મણુ બિલો હતો. એટલામાં એ ખેલું રહ્યો અને પછી તરત હસવા લાગ્યો. બધા લિશ્તુઓને નવાઈ લાગી એટલે જઈને પૂછ્યું “ખેલાં રહતા કેમ હતા ને હવે હસો છો કેમ? આપ કોણ છો ને ક્યાંથી આવો છો?”

“મહારું ઘર પૂર્વમાં છે. મહેં પોતરક પર્વત ઉપર અવલોકિતેશ્વર બોધિસત્વની આગળ એવો સંકલ્પ કર્યો હતો કે હું રાજા થાઉં. બોધિસત્વે મહને દર્શન દીધાં અને એવો સંકલ્પ ન કરવા આગ્રહ કર્યો. અમુક વર્ષના અમુક માસમાં અમુક દિવસે-આજે-નાલંદમાં અચાર્ય શીલભદ્ર એક ચિનદેરાના શ્રમણને યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસની શરૂઆત કરાવશે, તે તહમે જઈને સાંભળજો. એ

યોગ-
શાસ્ત્રને
બ્રાહ્મણ
વિદ્યાથી

સાંભળવાથી ત્હમને યુદ્ધ દેવનાં દર્શન થશે. રાજા થઈને શું કરશે ? એવું કહ્યું એટલે હું આજે અહીં આવ્યો.

ઉપાધ્યાયનાં મ્હને દર્શન થયાં ને ચિનદેશના શ્રમણને પણ જોયા એટલે મ્હને ખાત્રી થઈ કે જરૂર યોગશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા સાંભળવાની મળશે. મ્હને બધું હવે મળી ગયું છે. ”

આ વાત બધા લોકોએ શીલભદ્રને કહી એટલે શીલભદ્રે કહ્યું ” ત્હમે પંદર મહીના અહીં રહી જાવ અને યોગ સૂત્રની વ્યાખ્યાને બરાબર સાંભળી લો, પછી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જજો. ”

બ્રાહ્મણ ત્યાં પંદર મહીના મુઘી રહ્યો અને યોગ-શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા પૂરી લઈયો. એ અભ્યાસ પૂરો થયો એટલે શીલભદ્રે એ બ્રાહ્મણને પોતાના એક માણસની સાથે શિલાદિત્ય રાજાની પાસે મોકલ્યો અને એના ભરણપોષણને માટે ત્રણ ગામ દાનમાં અપાળ્યાં.

ભરણ-
પોષણની
વ્યવસ્થા :

હ્યુએનસંગે યોગશાસ્ત્રનાં ત્રણ પાસાણ કયાં અને ન્યાયાનુસાર, હેતુવિદ્યા, શબ્દવિદ્યા, વગેરે સો શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. કોશવિલાપા અને પદ્માલિધર્મનો તો એણે કાશ્મીરમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. એમાંથી જે જે શકાઓ રહી ગઈ હતી તે બધી અહીં દૂર થઈ. આમ બૌદ્ધશાસ્ત્રના બધા ગ્રન્થોનો એણે અભ્યાસ પૂરો કર્યો.

બૌદ્ધધર્મ
ગ્રન્થો
મંપૂર્ણ
કર્યા :

પછી બ્રાહ્મણોના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવાની શરૂઆત કરી. પહેલાં શબ્દશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણ શીખ્યો. હિંદના બધા લોકો પોતાની લિપિને બ્રાહ્મી અને ધર્મગ્રન્થોની લાખાને દેવવાણી એમ કહેતા હતા. એઓ એમ માનતા,

બ્રાહ્મણ
ધર્મ
ગ્રન્થો :

કે દુનિયાની શરૂઆતમાં બ્રહ્માએ દેવો અને માણસોને ધર્મગ્રન્થોનો ઉપદેશ કર્યો હતો. એટલે આને દેવવાણી કહે છે અને લીપીને ગ્રાહી લીપી કહે છે. એમાં સો કરોડ શ્લોકો છે. દેવરાજ સકે વિવર્ત કલ્પમાં આ દેવવાણીને ટુંકી કરીને દસ કરોડ શ્લોકમાં સમાવેશ કર્યો. ફરી ગાંધાર દેશના શાલતુર ગામના એક પાણિ નામના બ્રાહ્મણે એનો ૮૦૦૦ શ્લોકોમાં સમાવેશ કર્યો. અને છેવટે દક્ષિણ હિન્દના એક વિદ્વાને ૨૫૦૦ શ્લોકમાં પણ એનો સમાવેશ કરી આપ્યો.

બ્યાકરણ : બ્યાકરણના ૧૦૦૦ શ્લોકો છે. ધાતુપાઠના ૩૦૦ શ્લોકો છે. ધાતુના બે ભાગ છે : આત્મનેપદી ને પરસ્મેપદી. વિભક્તિઓ આઠ છે. ણધા ધાતુને એકવચન, દ્વીવચન અને બહુવચન હોય છે. ધાતુની વિભક્તિઓ પ્રથમા, દ્વિતીયા ને તૃતીયા કહેવાય છે. નામના રૂપમાં પ્રથમા કર્તાના અર્થમાં, કર્મના અર્થમાં દ્વિતીયા, કરણમાં તૃતીયા, સંપ્રદાનમાં ચતુર્થી, અપાદાનમાં પંચમી, સંબંધમાં ષષ્ઠિ, અધિકરણમાં સપ્તમી અને આવાહનમાં-સંબોધનમાં આઠમી કામ લાગે છે. જાતિ ત્રણ છે- પુલિંગ્, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ.

નાલંદથી નાલંદમાં પાંચ વર્ષ રહીને હ્યુએનસંગે બૌદ્ધ અને
વિદાય : બ્રાહ્મણોના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો અને નાલંદથી સોનાના પર્વત પાસેના શહેરમાં જવા એ રવાના થયો.

અવલોકિતેશ્વરની મૂર્તિ

રસ્તામાં એક કપોત નામનો સંધારામ આવ્યો. એની દક્ષિણે એક ટેકરી હતી. એ પર્વતનો ઢાળાવ ખૂબ સીધો હતો. એના ઉપર તથા ટોચ ઉપર લીલું હરિયાણું ઘાસ ઊગ્યું હતું. સુંદર ન્હાના ન્હાના સ્વચ્છ પાણીના ઝરા દેખાતા હતા અને ઝાડી બધી સુંદર અને સુગન્ધિત રંગબેરંગી ફુલથી જાણે ઢંકાર્થ ગઈ હોય તેમ લાગતી હતી. આખા પર્વત ઉપર કેટલાંય તીર્થો હતાં.

કપોત
સંધારામ

સંધારામની વચ્ચે એક વિહાર હતો. એમાં અન્દ-નની અવલોકિતેશ્વર બાધિસત્વની મૂર્તિ હતી. ત્યાં કેટલાય લોકો અઠવાડિયા કે પખવાડિયાનું અનશન વ્રત કરતા હતા. એમ મનાતું કે કેટલાય લોકોને આ બાધિસત્વે દર્શન દીધેલા અને એમની મનકામના પૂરી કરેલી.

વિહારમાં
મૂર્તિ

મૂર્તિની આરે બાલુએ આઠેક પગલાં દૂર એક કઠેરો બનાવ્યો હતો, જેથી દર્શન કરનારાઓ એ કઠેર બહાર ઊભા રહી દર્શન કરી શકે. લોકો પોતાની મનકામના પૂરી થાય એટલા માટે ફુલ કે ફુલની માળા બહારથીજ મૂર્તિ પર રાવવાને માટે દેડે છે. જેમની માળા હાથપર

મનો-
કામના
પૂર્ણ થશે
કે નહિ?

કે ગળાપર પડે છે તે લોકો માની લે છે કે હુમારી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર થઈ ગયો અને હવે મનોકામના પૂર્ણ થશે.

હુએન- હુએનસંગે પણ જાતજાતનાં કુલો લઈને માળા સંગતી મ- બનાવી અને નીચેની ત્રણ કામનાઓ મનમાં રાખી નોકામનાઃ પ્રાર્થના કરી ધીમે રહીને માળા પધરાવી :

૧. શું હું વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી મહારા દેશમાં હેમખેમ પહોંચી જઈશ ? એમ હોય તો મહારી આ માળા જોધિસત્વના હાથમાં પડજો.
૨. શું મારા આ જન્મના પુણ્યપ્રભાવથી હું તુષિત-ધામમાં જન્મ લઈ જોધિસત્વની સેવા કરી શકીશ ? જો એમ હોય તો મહારી આ માળા એમના ખલા પર પડજો !
૩. શાસ્ત્રમાં એવું લખ્યું છે કે દુનિયામાં કેટલાક જીવો એવા હોય છે કે જેમનો કદી ઉત્કર્ષ ન થાય ને કદી એમને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત ન થાય. મહેને ખખર નથી કે હું કયા પ્રકારનો જીવ છું. પણ જો હું સારા માર્ગે જનારો હોઉં અને જો મહેને જોધિજ્ઞાન-પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થવાનું હોય તો મહારી માળા ગળામાં પડજો.

બધી કામના પડી. એ ખૂબ ખુશ થયો અને તૃપ્તિ થઈ મન પ્રકુલિત થયું ને જાણે એનો હર્ષ માયો નહિ. પૂજારીઓએ કરતાલ વગાડ્યાં. એમણે કહ્યું કે આ તો ખરેખર નવાઈ જેવું થયું. આ પ્રમાણે તો કોઈનીયે માળાઓ પડતી

નથી, “અમારી હવે એટલીજ વિનંતી છે કે જ્યારે આપને યોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અહીં આવીને હમને ઉપદેશ દેજો. જેથી હમારો ઉદ્ધાર થાય. હમને ભૂલી જશો નહિ.”

કપોત વિહારથી નીકળી હ્યુએનસંગ સોનાને પર્વત ગયો. રાજ્યધાનીની દક્ષિણે એક સ્તૂપ હતો. ત્યાં ત્રણ મહીના મુધી બેસીને બુદ્ધભગવાને ઉપદેશ કર્યો હતો. એની પશ્ચિમે પણ એક સ્તૂપ હતો. એને વિષે ત્યાંના લોકમાં એક કંત કથા ચાલે છે.

સૂત્ર્યું
પર્વત ।

બુના વખતમાં આ શહેરમાં એક ગૃહપતિ રહેતો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને એક પુત્ર થયો. જેણે એને પુત્ર જન્મના સમાચાર આપ્યા તેને એણે બે કરોડ સોના-મહોરો દાનમાં આપી એથી એ પુત્રનું નામ શ્રુતવિંશ-કોટિ પડ્યું. લાડકોડમાં બાલક ઉછરતો હતો. ગામના લોકો એને એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં એમજ રમાડતા. એને કોઈ વખત જમીન પર પગ મૂકવો પડતો નહિ. એટલો બધો આનુબાનુના લોકોનો એના પર પ્યાર હતો. પણ એને લીધે એમ થયું કે એના પગનાં તળિયામાં જોઈએ તેટલું ભેર આવ્યું નહિ ને ચામડી જોઈએ તેટલી કઠણ પણ થઈ નહિ.

કામળ
પગનાં
તળીયાં :

લોકનાથે છોકરાનું બાપ્ય ઉજ્જવળ જોઈ મૌદ્દ-ગલાયનને આજ્ઞા કરી હતી કે ત્હમે હિરણ્યપર્વત બાપ્યો અને આ બાલકને ઉપદેશ કરો. મૌદ્દગલાયન આવ્યા પણ આ ગૃહપતિનું ઘર બંધ હતું. અંદર જવાનો બીજો માર્ગ ન હતો. ગૃહપતિ સૂઈને ઉમાસક હતો અને રોજ

સૂર્યોદય વખતે સૂર્યની પૂજા, પરિક્રમા અને ઉપસ્થાન કરતો હતો. આ વખતે એ પુત્રને સાથે રાખીને સૂર્યની પૂજા કરતો હતો.

મુવાસિત અક્ષત : મૌદ્ગલાયને આ જોયું એટલે એ તો સૂર્યમંડલમાં પહોંચ્યા અને સૂર્યના કિરણની સાથેજ ગૃહપતિના ઘરમાં આવ્યા. ગૃહપતિના બાલકે એમ માન્યું કે આ સૂર્યદેવજ છે. એટલે મુગંધિત અક્ષત ચોખા અને કુલોથી એમની પૂજા કરી.

મૌદ્ગલાયન તો બાલકને ઉપદેશ જઈને વેલુવન વિહારમાં પાછા આવ્યા. પણ જે અક્ષત-ચોખા પેલા બાળકે એમને ચઢાવેલા તે એટલા મુગંધિત હતા કે આખા રાજગૃહમાં એની વાસ તરત ફેલાઈ ગઈ.

મુવાસની શોધ : રાજા જિંજિસારને આ મુગંધ આવી એટલે એણે તરત પોતાની પાસેના હજુરીઆને કહ્યું “ જાઓ, જઈને જુઓ કે આ મુવાસ ક્યાંથી આવે છે ? ” પત્તો લગાડતાં લગાડતાં હજુરિયાઓ આવ્યા ઠેઠ વેલુવન વિહારમાં. ત્યાં જઈને જોયું તો ખબર પડી કે મૌદ્ગલાયનની પાસેના એક પાત્રમાંના ચોખામાંથી આ મુગંધ આવે છે. પૂછ્યું “ તુમે આ ચોખા ક્યાંથી લાવ્યા ? ” “ સોનાના પર્વતના એક ગૃહપતિએ મને આ ચોખા અર્પણ કર્યા છે. ” હજુરિયાઓએ જઈને આ બધી વાત રાજા જિંજિસારને કરી.

રાજા જિંજિસારે હુકમ કર્યો કે “ એ ગૃહપતિના ટિકરાને અહીં રાજસલામાં લઈ આવો. ” ગૃહપતિનો

દિકરો વિચારમાં પડી ગયો કે હવે કયી સવારી પર જમીન
રાજસભામાં જાઉં ? હોડીમાં જાઉં તો આંધીનો વખત છે પગ પગ
તે જો આંધી ચડે તો હેરાન થવાય. હાથીનો રથ લઈને મૂકવા
જાઉં તો વખતે રસ્તામાં હાથી ગાંડો યાય ! બીજી વગર
સવારી કરવા જતાં પગ જમીનપર નીચે મૂકવા પડે ! પ્રમાણ :
એટલે રાજગૃહ સુધી એક નહેર ખોદાવડાવી અને એમાં
સરસવ ભરાવ્યા. પછી એક સુંદર નાવડી એમાં મૂકાવી
અને નોકરો દોરડાથી એ નાવને એંચીને ઠેઠ રાજગૃહ
સુધી લઈ ગયા.

પહેલાં એ યુદ્ધ લગવાનની પાસે ગયો. એમણે
કહ્યું “ ધિ’ગિસાર રાજાએ ત્હમને પગનાં તળિયાં
જેવા માટે બોલાવ્યા છે ! રાજાના દરબારમાં જઈને એવી
રીતે બેસજો કે પગનાં તળિયાં એની મેળે દેખાઈ જાય ”
પણ અદ્વૈતી ત્યાં જઈને પલાંડી વાળીને બેસજો, પગ
લાંબા કરીને બેસજો નહિ :

લગવાનની આજ્ઞા લઈને ગૃહપતિનો દિકરો રાજ-
સભામાં ગયો અને લગવાને કહ્યું હતું તેમ પલાંડી મારીને
બેઠો જેથી પગનાં તળિયાં એમને એમ દેખાઈ જાય.
રાજાએ આ જોયું ને પ્રસન્ન થઈ માનથી ત્હને વિદાય કર્યો.
ગૃહપતિ લગવાનની પાસે આવ્યો. ત્યાં ધર્મોપદેશ
ચાલતો હતો તે સાંભળી એને સાચું જ્ઞાન ગ્રાસ થયું અને
છેવટે એને અહંત પદ મળ્યું.

હિરણ્ય પર્વતમાં જો મુખ્ય વિહાર હતા. એ વિહારો તથાગત-
થોડાકે દિવસ પહેલાં એક સામંત રાજાએ ત્યાંના રાજાને શુભ અને
જીતીને બંધાવ્યા હતા. અને પછી આખો પ્રદેશ સિદ્ધ-
સિંહ ;

સંઘને અર્પણ કર્યો હતો. અહીં જે વિદ્વાનો-તથાગતગુપ્ત અને ક્ષાન્તિસિંહ નામના રહેતા હતા. ઘણાં શાસ્ત્રોના એમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. હુએનસંગને એમ લાગ્યું કે એમની પાસે રહી એના જ્ઞાનમાં કંઈ વધારો થશે એટલે એક વર્ષ સુધી એ રહી પડ્યો. અને રહીને વિલાપા, ન્યાયાનુસાર વગેરે પુસ્તકોનું મનન કર્યું.

ત્યાંથી હુએનસંગ સોનાના પર્વતની દક્ષિણ સીમા પર આવ્યો. ગંગાને કિનારે અહીં એક ન્હાની ટેકરી હતી. યુદ્ધલગવાને ખેલાં આજ જગાએ વકુલ નામના યક્ષને હરાવી તેને ધર્મ ઉપદેશ કર્યો હતો. અહીંથી ગંગા ઊતરી હુએનસંગ અમ્બાના શહેરમાં આવી પહોંચ્યો.

અમ્બાનગર

તે વખતે અમ્બાનગર ગંગાને દક્ષિણ કિનારે હતું. એની ચારે બાજુએ મજબૂત કિલ્લાની દિવાલો હતી. અને દિવાલને અડકીને ગંગાનું પાણી વહેતું. બીજી બાજુએ બાઈ ખોદવામાં આવેલી હતી. આ શહેરને વિશે એક વિચિત્ર વાત મળી આવે છે.

હુનિયાના વસવાટની શરૂઆતમાં લોકો ગુફાઓમાં રહેતા. કોઈ ઘર બનાવતા નહિ. ઇશ્વરે એક દેવીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર ઊતારી. એ ગંગાના કિનારા ઉપર રહે ને જલમાં કીડા કરે. દેવયોગે થોડા વખત પછી એને ચાર બાલક થયાં. તે વખતે કોઈ રાજા જેવું નહોતું કોઈ રાજા શું તે જાણેજ નહિ. ચારે છોકરા રાજા થયા. ચારે રાજાએ જમ્બુદ્વિપ પર રાજ કરવા માટે એના ચાર સરખા ભાગ પાડ્યા ને ચાર શહેરો વસાવ્યાં. આ ચાર શહેરોમાંનું એક તે આ અમ્બાનગર હતું. ઉત્પત્તિ :

અમ્બાનગરની દક્ષિણે એક મોટું વન હતું. તેમાં સિંહ વાઘ અને હાથીનાં ટોળે ટોળાં માલમ પડતાં. અહીંના હાથી બહુ ઊંચા હતા. હીરણ્ય અને અમ્બાનગરના હાથીનું વન :

લોકો આ હાથીઓ પકડી લાવતા. પણ પકડવાનું કામ બહુ અઘરું હતું. છતાં અહીંનાં રાજ્યના લશ્કરમાં હાથીની સંખ્યા વધારે હતી. હાથી એટલા મજબૂત કે, તે રથને પણ જોડવામાં આવતા.

બુદ્ધ લગવાન બુદ્ધ એક જન્મમાં ગોપ હતા. અને ગાયોના ગોવાળના વનમાં ગાયો વગેરે ઢોર ચરાવવા લઈ જતા. જ્યારે એ વેશમાં : ટોળા સાથે જંગલની પાસે આવતા કે તરત એમાંથી એક બળદ વિખૂટો પડીને જંગલની અંદર ઘૂસી જતો. જ્યારે છેક સ્હાંજને વખતે ગોપ બધી ગાયોને બોલવે ત્યારે તે આવી પહોંચતો. એનો રંગ તદ્દન સફેદ હતો. અને એનામાં જોર એટલું બધું હતું કે બધી ગાયો ને બળદો એનાથી ખેંચીતાં અને કોઈ એની પાસે ન જતું. ગોવાળે તપાસ કરવા માંડ્યો કે આ બળ ને રૂપ આ બળદમાં ક્યાંથી આવ્યાં ? તેને બળદ હતી કે રાજ દિવસે જુડમાંથી આ બળદ નહાસી બચે છે.

એક દિવસ ગાયોમાંથી જેવો એ બળદ છુટો પડ્યો કે ગોવાળ તરત એની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. જંગલમાં બળદ એક શુશમાં ગયો. ગોવાળને ખેલોતો વિચાર આવ્યો કે આ શુશમાં જવું કે નહિ. પરંતુ પાછળજ પડેલા તરીકે પૂરો વેશ લજવવા એ અંદર પેંઠો.

અદ્ભુત અંદર તો અંધારું ભીંત હતું. બેએક માઈલ કોઈક બળદ : ઠેકાણે પ્રકાશ હોય એમ દેખાતું હતું. આગળ ગયા ત્યાં એક બાગ દેખાયો. બાતબાતનાં ફળદ્રુપથી ભરેલો એવો

આ બાગ હતો. બધે બાગનાં ફુલમાંથી નિકળતો પ્રકાશ
જેનારને આંધ્ર નાંખતો હતો.

અહીં એ બગદ એક વનસ્પતિ ખાતો હતો. એ
વનસ્પતિ ખીણ રંગની હતી. અને સુગંધિત હતી. આવી
વનસ્પતિ તો આ ગોવાળે જીંદગીમાં પહેલીજવાર જોઈ

‘ગોવાળને પણ આ બાગમાં ફરવાનું’ મન થયું. ત્યાંથી
એણે સુંદર સુંદર ફળોને ફેલો તોડ્યાં. ફુલ સુગંધિત
હતાં અને ફળ પણ સ્વાદિષ્ટ હોય એવી વાંસ આવતી હતી.
એને ખાવાનું મન થયું. પણ અબાણ્યાં ફળ ખાવાનું
એણે ઊચિત ન ધાર્યું, એટલે ફળ સાથે લઈ લીધાં.

પણ એટલામાં તો બગદ પાછો ફર્યો એટલે ગોવાળને
પણ પાછા જ ફરવું પડ્યું. શુદ્ધના દ્વાર આગળથી
ખૂદાર નીકળવાને થોડી જ વાર હતી એટલામાં કેઈ
રાક્ષસે આવી એના હાથમાંનાં ફળને ફુલ-પેલા બાગમાંથી
તોડી આણેલાં તે લઈ લીધાં.

ગોવાળે ખૂદાર નીકળી એક પંડિતને આ સમાચાર
કહ્યા. પંડિતે કહ્યું કે ‘અબાણ્યાં ફળ ખાવાં મોઝ્ય નથી.
અત્યાર સુધી નથી ખાધાં એજ તમે મોઝ્ય કેયું છે.
પરંતુ એક વાત ધ્યાનમાં રાખી ગમે તે ઉપાયે એકાં
ફળ અહીં લઈ આવવાનો પ્રયત્ન કરજો.

ખીજે દિવસે પણ ગાયો જેવી જંગલની પાસે આવી શુદ્ધમાં
કે પેલો બગદ જીંદગીમાંથી છૂટો પડી ગયો. ગોપ પણ એની દસાઓ :
પાછળ જ ચાલતો ચયો પેલી શુદ્ધમાં થઈને બાગમાં
પહોંચ્યો. ગોવાળે બેચાર ફળ તોડીને સંતોડી રાખ્યાં

ને બળદ પાછળ ચાલવા માંડ્યું. શુદ્ધમાંથી નીકળવા
જાય છે ત્યાં પેલો રાક્ષસ આવ્યો. ત્હેણે પેલાં ફળ છૂંટવી
લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ગોવાળે ફળ ન આપવા મહેનત
ખૂબ કરી. આખર થાકીને ફળ ગળી ગયો. રાક્ષસે મોં
પકડ્યું પરંતુ તે પહેલાં તો ગોવાળે ફળ ગળે બિતારી
દીધાં હતાં. જેનાં ફળ પેટમાં બિતર્યાં કે તરત ગોવાળનું
આખું શરીર કુલવા લાગ્યું. શુદ્ધની અંદર જ બેળે
બેળે દાખલ થવાયું હતું ને આ તો શરીર વધ્યું ! એ
તો શુદ્ધમાં ફસાઈ ગયો ને શુદ્ધમાંથી બહાર ન નીકળી
શક્યો.

પત્થર
બની
ગયો :

કેટલાય દિવસ સુધી ગોવાળની કાંઈ ખબર ન મળી;
એટલે એનાં સગાંસંજાંધીઓ ગલરાયાં અને એની શોધ
થવા લાગી. શોધતાં શોધતાં શુદ્ધની પાસે બધાં આવી
પહોંચ્યાં અને ગોવાળને ભરાઈ પડેલો જોયો. એની આવી
દશા જોઈને બધાં દુઃખિત થયાં. ગોવાળનામાં ફક્ત બોલ-
વાની જ શક્તિ રહી હતી. એણે બધી હકીકત માંડીને
કહી સંભળાવી.

બધાં ત્યાંથી ગામમાં પાછાં ગયાં ને બીજા લોકોને લઈ
આવી જોર કરીને શુદ્ધમાંથી ગોવાળને ખેંચી કાઢવાનો
પ્રયત્ન કર્યો. પણ બધી મહેનત નિષ્ફળ ગઈ. બધા લોકો
અંબવાણા પડી ઘેર પાછા ગયા.

રાજાને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે નવાઈ
પામીને એ જાતે જગા ઉપર ગયો. ત્યાં ખોદકામ કરનારા
ઓઠ લોકોને કહ્યું કે આ બારણાની આબુખાબુ ખોદી
નાખો. પરંતુ એ બારણું ત્યાંથી તલપુર પણ હાલી શક્યું
નહિ. બિચારો ગોવાળ ત્યાંજ પડી રહ્યો.

છેવટે બહુ વખત ત્યાંને ત્યાં પડી રહી એ પત્થર થઈ ગયો. તે વખતના નવા રાજાને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એને વિચાર આવ્યો કે કૃષ્ણ ખાવાથી એ માણસ આખો પત્થર થઈ ગયો. તો કૃષ્ણથી બનેલો પત્થર કોઈ દવાના કામમાં તો જરૂર આવતો હશે.

આથી પોતાના પ્રધાનને બોલાવીને એણે કહ્યું કે ત્હમે જાતે ત્યાં જઈને તપાસ કરો અને સલાટોને બોલાવી કહો કે એ પત્થરના શરીરના ટુકડા કરે અને એ ટુકડા અમારી પાસે લાવે. પ્રધાન જાતે ત્યાં ગયા ને બધા સલાટોએ પોતાની છીણી વડે કામ કરવા માંડ્યું, પણ દસ દિવસ થયા તોયે જરા સરખો ટુકડોયે બુદ્ધો પડ્યો નહિ. છીણીનો ટચકો વાગ્યો જ નહિ, નિરાશ થઈને બધાએ રાજાની પાસે આવી હકીકત કહી સંભળાવી. આ મૂર્તિ જ્યાંને ત્યાં અત્યાર મુઢી છે.

પત્થર ન
તૂટ્યો :

આગળ પ્રવાસ

અંધાધી પૂર્વ દિશામાં હુએનસંગે ચાલવા માંડ્યું. ને કબુધર નામના ગામમાં આવી પહોંચ્યો. અહીં કોઈ રાજ નહોતા. તેથી આખું નગર ઉજ્જડ જેવું થઈ ગયું હતું. રાજા શિલાદિત્ય જ્યારે જ્યારે ત્યાં આવે ત્યારે તંબુ નાખીને રહેતા હતા. ગંગાજીના કિનારા ઉપર એક મોટો વિહાર હતો. એની ચારે બાજુએ દેવતાઓ અને બુદ્ધની પ્રતિમાઓ હતી,

પુંડ્રવર્ધન: અહીંથી ગંગા જોળંગી એ પુંડ્રવર્ધન દેશમાં પહોંચ્યો. પુંડ્રવર્ધન શહેર એ એની રાજધાની હતું. એની પશ્ચિમે પોચિશ નામનો સંધારામ હતો. અને એ સંધારામ પાસે અશોક રાજાનો એક સ્તૂપ હતો.

આ પો-ચિ-શ સંધારામમાં તથાગતે ત્રણ માસ સુધી ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ત્યાં હુએનસંગે દર્શન પૂજા વગેરે કરી લીધું અને આગળ ચાલવા માંડ્યું. દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં કેટલાયે દિવસ એ ચાલ્યો ત્યારે એ કર્ણુ-સુવર્ણનગરમાં આવી પહોંચ્યો.

કર્ણુસુવર્ણ નગરમાં બે સંધારામ હતા. ત્યાંના લિપ્તુ દેવદત્તના અનુયાયી હતા અને-દ્વધ-ધીને સ્પર્શ પણ

કરતા નહોતા. ત્યાંથી અનેક સ્તૂપો તથા સંધારામાં
જોતાં જોતાં એ સમતટ નામના દેશમાં આવી પહોંચ્યો.

સમતટ દેશ સમુદ્ર કિનારે આવેલો હતો. ત્યાંના સુવાસિત
એક સંધારામમાં લગવાનની એક મૂર્તિ કાળા પથ્થરની મૂર્તિ :
બનાવેલી જોવામાં આવી. મૂર્તિ ખૂબ સુંદર હતી; તે
ઉપરાંત મૂર્તિમાંથી એક પ્રકારની સુવાસ નિકળતી હતી.
એને લીધે આખો સંધારામ મ્હેક મ્હેક થઈ જતો. વળી
મૂર્તિમાંથી કેટલીક વખત કિવ્ય તેજ દેખાતું. એ
જોઈને લોકો વિસ્મય પામી જતા.

સમતટની ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં એક પર્વતની પેલી
બાજુ પશુ સમુદ્રના કિનારા ઉપર જ શ્રીફોત્ર, કામલકા,
દ્વારપતિ, ઇશાનપૂર, મહાચંપા અને ચમરાજ વગેરે છ
નગરો આવેલાં હતાં. પરંતુ હુએનસંગ એ બધે સ્થળે
ન ગયો. એણે તો પશ્ચિમ તરફનો રસ્તો લીધો અને
ત્યાંથી તામ્રલિપ્તીમાં પહોંચી ગયો.

તામ્રલિપ્તી આગળ સમુદ્રની ખાડી આવેલી હતી. તામ્ર-
ત્યાં અશોકનો એક સ્તૂપ હતો. ત્યાં એના સાંભળવામાં લિપ્તી :
આવ્યું કે સમુદ્રની મધ્યમાં ત્યાંથી ૭૦૦ ચોજન દૂર
સિંહલ નામનો એક દ્વીપકલ્પ આવેલો છે. અને ત્યાં
સ્થવિર નિકાયના અનુયાયી લિપ્તુઓ રહે છે. એ લિપ્તુઓ
યોગશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા બહુ સરસ સમજાવી બાણે છે.

સિંહલદ્વીપની ધાત સાંભળી હુએનસંગને ત્યાં જઈ સિંહલ
આવવાનું મન થયું. એણે તરત પુછપરછ કરવા માંડી. વિશે
આખરે તામ્રલિપ્તીના એક શ્રમણે સલાહ આપી કે સમુદ્ર માહિતી :
માર્ગે સિંહલદ્વીપ જવું બહુ અઘરું છે ત્યાં પહોંચતાં ઘણા

દિવસ લાગે છે, અને એ દિવસો દરમિયાન રસ્તામાં દરિયાઈ તોફાન, વાવાઝોડા, આધી, યક્ષ લોકોના અતરાય વગેરે બહુ સકટોમાંથી પસાર થવું પડે છે એના કરતા સારો રમ્તો એ છે કે પહેલા તમારે હિન્દુસ્તાનના દક્ષિણ-પૂર્વ છેડા સુધી જમીન માર્ગે પ્રવાસ કરવો ત્યાંથી સમુદ્ર માર્ગે સિંહલદ્વીપ કુદત ત્રણ જ દિવસમાં પહોંચી શકાય છે

અલબત્ત, જમીન માર્ગે જવાથી આપને ઘણા પર્વત અને ઘણી નદીઓ ઝાળગવી પડશે પણ સમુદ્રમાં નડતી મુશ્કેલીઓ તો આપને જેવી નહિ પડે વળી જમીન માર્ગે જવાથી ઉડીસા વગેરે તીર્થ-ધાનોના દર્શન થઈ શકશે અમલનું કહેવું હુએનસંગને રમ્ય એટલે તાત્કાલિકથી ઉડીસા તરફનો રમ્તો એણે લીધો

ઉડીસા

ઉડીસામાં ચરિત્ર નામનું બંદર તે વખતે આખા દેશ લોગવતું હતું ઘણું દૂર દેશાવગ્થી વેપારીઓ વહાણો ભરી ભરી જુદી જુદી જાતની ચીજો લાવતા અને અહીંયાં નવો માવ પોતાના દેશમાં ભરી જતા એના ડકડા ઉપર વહાણોની ઠઠની ઠઠ જામેલી રહેતી ત્યાં એને ખબર મળી કે ચરિત્ર બંદરથી સિંહલદ્વીપ ૨૨,૦૦૦ લો દુર આવેલો હતો છતાં સિંહલદ્વીપના દત્તનૃપ પરના રત્નોનો ચમકારો રાત્રે વખતે ત્યારે આકાશ સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે ત્યાંથી માલમ પડતો હતો ગત્રે એની ચમક આકાશમાં ઉગેલા તારા જેવી જણાતી હતી

દત્તનૃપ

નો

ચમકારો

દક્ષિણ

ઉડીસાથી હુએનસંગ કોણેયોધ ગયો અને કોણેયોધથી દક્ષિણ દેશમાં ગયો કલિંગમાં એણે માલવ્યુ કે, પૂર્વ

કાળમાં કલિંગમાં ખૂબ જાહેજલાલી અને માણસોની ભરચક વસ્તી હતી. પરંતુ એક ઋષિના શાપથી એકેએક માણસ, વૃદ્ધ, જુવાન અને બાળકનો એકી સાથે નાશ થઈ ગયો. તે દિવસથી કલિંગ દેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો. પછી આજુબાજુના લોકો આવીને ત્યાં વસ્યા અને નગર પાછું વસ્તીવાળું થયું. પરંતુ પહેલાંની જાહેજલાલી પાછી ન ફરી.

કલિંગથી દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશાનાં જતાં હુએનસંગ કોશલ પહોંચ્યો. ત્યાંનો રાજા ક્ષત્રિય હતો. વિદ્યા અને શિક્ષણને શોખીન હતો અને ષોદ્ધ ધર્મ ઉપર એની ખૂબ આસ્થા હતી. કોશલની રાજધાનીની દક્ષિણે એક જુનો સંધારામ હતો. પામેજ અશોકનો એક સ્તૂપ હતો. કહે છે કે ભગવાન જુદાંદેવે અહીં ઘણા વિદ્વાન યાત્રા-જીએનો વાઢવિવાઢમાં પરાજય કર્યો હતો.

કોશલ :

નાગાર્જુન

રાજા શફાહના વખતમાં સિદ્ધનાગાર્જુન અહીં પધાર્યા હતા અને રાજાની ધર્મપરત્વેની શ્રદ્ધાભક્તિ જોઈ ઘણો સમય અહીં રોકાયા હતા. તે વખતે બોધિસત્વ નાગાર્જુન ઘણા વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. વળી સિંહલદ્વીપના દેવ-બોધિસત્વ અહીં નાગાર્જુનને મળવા આવી પહોંચ્યા. બોધિસત્વ નાગાર્જુનને દેવ બોધિસત્વે કહેવરાવ્યું કે મારે આપને મળવું છે.

નાગાર્જુનને જવાબ આપવાને ણદલે પોતાની પાસે એક ખાણીથી ભરેલો ઘડો પાડ્યો હતો તે દેવબોધિસત્વ પાસે મોકલ્યો. એ જોઈને દેવબોધિસત્વે એ પાણીમાં એક સોય નાખી આપી અને ઘડો પાછો મોકલ્યો. પછી નાગાર્જુનને દેવબોધિસત્વને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. એમને જોઈ નાગાર્જુન ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

દેવબોધિ- નાગાર્જુનને દેવબોધિસત્વને કહ્યું, “ હું હવે ઘણો વૃદ્ધ
સત્વને થઈ ગયો છું. તો મારી પાસે જે બધી વિદ્યા છે તે તમે
બધી વિદ્યા શ્રદ્ધા કરી શકશો ? દેવે જવાબ આપ્યો, પ્રભો ! મારી
શિખરી એટલી બધી ચોગ્યતા તો નથી પરંતુ આપની જે જે આજ્ઞા
દીધી : હશે તે સર્વ હું માથે ચઢાવીશ. ” પછી નાગાર્જુનને

દેવગોવિસત્વને પોતાને આવડતી બધીજ વિદ્યાઓ ધીમે ધીમે શીખવી દીધી.

સિદ્ધ નાગાર્જુન રસાયણશાસ્ત્રના આચાર્ય હતા. પોતાની ઉમ્મર સેંકડો વર્ષની થઈ ગઈ હતી, છતાં રસાયણશાસ્ત્રના પ્રયોગને લીધે હજુ ખૂબ જુવાન હોય એવાજ દેખાતા હતા. રાજા સિદ્ધાહને પણ રસાયનગુટિકા ખવરાવી હતી તેથી એ પણ સેંકડો વર્ષની ઉમરના થઈ ગયા છતાં જુવાન દેખાતા હતા.

રાજા સિદ્ધાહને ઘણાંયે પુત્ર પૌત્રાદિક હતા સુવરાજ ગાદી પણ ઘરડો થવા આવ્યો હતો. સિંહાસન ખાલી પડવાની ક્યારે શહે જોતોજોતો સુવરાજ હવે બહૂજ અધીરો થઈ ગયો ખાલી હતો. એવટે એણે પોતાની મા પાસે હૃદય ખોલ્યું કે, પડશે ? :
“ માતાજી ! હું ગાદીએ ક્યારે બેસી શકીશ ? ”

માતાએ કહ્યું, ‘ જેટા ! તારા પિતાને સેંકડો વર્ષ થઈ ગયાં. કેટલાંયે પુત્રપૌત્રાદિ ઘરડા થઈને મરી ગયા પણ એ હજુ હેમજેમ છે. ત્યાં મુધી ગોવિસત્વ નાગાર્જુન જીવતા છે ત્યાં મુધી ગાદી ખાલી પડવાનો સંભવ નથી. કારણ કે ગોવિસત્વ નાગાર્જુન રસાયન ગુટિકાના પ્રભાવથી પોતે મરશે નહિ’ અને સાથેસાથે રાજાને પણ મરવા દેશે નહિં.

જો તને સિંહાસન પર બેસવાની ખૂબ ઈચ્છા હોય માતાની સલાહ :
તો ગોવિસત્વ પાસે જા. તું એમનું જીવન માગીશ તો એ તારી ખાતર તરત પોતાનો જીવ આપી દેશે.

રાજકુમાર તો માની સલાહ પ્રમાણે ગયો ગોવિસત્વની પાસે. તે વખતે સંધ્યાકાળ થયો હતો. દ્વારપાલે રાજ-

કુમારને લેઈ રસ્તો આપ્યો અને રાજકુમાર સિધો નાગાર્જુન પાસે આવીને બિલો રહ્યાં. તે વખતે નાગાર્જુન મંત્ર જપતેજપતે આંટા મારી રહ્યા હતા.

રાજકુમારને લેઈ નાગાર્જુને પૂછ્યું, “સંધ્યાકાળે શ્રમણના આશ્રમમાં એકદમ દોડતા આવવાનું શું કારણ છે? કઈ આપત્તિ આવી પડી છે? એકદમ બોલી દો રાજકુમાર !

રાજકુમારે જવાબ આપ્યો, “છેક પ્રાચીનકાળથી બોધિ-સત્વો પરોપકાર માટે પોતાના પ્રાણ સુદ્ધાં આપી દેતા આવ્યા છે. રાજચંદ્રપ્રસે પોતાનું માથું બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું. મૈત્રબલે ભૂખ્યા યક્ષને પોતાના શરીરનું બધું લોહી પીવરાવી દીધું હતું. શિષીએ ભૂખ્યાં રથેન પાંક્ષને પોતાના શરીરનું માંસ જવરાવી દીધું હતું. આ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળથી ચાલતું આવ્યું છે.

ભિક્ષા માગું છું : “મારી એક પ્રાર્થના છે, પ્રાચીનકાળનાં દહાંત લક્ષ્યમાં લઈ આપ આપનું માથું મને આપવા કૃપા કરશે. આ ભિક્ષા માગવા જ હું આપની પાસે આવ્યો છું. ”

સિદ્ધ નાગાર્જુને કહ્યું, “એમાં તે શી મોટી વાત છે? મનુષ્યનું જીવન પાણીના પરપોટા સમાન ક્ષણિક છે. દ્વેષ એમાં એકજ વાંધો આવશે. હું મરીશ પછી તારા પિતા જીવતા રહી શકશે નહિ. ” એમ બોલી નાગાર્જુને પાસે પડેલું ખડગ હાથમાં લીધું અને પોતાનું માથું કાપી રાજકુમાર આગળ મૂકી દીધું.

રાગ
મરણ
પામ્યો

એ દૃશ્ય લેઈ રાજકુમાર તો આભો જ બની ગયો. એ તો ત્યાંની તરત મહેલમાં દોડી ગયો. દ્વારપાળે રાખને

નાગાર્જુનના માથાના દાનની વાત કરી. એ વાત સાંભળતાં જ રાજા સદાહં પણુ મરણ પામ્યો.

રાજધાનીની દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશાએ લગભગ ૩૦૦ કી દૂર બ્રમરગિરિનો સંધારામ હતો. રાજા સદાહં પર્વતને કોરી કઢાવી એ સંધારામ બનાવરાવ્યો હતો. એ પાંચ માળનો બનાવ્યો હતો; દરેક માળ પર ચાર ચાર મોટા ચોરડા અને વિહાર બનાવ્યા હતા. વિહારમાં ભગવાન બુદ્ધની મનુષ્યના આકારની સોનાની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરેલી હતી.

એમ કહેવાય છે કે પર્વત કોરાવીને આ સંધારામ બનાવતાં બનાવતાં રાજાની તીજેરી તળીઆઝાટક થઈ ગઈ, અને સંધારામ અપૂર્ણ રહી ગયો. રાજાને મનમાં ખૂબ અક્રોધ થયો. રાજાને દુઃખી બને તેને સિદ્ધ નાગાર્જુને કહ્યું, “રાજા ! મનમાં દુઃખ ન લગાડીશ અને ગભરાઈશ નહિ. તું કાલે શિકારે જઈ આવ્ય. પછી આપણે બે જણ એનો શો ઉપાય કરવો તે વિષે વિચાર કરીશું.”

રાતમાં ને રાતમાં નાગાર્જુને જંગલના પથરાને પોતાના રસાયનિકં પ્રયોગથી સોનાના બનાવી દીધા. રાજા જ્યારે સવારમાં શિકારે નિકળ્યો ત્યારે રસ્તામાં ચારે બાજુએ સોનાની લેખડો અને સોનાના પથરા પડેલા જોયા. એણે પોતાની આખો ધોઈ નાંખી ફરી જોયું તો પણ બધું સોનાતું જ દેખાયું એટલે પોતે સાચેસાચ સોના જ જુવે છે એની એને ખાત્રી થઈ.

રાજા શિકારેથી પાછો ફર્યો અને તરત નાગાર્જુન પાસે ગયો. ત્યાં જઈ વાત કરી કે રસ્તામાં ચારે બાજુ

બ્રમર-
ગિરિનો
સંધારામ :

પથરું
સોનું :

સોનાની લેખડો મારા જોવામાં આવી. નાગાર્જુને કહ્યું, "એ બધો આપનાં પુન્યનો પ્રભાવ છે. માટે એ લેખડો અને પથરા જોદાવી મંગાવો અને એની મદદ વડે અપૂર્ણ રહેલું કાર્ય પૂરું કરો.

સંધા- પછી રાજાએ બધું સોનું ઘેર મંગાવી લીધું અને રામની સંધારામનું બંધ પડેલું કામ પાછું ચાલુ કર્યું. સંધારામ વ્યવસ્થા : પૂરો તૈયાર થઈ ગયો એટલે નાગાર્જુને એમાં સંપૂર્ણ ત્રિપિટક, અન્ય વિભાષા અને ખીજાં શાસ્ત્રો વગેરેનો સંગ્રહ કરાવરાવ્યો અને એજ વિષયોનો અભ્યાસ ચાલુ કરાવ્યો.

કહે છે કે સંધારામના સૌથી ઉપરના માળ પર લગવાન બુદ્ધનો મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી અને સૂત્ર અને શાસ્ત્રનો સંગ્રહ રાખવામાં આવ્યો હતો. ચોથા, ત્રીજા અને ખીજા માળમાં શ્રમણ અને લિક્ષુ રહેતા હતા. અને સૌથી નીચેના માળમાં ગ્રાહણો અને ઉપાસકો રહેતા હતા.

નવ કોટી એમ કહેવાય છે કે જ્યારે આ સંધારામ બનતો મોના- હતો ત્યારે મજુરોને ખાવા માટે રાજા સદાહે નવકોટી મહેરાનું સોના મહેરાનું તો એકલું મીઠું ખરીદ્યું હતું. પહેલાં ૬૩૪ મીઠું આ સંધારામમાં ૧૦૦૦ લિક્ષુ અને શ્રમણો રહેતા હતા.

ધાત્રણો- એક વખતે શ્રમણો વાદવિવાદમાં એટલા બધા ઉતરીને લડી પડ્યા કે આખરી નિર્ણય માટે બધા લેગા એ કબજે થઈને રાજા પાસે ગયા. એમાં વસતા ગ્રાહણોએ જોયું કે બધા શ્રમણો ઝઘડામાં પડ્યા છે અને સંધારામમાં ગ્રાહણો સિવાય કોઈ નથી ત્યારે એમણે લેગા થઈને સંધારામનો કબજો લઈ લીધો અને ત્યારે આજુ ગ્રાહણોના

ચોકી પેઢેરા બેસાડી દીધા. અંદર આવવાનો માર્ગ બિલકુલ બંધ કરી દીધો. ત્યારથી આ સંધારામમાં કોઈ પણ શ્રમણ કે લિધુ રહેતો નથી.

બ્રાહ્મણોએ સંધારામમાં આવવા જવા માટે ગુપ્તદ્વાર રાખ્યું હતું. એ દ્વાર કોઈને પણ શોધ્યા છતાં જડતું નહોતું. ગામમાં કોઈ માંદા માટે આ સંધારામના વૈધની જરૂર પડતી ત્યારે દરદીનો આંખે પાટા બાંધી અંદર લઈ જવામાં આવતો અને બહાર નિકળતી વખતે પણ પાછા પાટા બાંધવામાં આવતા.

આ કોશલ દેશમાં તે વખતે એક બ્રાહ્મણ તર્ક-શાસ્ત્રમાં ખૂબ નિપુણ હતો. હ્યુએનસંગ એની પાસે એક મહિનો રહી પડ્યો અને તર્કશાસ્ત્ર શીખી લીધું.

દક્ષિણ કોશલથી દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં ચાલતાં યાત્રતાં ધનકટક :
ચાલતાં હ્યુએનસંગ આંધ્ર દેશમાં પહોંચી ગયો. ત્યાંથી સંધારામો અને સ્તૂપોનાં દર્શન કરતે કરતે એ ધનકટક દેશમાં ગયો. આ દેશ આંધ્રની દક્ષિણે આવેલો હતો. અહીં પૂર્વશિલા અને અવરશિલા નામના બે સંધારામ હતા. એક હતો નગરની પૂર્વ દિશામાં તો બીજો હતો પશ્ચિમ દિશામાં.

આ સંધારામો અહીંના એક રાજાએ બનાવરાવેલા. એમાં પ્રાચીનકાળમાં મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ અને અહીંતો રહેતા હતા. લગવાન બુદ્ધના નિર્વાણ પછી આશરે પાંચસો વર્ષ સુધી આ સંધારામમાં ઘણા શ્રમણો અને ઉપાસકો આતુમાંસ ગાળતા. પરંતુ છેલ્લાં સોએક વર્ષથી અહીંના વનદેવતાઓના ઉત્પાતથી સંધારામ નિર્જન પડી રહ્યા છે.

૪૯

ભાવ વિવેક

કપિલ- નગરની દક્ષિણે એક પર્વત છે. એમાં ઉપાધ્યાય દર્શનના ભાવવિવેક અસુરોના ગદમાં હજી પહોંચે છે અને આચાર્ય : ભગવાન મૈત્રેયની આવવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે. કહે છે કે ભાવવિવેક ખૂબ વિદ્વાન હતા અને કપિલ દર્શનના તેા મોટા આચાર્ય હતા. જો કે જો કપિલના અનુયાયી હતા છતાં અંતઃકરણથી નાગાર્જુનને પૂજતા હતા.

જ્યારે ભાવવિવેકે સાંભળ્યું કે જોધિસત્વ ધર્મપાલે મગધ દેશમાં ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો છે તથા હજારો માણસોને પોતાના ચેલા બનાવવા માંડ્યા છે ત્યારે ભાવવિવેકે ત્યાં જઈ ધર્મપાલ જોધિસત્વ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી પોતાની શંકાઓનું સમાધાન કરી લેવાનો વિચાર કર્યો.

ધર્મપાલ પછીતો ભાવવિવેકે પોતાનો દંડ હાથમાં લીધો અને જોધિ- પોતાના શિષ્યો સાથે પાટલીપુત્ર પહોંચી ગયો. તે વખતે સત્વ : ધર્મપાલ જોધિસત્વ ગયામાં જોધિવૃક્ષની પાસે ગયા હતા. ત્યાં ભાવવિવેકે પોતાના શિષ્યો સાથે કહેવરાવ્યું કે “ જોધિવૃક્ષની પૂજા કર્યે શો દહાડો વળવાનો છે ? અહીં આવો અને ચર્ચા કરો. ”

ધર્મપાલે જવાબ કહેવરાવ્યો, “ મનુષ્યનું જીવન

ક્ષણિક છે. હું અહીં આજો દિવસ ને રાત કામમાં ગૂંથા-
એલો છું. મને ચર્ચા કે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની કુરસદ નથી. ”

આ ઉત્તર સાંભળીને ભાવવિવેક મગધથી પોતાના આશ્રમમાં પાછો આવી ગયો. એને થયું, ભગવાન મૈત્રેયને મળ્યા વગર મારી શંકાઓનાં સમાધાન થનાર નથી. એ પરથી એણે અવલોકિતેશ્વર બોધિસત્વની પ્રતીમા સામે બેસીને હૃદયધારિણીનું અનુષ્ઠાન કરવા માંડ્યું. ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત માત્ર અને જલ સુદ્ધાં લીધા વગર એકી પલાંડીએ બેસીને એણે પાઠ જપ્ત કર્યા.

ત્રીજે દિવસે અવલોકિતેશ્વર બોધિસત્વ પ્રસન્ન થયા અને સાક્ષાત્ દર્શન લીધાં. એમણે ઈર્ષવરદાન માગવા કહ્યું. ભાવવિવેકે જવાબ આપ્યો, “ મારી ઈચ્છા એવી છે કે મૈત્રેય ભગવાનના જન્મતા સુધી મારું આ શરીર ટકી રહે. ”

“ ભાવવિવેક ! મનુષ્ય જીવનમાં અનેક વિપત્તિઓ આવશે. સંસારી માણસો તો પાણીના પરપોટા જેવા છે. માટે એના કરતાં તો તું તુલિતધામમાં જા અને ભગવાન મૈત્રેયની પાસે રહે. ”

ભાવવિવેકે જવાબ આપ્યો, “ મેં તો મૈત્રેયના પૃથ્વીપર આવતા સુધી મારું આ શરીર ટકાવી રાખવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. એ હવે ફરે એમ નથી. ”

“ જો એમજ છે તો તું ધનકટક દેશમાં જા. ત્યાં પર્વતની ગુફામાં વજ્રપાણી નામના દેવતા રહે છે. ત્યાં જઈ વજ્રપાણીધારિણીના જપ કરો. એ દેવ પ્રસન્ન થશે એટલે તારા મનોરથ સંપૂર્ણ થશે. ”

એ સાંભળીને ભાવવિવેકે પછીથી આ દેશમાં આંચો અને વજ્રપાણીધારિણીનું અનુષ્ઠાન આરંભ્યું. ત્રીજે દિવસે દેવ પ્રસન્ન થયા. એમણે પૂછ્યું, “ બેટા ! તારી શી ઈચ્છા છે ? ”

ભાવવિવેકે કહ્યું, “ અવલોકિતેશ્વર યોધિસત્ત્વે મને હુકમ કર્યો છે કે આપની પાસે મારે મારી ઈચ્છીત વસ્તુનું વરદાન માગવું. હવે મારી એવી ઈચ્છા છે કે ભગવાન મૈત્રેય પૃથ્વીપર અવતાર લે ત્યાં સુધી આ શરીરને મારે ટકાવી રાખવું ”

વજ્રપાણી : પછી ભગવાન વજ્રપાણીએ ભાવવિવેકને એક મન્ત્ર આપ્યો અને કહ્યું કે આ પર્વત પર અમુક સ્થાને બેસીને આ મન્ત્રનો જપ કરો. ત્યાં અમુરોનો એક દુર્ગ છે. જ્યારે મન્ત્ર સિદ્ધ થશે ત્યારે એ દુર્ગનું દ્વાર આપોઆપ ખુલી જશે. તે વખતે તારે અંદર જતા રહેવું. ત્યાં તારું શરીર મૈત્રેયના આવતા સુધી ટકી રહેશે. ”

“પરંતુ પ્રભો ! અમુરોનો દુર્ગ તો અંધકારમય હશે. ત્યાં બેઠેબેઠે મને શી રીતે ખબર પડશે કે મૈત્રેયનો અવતાર થયો કે નહિ ? ”

વજ્રપાણીએ કહ્યું, એની ચિન્તા તું ન કરીશ. જ્યારે મૈત્રેયનો અવતાર થશે ત્યારે હું બાતે તને ખબર કરીશ. ”

ભાવવિવેક અને મંડયો જપ કરવા. એને વજ્રપાણીના કહેવા પર દુર્ગમાં : શ્રદ્ધા છે. દિવસ પર દિવસ ગયા. મહિનાઓ પસુ ગયા. છેવટે ત્રણ વર્ષ સુધી ખસાળર જપ કર્યા ત્યારે અમુરના દુર્ગનું દ્વાર ખુલ્યું, ભાવવિવેક અંદર જતા રહ્યા. અંદર

જતી વખત એણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું, આવો મારી સાથે. આપણે બધા લગવાન મૈત્રેયના આવતા સુધી અજર ને અમર થઈને અહીં રહીશું. ”

પરંતુ એકે શિષ્ય અંદર ગયો નહિ. બધાયે બાનાં કાઢ્યાં કે આ તો સર્પનો રાફડો છે, એમાં તે કોણ આવે? એના છ પટ્ટ શિષ્યો ફક્ત એની સાથે દુર્ગમાં ગયા, અને દ્વાર બંધ થઈ ગયું. ત્યાં હજી સુધી એ પોતાના શિષ્યો સાથે લગવાનના અવતારની રાહ જોઈને બેસી રહ્યા છે.

આ દેશમાં હ્યુએનસંગને વળી સુભૂતિ અને સૂર્ય નામના બે મહા વિદ્વાન શ્રમણો સાથે પરિચય થયો. એ શ્રમણો મહાસંધિક નિકાયના અનુયાયીઓ હતા. એમની પામેથી કઈશીખી લેવાનું મળશે એમ જણાતાં હ્યુએનસંગ તો પાછો થોડા મહિના એ લોકો પાસે રોકાઈ ગયો; અને મૂલાલિધર્માદિ અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી લીધું. બદલામાં એણે પેલા બે શ્રમણોને મહાયાનના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરાવ્યું.

શ્રમણ
સુભૂતિ
અને સૂર્ય
સાથે
મેળાપ :.

ધનકટકથી દક્ષિણે યાત્રા કરતાં હ્યુએનસંગ ચોલ દેશમાં આવી પહોંચ્યો. ચોલની રાજધાનીની પાસે અશોકનો એક સ્તૂપ હતો. અહીં લગવાન બુદ્ધદેવે યાત્રાળુઓને પોતાના બુદ્ધિબળથી મ્હાત કરી દીધા હતા, તથા મનુષ્યો અને દેવતાઓને ધર્મોપદેશ કર્યો હતો.

નગરની પશ્ચિમે એક સંધારામ હતો. ત્યાં દેવ-બ્રાહ્મિસત્વે, ઉત્તર નામના અર્હંત સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો હતો. અર્હંત ઉત્તરે સાત પ્રશ્નોના જવાબ બરાબર આપ્યા પછી પછી છેલ્લા પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ગૂંચવાયો. એટલે

ઉત્તર
નામના
અર્હંત
સાથે

શાસ્ત્રાર્થ :

એ સૂક્ષ્મદેહે તુષિતધામમાં ગયો અને મૈત્રેય જોધિસત્વને
 પેલા પ્રશ્નનો જવાબ પૂછ્યો. એ જવાબ એણે પાછો
 આવી જોધિસત્વને કહ્યો કેવ જોધિસત્વે જવાબ સાલળી
 કહ્યું, “આ જવાબ તારો નથી આતો મૈત્રેય જોધિસત્વનો
 જવાબ છે.” એ સાલળી અહિંત ઉત્તર ખૂબ વિસ્મય
 પામ્યો.

ધર્મપાલ

પછી હુએનસંગ ચોલ દેશમાંથી દ્રાવિડ દેશમાં ગયો. તે વખતે દ્રાવિડ દેશની રાજધાની કાંચીપુર હતી. ધર્મપાલ યોધિસત્વનો જન્મ આ નગરમાં થયો હતો. ધર્મપાલ યોધિસત્વના પિતા અહીંના મહાઅમાત્ય હતા. ધર્મપાલ યોધિસત્વની ખુદી છેક નાનપણથીજ ખડું તીમ હતી અને એમની પ્રભવત્સલતા જોઈને લોકોથી એમનાં વખાણ થઈ જતાં. એમની વિદ્વતા અને તીક્ષ્ણ ખુદી જોઈને દ્રાવિડ દેશના રાજાએ પોતાની રાજકુમારીનાં લગ્ન એમની સાથે કરવાનો નિચાર કર્યો. નિચારે સત્યસ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને લગ્નનો દિવસ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

અંધન ૩

આખરે લગ્નના દિવસને એક રાત બાકી રહી ગઈ. ધર્મપાલ યોધિસત્વને ખૂબ ચિન્તા થઈ. આ લગ્નઅંધન-માંથી છૂટવાનાં કાંઈ એ મારી રહ્યા હતા. ત્યારે બીજો કોઈ ઉપાય ન જણ્યો ત્યારે સંધ્યાકાળ થઈ એટલે ઘરમાંથી નાસી છૂટ્યા અને ભગવાનના એક વિહારમાં ભરાઈ ગયા. ત્યાં જઈ ભગવાનની મૂર્તિ સામે બેસી એમણે પ્રાર્થના કરવા માંડી. એમ ને એમ બેઠેબેઠ જ એમણે આખીરાત પ્રાર્થનામાં ગાળી. મળસ્ક્ર ત્યતાં

ન્દાસી

છૂટ્યો :

।

~

પ્રભુને દયા આવી. એમણે ધર્મપાલને ઉઠાડી, કાંચીપૂરથી ઘણે દૂર પર્વતમાં આવેલા એક સંધારામમાં મોકલી આપ્યા.

એમની સંધારામમાં આમ એકાએક નવા માણસને જોઈને ત્યાંના શ્રમણોએ એમને ચાર ધાર્યા; અને બાંધીને મુખ્ય શ્રમણ પાસે લઈ ગયા. ધર્મપાલ બોધિસત્વે પોતાની બધી હકીકત પેલા મુખ્ય શ્રમણને કહી સંભળાવી. એ સાંભળીને બધા લોકો ખૂબ વિસ્મય પામ્યા. પછી ધર્મપાલે પરિવ્રજ્યા મહાન કરી અને હંમેશાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં જ મગ્ન રહ્યા. થોડા વખતમાં ઘણા વિષયોના એ નિષ્ણાત બની ગયા. પછી એમણે શબ્દવિદ્યા સંયુક્ત-શાસ્ત્ર, શતશાસ્ત્ર વૈપુલ્ય, વિદ્યામાત્રસિદ્ધિ, ન્યાયદ્વાર તારકશાસ્ત્ર વગેરે ઉપર ટીકાઓ લખી અને કેટલાક મૌલિક ગ્રંથો રચ્યા.

કાંચીપુર દરિયાકિનારે આવેલું છે. અહીંથી સિંહલ-દ્વીપ ત્રણ દિવસમાં પહોંચી શકાય છે. તે વખતે સિંહલનો રાજા મૃત્યુ પામ્યો હતો એટલે રાજ્યમાં મોટી ઉથલપાથલ ચાલી રહી હતી. જ્યાં ને ત્યાં બળવા ઉઠતા હતા. અને વળી હુકાળ પડ્યો. એટલે પ્રજા ખૂબ દુઃખમાં હતી.

ત્યાંના એ મહાવિદ્વાન લિહુઓ બોધિમેધેશ્વર અને અભયદેવ પોતાના ૩૦૦ લિહુઓ સાથે ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા અને દ્રાવીડ દેશમાં આવ્યા હતા. પ્રથમ એમણે કાંચીપુરમાં ઉતારો કર્યો હતો. હ્યુએનસંગ એ લોકોને મળ્યો.

હ્યુએનસંગે એ લોકોને પૂછ્યું, “સિંહલ દેશના શ્રમણો સ્થવિર નિકાયનાં ત્રિપિટક તથા યોગશાસ્ત્રમાં

બહુ પારંગત હોય છે, તથા ત્યાં અભ્યાસ માટે પણ સારી અનુકૂલતા છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે. મારો વિચાર સિંહલદ્વીપ જઈ થોડો વખત રહીને યોગશાસ્ત્ર તથા સ્થવિર નિકાયનાં ત્રિપિટકનો અભ્યાસ કરી લેવાનો થાય છે. આપ સૌ અહીં કેમ આવ્યા છો ? ”

એમણે જવાબ આપ્યો, “અમારા સિંહલદ્વીપનો રાજા મરી ગયો અને દેશમાં દુકાળ પડ્યો છે. પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર કોઈ નથી. વળી સાંભળ્યું કે, જમ્બુદ્વીપમાં લોકો સુખશાન્તિમાં રહે છે અને ત્યાં અન્નનો દુકાળ નથી. તે સિવાય આ જમ્બુદ્વીપમાંજ ભગવાને જન્મ લીધેલો. એને લીધે કામેકામ યાત્રાનાં ધામ છે. એટલે જમ્બુદ્વીપમાં જવું સાઈ એમ વિચાર કરી અમે સૌ અહીં આવ્યા છિયે.

ઉદ્દેશ :

અમારા સિંહલ દેશમાં વિદ્વત્તામાં અમારાથી ચઢતા શ્રમણો બહુજ જોઈ હશે. બધા સંઘમાં અમારી બહુ મોટી પ્રતીક્ષા છે અને બધા અમારું બહુ માન રાખે છે. મોટા મોટા વિદ્વાનો અમાસી પાસે આવી શંકાનાં સમાધાન કરી જાય છે. જા આપને અમારી પાસે રહી વિદ્યાભ્યાસ કરવો હોય તો ઘણી ખુશીથી અમે જે જાણીએ છિયે તે તમને પૂરેપૂરું ભણાવીશું. ”

આત્મ
સ્વાધ્યા :

એટલે જ એનસંગે એ લોકોને યોગશાસ્ત્રનાં સૂત્રો અને વૃત્તિઓ વિષે થોડા સવાલો પૂછ્યા અને તેમાં પોતાની શંકાઓ પણ કહી સંભળાવી. પરંતુ જેવી રીતે આચાર્ય શીલભદ્રે સમજાવ્યું હતું તેનાથી અડધુંજે એ લોકો સમજાવી શક્યા નહિ. પછી શંકાઓનું સમાધાન શી રીતે કરી શકે ?

દાણે
ચાપી
જાયો ॥

કાંચીપુરમાં વળી હુએનસંગને ખળર મળી કે દ્રાવિડ દેશથી આગળ માલકૂટ નામનો પ્રદેશ આવે છે. એ દેશ સમુદ્રના કિનારે આવેલો છે અને ત્યાં જુદીજુદી જાતનાં રત્નો ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંની રાજધાનીની પાસે અશોકે બનાવરાવેલો એક સ્તૂપ છે. ત્યાં તથાગતે પોતાની વિભૂતિ બતાવી હતી.

મધ્યા-

ગિરિ :

એ પ્રદેશની દક્ષિણે સમુદ્ર કિનારે મલયાગિરિ નામનો પર્વત છે. એ પર્વત પર સ્વેત ચન્દનનું આબુ વન છે. એ ચન્દનના વનમાં ઉનાળાના દિવસોમાં સાપ, ચંદનનાં ઝાડને વીંટળાયેલા રહે છે. ત્યાં ચન્દન ખૂબ મુગન્ધીદાર હોય છે. એવું ચન્દન ખીણ કેઈ જગ્યાએ થતું નથી.

કપૂરની

વિષય :

એ પર્વત પરના વનમાં કપૂરનાં ઝાડ પણ થાય છે. દેવદારનાં ઝાડ અને કપૂરનાં ઝાડ લગભગ સરખાં હોય છે. ફક્ત પાંદડાંનાં આકારમાં થોડો ફેર હોય છે. જ્યારે કપૂરનું ઝાડ લીલું લીલું કાપવામાં આવે છે ત્યારે મુગન્ધી હોતી નથી. પણ જ્યારે મુકાયેલા લાકડાને ચીરે છે ત્યારે કપૂરના રસની ગોળીઓ બાઝી ગયેલી અંદરથી મળી આવે છે અને તે વખતે ખૂબ મુગન્ધ પસરી રહે છે. આ ગોળીઓ એજ કપૂર.

માલકૂટની ઉત્તરપૂર્વ દિશામાં એક બંદર આવેલું છે. ત્યાંથી લોકો દરિયામાર્ગે સિંહલદ્વીપ જાય છે.

૫૧

સિંહલદ્વીપ

સિંહલદ્વીપ, માલદૂટથી દક્ષિણપૂર્વ દિશાએ જતાં ૩૦૦૦ લી ફર આપેલો છે. ત્યાં વસ્તી બહુ ઘીચ છે તેમ અન્ન પણ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંના લોકો રંગે કાળા અને વાને ઠીંગણા હોય છે. આ દ્વીપનું પુરાણું નામ રત્નદ્વીપ હતું.

આ દ્વીપમાં એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને એક દંતકથા :
 રૂપવતી કન્યા હતી. એનું લગ્ન થાસેના એક રાજા સાથે કરવામાં આવ્યું. એક વખત એ પોતાના પતિને ત્યાંથી પોતાને પિયર આવતી હતી. એટલામાં રસ્તામાં એક સિંહ મળ્યો. સિંહને જોતા બરોબર, સાથેનાં માણસો તથા પાલખી ઉચ્ચકનારા પેલી રાજકન્યા સાથેની પાલખીને રસ્તામાં એમની એમ મૂકીને નહાસી ગયા. સિંહ પાલખી પાસે આવ્યો તો એણે પેલી રાજકન્યાને જોઈ, યુવાન રાજકન્યાનું રૂપ જોઈને સિંહ પણ મોહ પામી ગયો. એ તો રાજ્યકન્યાને ધીમેથી ઉઠાવીને પોતાની ગુફામાં લઈ ગયો. ત્યાં પછી રાજકન્યા સાથે એ રહેવા લાગ્યો. રાજા શિકાર કરી આવે ને ખાવાનું લઈ આવે. એમ કરતાં કરતાં રાજકન્યાને ગર્ભ રહ્યો અને પૂરે દિવસે એક બાળક સિંહનાં બાળક :

અને એક બાળકી અવતર્યા. એમના દેહનો આકાર તો બધો માણસ જેવોજ થયો પણ ઉઘ્ર સ્વભાવ અને હિંસક વૃત્તિ એ છોકરાંમાં ઉતરી આવી.

છોકરો જ્યારે મોટો થયો ત્યારે માને પૂછવા લાગ્યો, “મા ! આ કેવું વિચિત્ર લાગે છે ? મા મનુષ્ય છે અને બાપ એક પશુ છે. આ બધું શી રીતે બન્યું ?” માએ એને માંડીને બધી વાત કહી. છોકરો કહે, “મા ! પણ હવે તો આપણે અહીંથી નાસી છૂટીએ તો સારું. તોજ અમને માણસની કેળવણી મળશે. અત્યારે અમને પશુની કેળવણી મળી રહી છે.”

મા કહે, “હું તો અહીં રહીને કંટાળી ગઈ છું. ઘણીયે વખત ન્હાસી જવાનું મન થાય છે. પણ ન્હાસીને જઈ ક્યાં અને શી રીતે ન્હાસી જઈ એની મને ગમ પડતી નથી.”

શુક્રામાંથી પછી એક દિવસ જ્યારે સિંહ શિકાર કરવા બહાર
છટકયાં : નિકળ્યો ત્યારે તેની પાછળ પાછળ પેલો છોકરો ગયો અને
શુક્રામાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો ભેઠ આવ્યો. પછી
ખીજે દિવસે જ્યારે પેલો સિંહ શિકાર માટે બહાર ગયો કે
તરત મા અને એ છોકરાં શુક્રામાંથી બહાર નીકળી ગયાં.
અને જંગલ પાસેના ગામમાં જતાં રહ્યાં. ત્યાંથી એ ત્રણે
જણ રાજકન્યાના બાપને ગામ ગયાં. પણ ત્યાં બળર
મળી કે બાપને ત્યાં કેઈ જીવતું રહ્યું નહોતું. એટલે આ
ત્રણે જણ પાસેના એક ખીબા ગામમાં જઈને સંતાયાં.

સિંહને : સિંહ જ્યારે પોતાની શુક્રામાં પાછો આવ્યો ત્યારે એણે
:રોષ : શુક્રાતરફ સૂની ભેઠ. નહોતી રાજકન્યા કે નહોતાં છોકરાં.

એને! તો ગુસ્સો. હાથમાં રહ્યો નહિ. આજુબાજુના ગામડાંમાં જઈને એણે પુષ્કળ ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો. હજારો સ્ત્રી પુરુષોના એણે જાન લીધા અને ખૂબ ઉન્મત્ત થઈને ફરવા લાગ્યો. પ્રજા ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારી ગઈ.

પછી ગામ આખું રાજાને ત્યાં રાવ કરવા ગયું. રાજાએ તરત જ પોતાનું આખું લશ્કર એ સિંહનો નાશ કરવા મોકલ્યું. લશ્કરે ચારે બાજુથી સિંહને ઘેરી લીધો અને ચારે તરફથી બાણની એક ધારી વૃદ્ધિ શરૂ કરી. પણ સિંહ એક કારમી ત્રાડ પાડી અને છલંગ મારી આખી સેના કુદી ગયો. સિંહ છવતો નાસી ગયો.

પછી તો સિંહ જમણા જોરથી હાહાકાર મચાવવા માંડ્યો. રાજાને પ્રજા બન્ને હારી ગયાં. રાજ્ય બધું ઉઝીડ થવા લાગ્યું. રાજાને એકે ઉપાય જડતો નહોતો. છેવટે રાજાએ આ સિંહને મારનારને એક મોટું ઇનામ-એક કરોડ સોના મહોરનું ઇનામ-આપવાનું જાહેર કર્યું.

રાજા
હાર્યો :

ઇનામની વાત સાંભળી પેલા બાળકે માતાને કહ્યું, “મા! તું કહેતી હોય તો સિંહને મારીને હું રાજાએ કાઢેલું ઇનામ મેળવું. પૈસા મળ્યા પછી આપણે મુખેથી રહી શકીશું. હાલમાં તો નથી આવતો અન્ન કે નથી પહેરવાને લુગડાં.”

માએ કહ્યું, “એ બધું તો ખરું પણ આખરે પશુ છે તોયે તારો એ પિતા છે. પિતાને મારીને તું શું મ્હોં દેખાડીશ? લોકો તને પિતૃઘાતી કહેશે.”

બાલકે જવાબ આપ્યો, “માતા! એને માર્યા વગર પુત્રે બીક આપણે શી રીતે નિર્ભય થઈ શકીશું? આપણે કયાં મુખી

પુત્રે બીક
કર્યું :

સંતાતા ફરીશું? કેક દિવસ તો આપણે જરૂર પકડાઈ જવાનાં. ત્યારે એ બીજાને ઉભાને ઉભાં મારી નાંખે છે ત્યારે એક દિવસ આપણને પણ કેમ નહિં મારી નાંખે? એમનો વિશ્વાસ શો? એકને મારવાથી હજારોનું ભદું થતું હોય તો પછી મારવામાં શી હરકત છે? હું તો જરૂર એને મારી નાંખીશ. ”

પિતૃસ્તેષઃ એમ કહીને બાલક તો ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. રસ્તામાં સિંહે એને જોયો અને વાતસલ્યથી એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એ ખૂબ હર્ષમાં આવી ગયો અને ઝટ પોતાના છોકરા પાસે જઈ એનું શરીર સુંઘવા તથા ચાટવા મંડ્યો.

પરંતુ છોકરાએ તો ખડ્ગ કાઢીને એવા ભેરથી સિંહને માર્યું કે સિંહ તમરી ખાઈને જમીન પર ઢળી પડ્યો. પછી છોકરાએ બીજા ઘા એના પેટ પર કર્યો અને પેટ ફાડી નાંખ્યું. સિંહ બિચારો મરી ગયો.

રાજાએ રાજાને કાને સિંહના મરણના સમાચાર પડતાં જ એ વાત તરત હર્ષભેર એ જગા પર આવ્યો અને છોકરાને બધી બળીકત પૂછવા માંડી. છોકરાએ ગમે તેવા જવાબ આપી વાત છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ રાજાએ એની પાસે સાચી હકીકત કઢાવવા એને ખૂબ ધમકાવ્યો. આખરે એણે સત્ય હકીકત કહી દીધી.

ધનામ તથા દેશ નિકાલ : રાજાએ કહ્યું, “ ખરે જ, કર પ્રાણીના સંતાન વગર આવું કુર કામ થઈ શકે જ નહિં. તે સિંહને માર્યો માટે એનું ધનામ એક કરોડ સોનામહોરો હું તને આપું છું. પરંતુ પિતૃઘાત કર્યો, એ ગુન્હા માટે હું તને મારા રાજ્યની હદ બહાર કાઢું છું ”

પછી રાજાએ બે નાવ તૈયાર કરાવ્યાં. તેમાં અન્ન, વસ્ત્ર, પૈસા, ઝવેરાત વગેરે બધું ભર્યું. એકમાં છોકરા અને બીજા નાવમાં છોકરી એમ બે જણને બેસાર્યા અને પોતાના માણસોને કહ્યું, આ બન્ને નાવ ભરદરિયે મધ્યમાં જઈને છોડી આવો. પછી જ્યાં એમનું નસિબ હશે ત્યાં એ વહાણ પહોંચી જશે. રાજાના હુકમ પ્રમાણે નાવ છોડી દેવામાં આવ્યાં.

છોકરાનું નાવ અથડાતું કુટાતું રત્નદ્વીપમાં જઈ પહોંચ્યું. ત્યાં રત્નો ખૂબ થતાં અને પુષ્કળ વહેપારીઓ રત્નો ભરી જઈને મોટો વહેપાર ખેડતા. છોકરાએ ત્યાં જઈ દુગાથી લગભગ બધા વહેપારીઓને મારી નાંખ્યા અને એમની સ્ત્રીઓને જીવતી રાખી. પછી એ સ્ત્રીઓને લીધે એણે સન્તાનોની વૃદ્ધિ કરી અને ધીમે ધીમે આખો દ્વીપ વસ્તીવાળો થઈ ગયો. પછી છોકરા એ દ્વીપનો રાજા થયો અને ત્યાં રાજ કરવા લાગ્યો. એ છોકરાના મરણ પછી પણ દ્વીપ આખાદ થતો ગયો. ત્યાંના લોકો એ દ્વીપને પછીથી સિંહલ નામથી ઓળખવા લાગ્યા કારણ કે એમના પૂર્વજે સિંહને માર્યો હતો.

બે નૌકામાં છોકરી હતી તે નૌકા અથડાતી કુટાતી પરશીયાને પશ્ચિમ કિનારે પહોંચી ગઈ. ત્યાં એ નૌકા તથા છોકરી એક રાક્ષસના હાથમાં સપડાયાં. એ રાક્ષસથી એ છોકરીને બીજી છોકરીઓનો જ વસ્તાર થયો. એ છોકરીઓએ ત્યાં જ વસવાટ કર્યો. પછી એ દેશનું નામ પશ્ચિમી સ્ત્રી રાજ પડ્યું.

સિંહલદ્વીપ માટે બીજી પણ એક દંતકથા છે. પૂર્વ-કાળમાં રત્નદ્વીપમાં રાક્ષસીઓ રહેતી હતી. દ્વીપના

સિંહલ-
દ્વીપ નામ
પાડ્યું :

પશ્ચિમી
સ્ત્રીયા-
રાજ્ય :

બીજી
દંતકથા :

મધ્યમાં રાક્ષસીઓનો એક લોઢાનો કિલ્લો હતો. એ કિલ્લા પર એ ધન્યો હતી. એક ધન્ય હતી શુભ સૂચક અને બીજી હતી આપત્ત સૂચક. જ્યારે કંઈ સંકટ આવવાનું હોય ત્યારે શુભસૂચક ધન્ય પડી જતી અને આપત્ત સૂચક દ્રશ્ય કરતી. અને સારું થવાનું હોય ત્યારે આપત્તિસૂચક ધન્ય પડી જતી અને શુભ સૂચક દ્રશ્ય કરતી.

રાક્ષસી- આ રાક્ષસીઓ રૂપરૂપના અંબારવાળી સ્ત્રીઓનો વેશ લેતી અને સમુદ્રકિનારે મુંદર યુવતીઓના રૂપમાં દ્રશ્ય કરતી. જ્યારે કોઈ વહેપારીનું વહાણ રત્નદ્વીપ આગળ આવતું ત્યારે આ બધી ટોળે મળીને એ વહેપારીને પોતાના મોહપાશથી અને હાવલાવધા પ્રેમપાશમાં ફસાવતી. એની સાથે યથેચ્છ ભોગવિલાસ ભોગવતી. પછી બીજા કોઈ વહેપારી ત્યાં સુધીમાં મળી જતો, તો જુનાને પેલા લોખંડના કિલ્લામાં લઈ જઈ કેદમાં પૂરતી અને એકે એકે ખાઈ જતી. એમ નવા આવે કે જુનાને ખાઈ જવાનો ક્રમ કેટલાંયે વર્ષો સુધી ચાલ્યો.

સિંહલનું વહાણ : એક વખત જમ્બુદ્વીપના સિંહ નામના એક શેઠી-આએ પોતાના સિંહલ નામના દીકરાને ૫૦૦ વહેપારીઓ સાથે રત્નો અને માણિક્યાં બહાણુ ભરી લાવવા મોકલ્યો. દેવ યોગે સિંહલનું વહાણ દરિયાઈ તોફાનમાં સપડાયું અને રત્નદ્વીપને કિનારે આવી પહોંચ્યું. રાક્ષસીઓના કિલ્લા પર શુભ સૂચક ધન્ય દ્રશ્ય રહી હતી.

રાક્ષસી- રાક્ષસીઓએ પેલી ધન્ય જોઈને ઝટપટ પોતાના રૂપ બદલ્યાં, આબૂપણ પહેર્યાં અને સમુદ્ર કિનારે પહોંચી પંજામાં :

ગઈ. ત્યાં જઈ સિંહલને તથા એની સાથેના ૫૦૦ વહેપારીઓને ખૂબ આદર માન દઈને પોતાના નગરમાં લઈ આવી. સિંહલ તથા એના સાથિયો એક એક રાક્ષસી સાથેના પ્રેમમાં ફસાઈ પડ્યા અને પોતાનું ઘર ગામ બધું ભૂલી ગયા. રાક્ષસીઓને નવાં ઘરાક મળ્યાં એટલે જુનાને કિલ્લામાં કેદ કરી દીધાં અને એક પછી એક ખાવાના ઉપયોગમાં લેવા માંડ્યાં.

એમ મોજમજાહ કરતાં કરતાં સિંહલ વગેરેથી રાક્ષસીઓને એક એક સંતાન ઉત્પન્ન થયાં. હવે રાક્ષસીઓ આ લોકોથી કંટાળી હતી. એ ઇચ્છતી હતી કે પાછાં કોઈ નવાં ઘરાક મળી જાય તો આમને કિલ્લામાં પૂરી દઈએ. સિંહલ વગેરેને હજી કંઈ જ અખર નહોતી કે જેમની સાથે એ રહે છે તે રાક્ષસીઓ છે.

એટલામાં એક રાત્રે સિંહલને ખરાબ સ્વપ્ન આબું. કિલ્લે :
સ્વપ્નામાં જાણે કોઈ કહે છે, “ઉઠ, અહીંથી ન્હાસી જા.” સિંહલ તરત ઊઠ્યો અને ન્હાસવા લાગ્યો. ન્હાસતે ન્હાસતે રસ્તામાં એક કિલ્લો જણાયો. એમાંથી શેકઃ-
ળના અવાજ સંભળાતા હતા. એ સાંભળી સિંહલ દિવાલ આગળના એક ઝાડ પર ચઢી ગયો અને અંદર રાનારાને પૂછ્યું, “તમે બધા કોણ છો અને કેમ રડો છો ? તમને અહીં કોણે પૂર્યા છે ?

અંદરના માણસોએ જવાબ આપ્યો, “તમને અખર બીજા-
નથી કે આ આખો દ્વીપ રાક્ષસીઓનો છે ? જેને તમે એનો
રૂપના અંખાર જેવી સ્ત્રીઓ ગણો છો તે બધી રાક્ષ- અનુભવ :
સીઓ છે. અમે પણ એમનાજ પાશમાં ફસાઈ ગયા

હતા, અને હવે આ દુઃખ લોગવીએ છિયે. અમારામાંથી દરરોજ એકએક જણને એ લોકો મારી નાંખે છે અને ખાઈ જાય છે. અમારા કેટલાયે સાથિયોને આજસુધીમાં એ ખાઈ ગઈ છે. એક દિવસ તમારો પણ વારો અમારી માફક આવશે.”

સસ હકીકત જણી : સિંહલના, આ બધી વાતો સાંભળીને હોશકેશ ભીડી ગયા. આખરે એણે પૂછ્યું, “લાઈઓ ! આ બલામાંથી છૂટવાનો કઈ માર્ગ છે ખરો ? ” એ લોકોએ કહ્યું, “અમે સાંભળ્યું છે કે સમુદ્રકિનારે એકદિવ્ય અશ્વ રહે છે. એની ખરી શ્રદ્ધાથી પ્રાર્થના કરે તો એ પ્રગટ થાય છે અને સમુદ્રને સામે પાર લઈ જાય છે.” પછી સિંહલ પાછો પોતાને ઘેર આવ્યો અને પોતાના સાથિયોને બધી વાતથી વાકેફ કર્યા. પછી બધા સાથે મળી છાતામાતા ઘરમાંથી નિકળી ગયા અને સમુદ્રકિનારે પહોંચી ગયા.

દિવ્ય અશ્વ : અહીં સિંહલે ખરાલાવથી દિવ્ય અશ્વની પ્રાર્થના કરી. દિવ્ય અશ્વ પ્રગટ થયો. એને વાચા ફુટી. અશ્વે કહ્યું, “તમે બધા મારા વાળ પકડીને લટકી જાવ; હું તમને હમણાં ને હમણાં સામે પાર પહોંચાડી દઉં છું. પણ ફક્ત એકજ સરત છે કે તમારે પાછું વાળીને નેહું નહિ.”

સિંહલ સિવાય બધા વળ્યા : પછી બધા વહેપારીઓ ઘોડાને બાઝી પડ્યા. ઘોડો આકાશ માર્ગે ઊડ્યો. એટલામાં બધી રાક્ષસીઓને ઘરમાં સૂનું લાગવાથી પોતપોતાના ઘણીને શોધવા મંડી. ગામમાં એ લોકોનો પતો ન લાગ્યો એટલે પોતપોતાનાં છોકરાંને કેટ ઝેસાડી બધીએ રાક્ષસીઓ સમુદ્રકિનારે આવી. એમણે વહેપારી સહવર્તમાન ઘોડાને ઉડતો જોયો.

એ બધીએ પાછળ પાછળ ઉડવા લાગી અને ઠેઠ ઘોડા સુધી પહોંચી ગઈ. પાછળથી પોતાના પ્રેમીઓને કરગરીને પાછા ફરવા વિનવવા લાગી. સંતાન બતાવવા લાગી અને એટલે બધે પ્રેમ દેખાડવા લાગી કે સિંહલ સાથેના બધા વહેપારીઓ ઘર માંડવા પાછા ગયા.

ફક્ત સિંહલ એકલો ચર્યો નહિં. એણે પાછું વાળીને જોયું નહિં અને પ્રેમની ખીલકુલ દરકાર કરી નહિં. એની વહુ તરીકે રહેનાર રાક્ષસીએ આ જોયું. એટલે એણે વીનવણી કરવી બંધ કરી અને સિંહલ કરતાં આગળ એના પિતાને ઘેર પહોંચી ગઈ. પેલીએ સસરાને કહ્યું, “તમારો પુત્ર સિંહલ મારી સાથે પરણ્યો છે અને એનાથી મને આ બાલક ઉત્પન્ન થયો છે. હવે મને છોડીને એ એકલો અહીં નાસી આવ્યો છે. હું એને શોધતી અહીં આવી પહોંચી છું. માટે મને મારો વર પાછો આપો.”

નવો
રસ્તો :

સિંહલના પિતા સિંહશેઠને ક્યા આવી. એમણે તો બધી વાત સાચી માની લીધી. એટલે પુત્રવધુને તથા પૌત્રને એમણે પોતાને ઘેર રાખ્યાં. ઘોડા દિવસ પછી સિંહલ ત્યારે ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે પેલી બસા એની પહેલાંજ ઘરમાં આવી ગઈ હતી. પિતાએ એ વિશે સિંહલને પૂછી જોયું.

સિંહલે કહ્યું, “આતો રાક્ષસી છે. એની વાતપર વિશ્વાસ ન કરશો.” પછી એણે બધી વાત માંડીને કહી સંભળાવી. એટલે સિંહશેઠ પેલીને એના છોકરા સહીત ઘરમાંથી કાઢી મુકી. રાક્ષસી ઘરમાંથી નિકળીને એ નગરના રાજા પાસે ગઈ. ત્યાં જઈ એણે કહ્યું, “હું

રાજા પાસે
રાવ :

રત્નદ્રીપની રાજકુમારી હું. સિંહલશેડે મારો સાથે લગ્ન કર્યું. આ બાલક ઉત્પન્ન થયો. પછી મને છોડીને એ અહીં નાસી આવ્યો છે. હું એને શોધતી શોધતી અહીં આવી પહોંચી છું. એ હવે મને ઘરમાં રાખતો નથો માટે ન્યાય કરો.”

રાજાએ સિંહલને બોલાવ્યો અને એને ઘરમાં ધાલવા ઘણું સમજાવ્યો. પણ સિંહલે કહ્યું, “ એ રાક્ષસી છે. એની વાતો માનવામાં આપ બૂલ કરો છો.”

પરંતુ રાજાને સિંહલના કહેવા પર વિશ્વાસ ન આવ્યો. એમણે તો રાક્ષસીની વાતનેજ સાચી માની. રત્નદ્રીપની રાજકુમારીને એમણે પોતાના મહેલમાં રહેવા કરવાની સગવડ કરી આપી.

રાક્ષસી-
ઓનું
કામ :

રાજકુમારી (રાક્ષસી)ને રાખી તેજ રાત્રે રાજમહેલમાં બધાં ઘસઘસાટ ઉંઘતાં હતાં તે વખતે પેલી રાક્ષસી ઉઠી અને પોતાની બીજી પાંચમો સહિયરોને રાતમાં ને રાતમાં બોલાવી લાવી. પછી રાજમહેલમાં જેટલાં માણસો ઉંઘતાં હતાં તે બધાંને તથા રાજા મુદ્દાને એમણે લેગાં થઈને મારી નાંખ્યાં. જેટલાંને બવાય એટલાંને રાક્ષસીઓ ખાઈ ગઈ. બાકીનાં રત્નદ્રીપમાં ઉંચકી ગઈ.

સવારે જ્યારે કારભારી, દિવાન, દરબારીઓ વગેરે રાજમહેલમાં જવા જાય છે ત્યારે રાજમહેલના દરવાજા બંધ જોયા. બધાંને બહુ આશ્ચર્ય થયું. બહુ ધૂમો પાડી અને બારણાં ખખડાવ્યાં પણ અંદરથી કોઈનો અવાજ આવ્યો નહિ. છેવટે દરવાજો તોડવી બધા અંદર દાખલ થયા. તો અંદર હાડકાંના ટુકડા સિવાય કંઈજ દેખાયું નહિ.

પછી બધા લેગા થઈ સિંહલ પાસે ગયા અને એને રાજા બનાવ્યો. પછી તો સિંહલે મોટી સેના લેગી કરી રત્નદ્વીપ પર ચઢાઈ કરી. ત્યાંયા બધી રાક્ષસીઓને હાંકી કાઢી. કિલ્લો તોડી નાંખ્યો અને જેટલા કેદખાનામાં હતા તે બધાને છૂટા કર્યા. પછી જંબુદ્વીપમાંથી બીજા માણસોને બોલાવી ત્યાં વસ્તી સ્થાપી અને પોતે રાજ કરવા લાગ્યો. આ ઉપરથી આ દ્વીપનું નામ સિંહલદ્વીપ પડ્યું એમ કહેવાય છે.

એશોકરાજના સમય સુધી સિંહલદ્વીપમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયો ન હતો. અશોકરાજના એક ભાઈ મહેન્દ્ર કરીને હતા. એમણે પ્રવ્રજ્યા લીધી; પછી ચાર લિખુઓને લઈ મહેન્દ્ર આકાશ માર્ગે સિંહલદ્વીપમાં ગયા અને ત્યાંના લોકોને ધર્મપિદેશ કર્યો હતો. એ ધર્મ-પિદેશની એટલી બધી અસર થઈ કે ત્યાંના લોકોએ એમને માટે એક સંધારામ બંધાવી આપ્યો. જ્યારે હુએનસંગ હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો તે સમયમાં સિંહલદ્વીપમાં સો સંધારામ હતા એમ કહેવાતું. ત્યાં એક હજાર ઉપરાંત લિખુઓ પણ હતા. ખાસ કરીને સિંહલદ્વીપમાં તે વખતે મહાયાનના સ્થવિર નિકાયનો પ્રચાર હતો.

સિંહલમાં રાજાના કિલ્લા પાસે જ ભગવાનના દાંતનો વિહાર હતો. વિહાર મુલ્યદાન પત્થરોનો બનેલો હતો. વિહારના શિખર પર એક દંડ હતો. દંડની ટોચ પર એક પદ્મરાગ મણિ જડેલો હતો. તે સિવાય બીજા ઘણા મણિ ત્યાં જડેલા હતા. રાત્રે જ્યારે આકાશ સ્વચ્છ હોય, ત્યારે પદ્મરાગ મણિનું તેજ ૧૦,૦૦૦ લી

સિંહલ-
દ્વીપમાં
બૌદ્ધ
ધર્મનો
પ્રચાર :

પદ્મરાગ
મણિ :

દ્વરથી પણ ચમકારા મારતું નેઈ શકાતું હતું.

મુગટમાં ચા વિહાર પાસે જ એક ણીને વિહાર હતો. એ રત્નો : વિહારમાં જુના વખતમાં, કેઈ રાત્રીએ લગવાન બુદ્ધ દેવની સોનાની મૂર્તિ પધરાવેલી હતી. મૂર્તિના મુગટમાં ખૂબ મુલ્યવાન રત્નો જડેલાં હતાં. એટલે વિહારની આજુ બાજુ સખત ચાકી પહેરા રહેતો. કેઈ પણ અન્નણ્યો માણસ અંદર જઈ શકતો નહિં.

ચોર : એક વખત એક ચોરને મુગટમાંનો મણિ કાઢી લેવાની ઈચ્છા થઈ. પરંતુ સખત પહેરાને લીધે એ અંદર જઈ શક્યો નહિં. છેવટે એણે બહારથી એક મુરંગ એવી રીતે બોદી કે જેનો બીજો છેડો વિહારમાં નિકળે. પછી એ મુરંગ વાટે એક રાત્રે એ વિહારમાં પેઠા.

મૂર્તિ : વિહારમાં જઈ મૂર્તિના મુગટમાંથી મણિ કાઢવાનો હચ્ચી પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પરંતુ એ મુગટને હાથ અડકાડવા થય : જાય છે એટલામાં મૂર્તિ ઉઘાણમાં વધી અને ચોરનો હાથ મુગટ સુધી પહોંચી શક્યો નહિં. એણે આમથી તેમથી ઉંચે ચઢી બેસું પણ મૂર્તિ ઉંચે વધતી જ ગઈ.

છેવટે ચોરે મૂર્તિની સ્તુતિ કરવા માંડી. “હે પ્રભો ! જ્યારે તથાગત બોધિસત્વ હતા ત્યારે એમણે પોતાના આખા શરીરનું દાન કરી દીધું હતું એમણે પોતાનું રાજપાટ પણ બીજાને આપી દીધું હતું. પરંતુ આજે એજ તથાગતની મૂર્તિ પોતાના મુગટમાંથી કૃત્ત એક જ મણિ આપવાની કેમ આટલી બધી આનાકાની કરે છે ? તો પેલી બધી શરીર આખ્યાની વાતો ગપ્પાં જ છે કે શું ?”

આ પ્રમાણે ચોરને બોલતો સાંભળી મૂર્તિ નમી પડી. ચોરે મણિ કાઢી લીધો અને પોતાને રસ્તે પડી ગયો, પછી તો મણિ વેચવા બજારમાં ગયો. નગરના વહેપારીઓએ મણિ ઓળખ્યો અને ચોરને રાજા પાસે લઈ ગયા.

મૂર્તિએ
મણી
કાઢવા
દીધો :

રાજાએ એને પૂછ્યું, “ તું આ મણિ ક્યાંથી અને શી રીતે લાવ્યો ? ”

ચોરે કહ્યું, “ આ મણિ મને વિહારમાંથી મળ્યો. મને લગવાને પોતે જ નીચા નમીને આ મણિ આપ્યો છે. ” એ પરથી રાજા વિહારમાં તપાસ કરવા ગયા તો મૂર્તિ ને નમી ગયેલી જોઈ. એટલે રાજાએ જ પેલો મણિ ચોર પાસેથી ખૂબ પૈસા આપીને ખરીદી લીધો અને ફરી પાછો મૂર્તિના મુગટમાં જડાવી દીધો. આજમુઘી પણ એ મણિ એ મુગટમાં જ છે.

દ્વીપના દક્ષિણ પૂર્વ ખૂણામાં લંકાગિરિ આવેલી છે. ત્યાં અનેક દૈત્ય અને દેવો રહે છે. ત્યાં તથાગતે લંકાવતાર સૂત્રનો ઉપદેશ કર્યો હતો.

સિંહલદ્વીપની દક્ષિણે હળદેરા લી હર સમુદ્રમાં નારિક્ષીટ નામનો દ્વીપ આવેલો છે. ત્યાંના લોકો ત્રણ જ કુટુંબ હતા હોય છે. એમનાં શરીર માણસ જેવાં પણ માથાનો ભાગ પક્ષીના આકારનો હોય છે. ત્યાં નારિયેળ રસવાય ખીલું કંઈ જ પાકતું ન હોવાથી લોકો નારિયેળ આઈને જ જીવે છે.

નારિક્ષીટ :

હુએનસંગે સિંહલના લિશ્તુઓને મોઢે ત્યાંની પરિસ્થિતી અને રાજકીય વાતાવરણનું ધ્યાન સાંભળ્યું, પછી

સિંહલ
જવાનું
મોકલે :

સિંહલ જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. એટલે સિંહલથી આવેલા ભિક્ષુઓમાંથી સીત્તર ભિક્ષુઓને સાથે લઈ દ્રાવિડ દેશથી દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશામાં મુસાફરી કરવા માંડી. રસ્તામાં આવતાં પવિત્ર સ્થાનોમાં થઈને એ કાકણપુરમાં આવી પહોંચ્યો.

૫૨ મહારાષ્ટ્રમાં

કેકેણુપુરમાં રાજમહેલ આગળ જ એક મોટો કાકેણુપુર :
સંધારામ હતો. એ સંધારામના વિહારમાં મિદ્ધાર્થ-
કુમારનો મુગટ હતો. એ મુગટ બે કુટ ઉંચો અને
રત્નજડિત હતો. એક રત્નજડિત સંપુટમાં એને માથાની
રાખવામાં આવતો હતો. વાર તહેવારે એ મુગટ બહાર
ઠાઠવામાં આવતો અને એને સિંહાસન પર પધરાવી એની
વિધીભર પૂજા કરવામાં આવતી. તે દિવસે દૂર દૂરથી
લોકો મુગટનાં દર્શન કરવા આવતા.

કેકેણુનગરની પાસે એક બીજો વિહાર હતો. તેમાં ચંદનની
મૈત્રેય યોધિસત્વની એક મૂર્તિ હતી. મૂર્તિ ચંદનની દસ પુટ
હતી અને દસ કુટ ઉંચી હતી. એમ કહેવાય છે કે બે હુથી
કરોડ અહીંતોએ લેગા થઈને એ મૂર્તિ બનાવી હતી. મૂર્તિ :
નગરની પાસે એક તાડનું વન હતું. એનાં પાંદડાં લોકો
લખવાના કામમાં વાપરતા હતા તેથી એ પાંદડાં બહુ મોઢાં
મળતાં હતાં.

કેકેણુથી ઉત્તર પશ્ચિમ દિશામાં જતાં રસ્તામાં એક મહાગજૂ-
મોટું વન આવ્યું. વન એવું ઘાડું હતું કે એમાં રસ્તો, ના લોકો :
પગથી કે ચીસો કશું જ દેખાતું નહોતું. ક્ષત વાઘ સિંહ
જેવાં હિંસક પ્રાણીઓ જ આમથી તેમ દોડા દોડી કરી

રહ્યાં હતાં. એ વનમાંથી પણ દુષ્ટનસંગે રસ્તો ઠાલ્યો અને પોતાની યાત્રા આગળ ચલાવી. વનમાંથી નિકળીને એ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો. મહારાષ્ટ્રના લોકો વીર, સાચા પ્રમાણિક અને સદાચારી હતા. મૃત્યુને તો એ લોકો હાથમાં લઈને ફરતા. મૃત્યુથી બિલકુલ ડરતા નહિં.

શિક્ષા : ત્યાંનો રાજા પુલકેશી ક્ષત્રિય હતો અને એક પરાક્રમી લડવૈયો હતો. એનું લશ્કર ચાર પ્રકારનું હતું, અને યુદ્ધ વિધામાં ખૂબ કૅળવાયકું હતું. આ દેશમાં એવો રિવાજ હતો કે યોદ્ધાએ લડાઈમાંથી કોઈ દિવસ પાછા હોયું નહિં. દૈવયોગથી કોઈ ખાયલો સૈનિક લડાઈમાંથી નહાસી આવતો, તો એને સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરાવી આખા રાજ્યના ગામડે ગામડે ફેરવવામાં આવતો. પછી પણ આખી જીંદગી મુઠ્ઠી પુરૂષનાં કપડાં પહેરવાની એને મનાઈ કરવામાં આવતી. આ રિવાજને લીધે જે જે માણસો લડાઈમાંથી નહાસી આવતા તે જીવતા રહેવાને બદલે આપઘાત કરતા.

દાંડનો : રાજાના લશ્કરમાં હબ્બરો સૈનિક અને સેંકડો હાથી

ઉપયોગ : હતા. લડાઈ ચાલતી હોય તે વખતે સૈનિકોને તથા હાથીઓને ખૂબ દાડ પીવડાવવામાં આવતો. એટલે દાડથી મદોન્મત્ત થયેલા લશ્કર સામે લક્ષ્મણ મહારથીઓ પણ ટક્કર ઝીલી શકતા નહિં. એ જ કારણથી મહારાષ્ટ્રનું નામ સાંભળતાં જ આજુબાજુના રાજાઓના હાંબ ગગડી જતા, ખીબની વાત તો બાજુએ રહી, પણ યુદ્ધ શિક્ષાદિત્ય હર્ષવર્ધન આખા જંબુદ્વીપમાં દિગ્વિજય કરતે કરતે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા ત્યારે મહારાષ્ટ્રિય સેનાનો સામનો કરી શક્યા નહિં. મહારાષ્ટ્રના યોદ્ધાઓએ એમને પોતાના પરાક્રમનો બરાબર સ્વાદ ચખાડ્યો અને હર્ષવર્ધનને પરાજીત કરીને હાંડી કાઢ્યા.

૫૩

માળવા

મહારાષ્ટ્રમાં રાજધાનીની પડોશમાં અશોકના પાંચ સ્તૂપ હતા. એનાં દર્શન કરીને હ્યુએનસંગ નર્મદા નદી પર આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી પનાઈમાં એસી ભરૂથ આગ્યો; અને ભરૂથથી માળવા ગયો. તે વખતમાં માળવા વિદ્યાધ્યયન માટે ખૂબ પ્રખ્યાત હતું. આખા ભારત વર્ષમાં તે વખતે માળવા અને મગધ વિદ્યાનાં મુખ્ય કેન્દ્ર ગણાતાં.

કહે છે કે સાઠ વર્ષ પહેલાં અહીં એક શિલાદિત્ય નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજા ખૂબ વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન હતો. ઔદ્ધર્મ પર એની ખૂબ આસ્થા હતી. પ્રાણી માત્ર પર બહુ દયા રાખતો. કોઈ માણસની વર્તનમાં પણ હિંસા ન થઈ જાય માટે દરેક સાથે બહુ જ નમ્રતા પૂર્વક અને વિનયથી એ વર્તતો. કોઈને કદિ એકે કડવો શબ્દ કહેતો નહિ, પણ પ્રેમથી બધું કામ કરાવતો.

અહિંસક
રાજા

હાથી ઘોડાને પાણી પાવામાં આવતું તે પણ ઘરાબર કપડાથી ગાળીને પછી વાપરવામાં આવતું. જેથી અભણ-પણામાં પણ, પાણીમાં રહેતા જીવોની હિંસા ન થઈ જાય.

એના રાજ્યમાં હિંસાનો બિલકુલ અહિંકાર કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રાણી પ્રાણીમાં પણ ઝઘડા થતા નહિં અને કોઈ કોઈને દુઃખ દેતું નહિં એના રાજ્યમાં અહિંસાતું એવું સરસ વાતાવરણ જામી ગયું હતું કે હિંસક પશુઓ પણ કોઈ કોઈને મારતાં નહિં અને માણસો સાથે હળી-મળીને રહેતાં.

પ્રજા-
વત્સલ

એ રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં સાત્રાજીઓ માટે તથા અતિથિઓ માટે ઠેર ઠેર વિશ્રામાગાર, અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી અને ખુદ લગવાનની સાત મૂર્તિઓની સ્થાપના કરાવી હતી. દર વર્ષે દેશ દેશમાંથી બ્રાહ્મણો અને શ્રમણોને બોલાવી એ રાજા મહાપરિત્યાગ નામનું દાન કરતો હતો. એણે લાગલાગટ પચાસ વર્ષ સુધી આ પ્રમાણે ધર્મરાજ્ય કર્યું. એ રાજા એટલા બધો પ્રજાવત્સલ હતો કે આજે પણ લોકો એને સંભાર્યા કરે છે.

વિચિત્ર
ખાખો-
ચિત્ર :

માલવા નગરની ઉત્તરપશ્ચિમ ત્રીસ લી દૂર બ્રાહ્મણોનું એક ગામ હતું. ત્યાં એક ઉંડો ખાડો હતો. એમાં ચારે બાજુથી લેણું થઈને પાણી ભરાતું છતાં એ ખાડો કોઈ દિવસ પાણીથી ભરાઈ જતો નહિં. બધું પાણી અંદર ને અંદર સમાઈ જતું. કહેવાય છે કે એ ખાડો અખીચિ નામના નર્ક સુધી જોડો છે.

એને માટે નીચે પ્રમાણે દંતકથા ચાલે છે. એ ગામમાં એક બ્રાહ્મણ હતો. તે ખૂબ વિદ્વાન. બધાં જ શાસ્ત્રો એને આવડતાં. એને પોતાની આવડતનું પુષ્કળ અભિમાન હતું. એની વિદ્વતાને લીધે રાજાથી તે પ્રજા સુધી સૌ કોઈ એને આદરમાન દેતું. એની પાસે એક

હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવા રહેતા હતા.

પરંતુ પોતાની વિદ્વત્તાના તોરમાં એને આખા અભિ-
જગતમાં બધા જ અલણુ દેખાતા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ માની
કે આધુનિક વિદ્વાનો એને મન કંઈ જ ગણતરીમાં નહોતા. બ્રાહ્મણ
હિલટું પ્રાચીન આચાર્યોની એ નિન્દા કરતો. એણે
પોતાને ખેસવા માટે એક લાકડાની બાજઠ કરાવી હતી.
એ બાજઠ પર જે જગાએ પગ અડકતા તે જગાએ એણે
મહેશ્વર, વામુદેવ, નારાયણ અને બુદ્ધદેવની મૂર્તિઓ
ચોઠાવરાવી હતી. જ્યાં જ્યાં એ શાસ્ત્રાર્થ કરવા જાય
ત્યાં ત્યાં આ બાજઠ સાથે લઈને જતો અને એના પર
ખેસી લોકોને કહેતો, ‘તમે આ મૂર્તિઓની પૂજા શું
જોઈને કરો છો ? એમના ધર્મને શું કામ અનુસરો છો ?
એ લો-! મારી સામે તો આવી શકતા નથી એ બધા
કરતાં તો હું જ શ્રેષ્ઠ છું. હું જે સિદ્ધાન્ત સમજાવું
તે જ ઉત્તમ છે.’

તે જ વખતમાં પશ્ચિમ ભારતમાં ભદ્રકૃચિ નામનો લિઙ્ગ
એક લિઙ્ગ રહેતો હતો. એ લિઙ્ગ હેતુવિદ્યા વિશારદ લિઙ્ગ
અને તકશાસ્ત્રમાં ખૂબ વિદ્વાન હતો. એણે જ્યારે પેલા
બ્રાહ્મણની આવી બધી વાતો સાંભળી ત્યારે એનો છવ
હાથમાં ન રહ્યો. એણે તો પોતાનો ઠંડ હાથમાં લીધો
અને ફાટલાંતૂટલાં ભગવા વસ્ત્રો પહેરી માળવામાં આવી
પહોંચ્યો. પહેલાં તો રાજાએ એને સાધારણ લિઙ્ગ ધારી
લીધો પણ જ્યારે એણે પેલા બ્રાહ્મણ સાથે શાસ્ત્રાર્થ
કરવાની માગણી કરી ત્યારે રાજાએ એને વધાવી લીધો.
રાજા ખૂબ ખુશ થયો.

રાજાએ શાસ્ત્રાર્થ માટે બધી ગોઠવણ કરવાનો હુકમ છોડ્યો. બ્રાહ્મણને ત્યાં પણ કહેવરાવ્યું કે એક લિહુ તમારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માગે છે માટે અમુક સમયે તમારે હાજર રહેવું. બ્રાહ્મણે રાજાના આમંત્રણને હસી કાઢ્યું. એવો તે કોણ લિહુ છે જે મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માગે છે ?

બધી ગોઠવણ થઈ ગઈ અને શાસ્ત્રાર્થ કરવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. બ્રાહ્મણ પોતાની શિષ્ય-મંડળી સહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. શ્રોતાઓની અજબ બીડ જામી હતી. રાજા પણ પોતાના અમાત્ય તથા ઘરબારીઓ સહિત શાસ્ત્રાર્થ સાંભળવા બેઠા. બ્રાહ્મણ પોતાની બાજુ પર બેઠો કે શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો.

બ્રાહ્મણની
હાર :

લિહુએ પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું. યુક્તિથી પોતાના તર્કશાસ્ત્રના એવા પ્રશ્નો એણે ઉપસ્થિત કર્યા કે બ્રાહ્મણ અવાહ બની ગયો. શરૂઆતમાં લિહુને ગલરાવવા એણે થોડી ખૂમો પાડી અને ગમે એમ સમજાવવા માંડ્યું પણ આખરે એને પોતાની હાર કબૂલ કરવી પડી.

રાજાએ બ્રાહ્મણને કહ્યું, “તે બહુ દિવસ સુધી લોકોને ઉધુચતું સમજાવ્યું છે. હવે તને સખત શિક્ષા થવી પડે છે.” રાજાએ પહેલાં તો એક લોખંડની બાજક કરાવરાવી. પછી એને લાલ થઈ જતા સુધી તપાવી અને એના પર બેસવાનો હુકમ કર્યો. બ્રાહ્મણ ખૂબ ગલરાયો, રોવા લાગ્યો અને દયા માગવા લાગ્યો. લદ્દરુચિ લિહુને એના પર દયા આવી એણે રાજાને કહ્યું, “મહારાજ ! એને આટલી મોટી શિક્ષા ન કરશો.”

પછી રાજાએ એવો હુકમ કર્યો કે, ‘એનું માથું મુંડી ગધેડા પર એસાડી આપણા રાજ્યના ગામે ગામ અને નગરે નગરમાં એને ફેરવી આવો.’ રાજાના સેવકોએ હુકમ માથે ચડાવ્યો અને બ્રાહ્મણને બધે ગધેડા પર ફેરવ્યો.

બ્રાહ્મણને આ અપમાનનું એટલું બધું દુઃખ લાગ્યું કે એને લોહીની ઉલટીઓ થવા લાગી અને ધીમે ધીમે મરવા જેવો થઈ ગયો. લદ્દરુચિએ જ્યારે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એ બ્રાહ્મણ પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, ‘‘શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં જય અને પરાજય તો થાય જ. એમાં આટલું બધું મન પર લઈ લેવાની શી જરૂર છે? કીર્તિનો ત્યાગ કરો. ધન, પુત્ર, યશ એ બધું અનિત્ય છે.

પણ બ્રાહ્મણે તો ઉલટું એને ગાળ્યો હીંધી અને મહાયાનની નિન્દા કરવા લાગ્યો. પૃથ્વીથી આ અનાચાર સહેવાયો નહિ. પૃથ્વી ફાટી અને બ્રાહ્મણને એમાં થઈને અખીચિ નામના નર્કમાં લઈ ગઈ.

તે દિવસનો પેસો ખાડો પડ્યો છે તે પાણીથી ભરાતો નથી.

શિક્ષા ।

પૃથ્વી
ફાટી :

સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં

ગળા ધ્રુવલદ્ર . હુએનસંગ માળવાથી અટાવી ગયો. અગાલીમાં અગરના પુષ્કળ ઝાડ હતા એમાંથી મુગન્ધી પવન ફૂટાયા કરતો અને વાતાવરણ આનન્દમય બનાવતો હતો. અટાનીથી કચ્છ ગયો અને કચ્છથી વલ્લભીરાજમાં પહોંચ્યો. ત્યાં ધ્રુવલદ્ર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ ક્ષત્રિય હતો અને રાજા હર્ષવર્ધન શિલાદિત્યનો વંશાઈ થતો હતો. એ રાજા બહુ અભિમાની અને ક્રોધી પ્રકૃતિનો હતો. પણ ત્રિરત્નને માનતો હતો. દર વર્ષે લિલ્લુઓની પચ્ચદ લગતો એ પરિવદ સાત દિવસ સુધી ચાલતી તેમાં સૌને ખૂબ દાન કરતો.

સૌરાષ્ટ્ર- મા વલ્લભીથી હુએનસંગ આનન્દપુર ચર્ધને સૌરાષ્ટ્રમાં ગયો. સૌરાષ્ટ્રથી ગુજરાતમાં ગયો. ગુજરાતથી ઉલ્લયિની, ઉલ્લયિનીથી ચિકિતો અને ચિકિતોથી માહેશ્વરપુરમાં ગયો. માહેશ્વરપુરથી વળી પાઠે સૌરાષ્ટ્રમાં હુએનસંગ આવી પહોંચ્યો.

સૌરાષ્ટ્રથી પશ્ચિમ દિશામાં જતાં અલવડેલ દેશમાં ગયો. આ દેશમાં તથાગતે કેટલીયેવાર પધારી લોકોને ધર્મોપદેશ કર્યો હતો. વળી અહીં અશોક રાજાએ બના

વસાવેલા અનેક સ્તૂપો હતા. એ સ્તૂપોનાં દર્શન કરીને હુએનસંગ લાંગલ દેશમાં પહોંચ્યો.

આ લાંગલ દેશ પશ્ચિમીય સીરાજ્યની પાસે સમુદ્ર- તથાગતનું
કિનારે આવેલો હતો. લાંગલ દેશની ઉત્તર-પશ્ચિમે લિલા-
પાસે એટલે પારસ દેશ આવેલો હતો. પારસ દેશમાં પાત્ર :
હીરા, મોતી, માણિક વગેરે રત્નો ઉત્પન્ન થાય છે. ઠહે છે
કે તથાગતનું લિલાપાત્ર પારસના રાજાના મહેલમાં છે.

આ પારસ પ્રદેશની પૂર્વે હોમો એટલે ઉર્મુજ પ્રદેશ અને ઉત્તર પશ્ચિમ દિશામાં ફેલિન એટલે જોલન પ્રદેશ આવેલા છે. દક્ષિણપશ્ચિમ દિશામાં એક ટાપુ આવેલો છે. એને પશ્ચિમનું સીરાજ્ય એવું નામ આપેલું છે.

પશ્ચિમના સીરાજ્યમાં કક્ષા સીઓજ સીઓ નજરે પશ્ચિમનું
પડે છે. ત્યાં કોઈ પણ પુરુષ જોવામાં આવતો નથી. સીરાજ્ય:
જોલનનો રાજા દરવર્ષે પોતાના રાજ્યમાંથી થોડા પુરુષોને
ત્યાં મોકલે છે. એ થોડો પેલી સીઓ સાથે ભોગ વિલાસ
કરે છે, અને સીઓને ગર્ભ રહે છે. સંતાનમાંથી છોકરી-
ઓને પેલી સીઓ ઉછેરે છે અને છોકરાઓને દરિયામાં
ફેંકી દે છે.

લાંગલ દેશથી હુએનસંગ પૂર્વ દિશા તરફ ફર્યો અને અવંડના
પીતરીલા દેશમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી અશોકના નંગલમાં:
સ્તૂપાદિનાં દર્શન કરતે કરતે અવંડ દેશમાં પહોંચી ગયો.
ત્યાંની રાજધાનીની ઉત્તરપૂર્વ દિશામાં એક અઘાર વન
આવેલું હતું. એ વનમાં ખંડિયેર હાલતમાં એક સંધારામ
હતો. અહીંજ ભગવાન બુદ્ધ વિહાર કર્યો હતો અને
લિહુઓને ભેડા પહેરવાની આજ્ઞા કરી હતી.

વિહારની બાજુમાં અશોકનો એક સ્તૂપ હતો અને સ્તૂપની બાજુમાં ભગવાનની એક કાળા પથ્થરની ઊભી મૂર્તિ હતી.

એની દક્ષિણ દિશાએ એક ખીજ જંગલમાં વળી એક સ્તૂપ હતો. ત્યાં આગળ ભગવાને શિયાળામાં પોતાનાં ત્રણ વસ્ત્રો ભેગાં કરીને ઓઢ્યાં હતાં અને લિહુઓને પણ ઓઢવાની આજ્ઞા કરી હતી.

મુલતાનનું સૂર્ય-મંદિર : અવંડથી પૂર્વ દિશામાં ચાલતાં ચાલતાં હ્યુએનસંગ સિન્ધુ દેશમાં આવ્યો. સિન્ધથી નદી પાર કરીને મુલતાન દેશમાં ગયો. ત્યાં આદિત્યનું એક વિશાળ મંદિર હતું. એમાં સૂર્યભગવાનની સોનાની દિવ્ય રત્નજડિત મૂર્તિ હતી. મંદિરની પાસે એક સરોવર હતું. એના ઘાટ ઈંટોથી બાંધેલા હતા. દૂર દૂરથી લોકો સૂર્યભગવાનનાં દર્શન કરવા આવતા અને બારે માસ મેળા જેવુંજ રહેતું.

પર્વત દેશમાં : મુલતાનથી હ્યુએનસંગ પર્વત દેશમાં ગયો. આ જગાએજ પ્રાચીન કાળમાં ઉપાધ્યાય જિનપુત્રે યોગાચાર અભ્યાસ : અને ભૂમિશાસ્ત્ર પરકારિકા રચ્યાં હતાં. વળી આ જગાએજ ભદ્રરુચિ અને ગુણપ્રભે કશાય વસ્ત્રો અહણુ કર્યાં હતાં. આ દેશમાં હ્યુએનસંગને જે ત્રણ વિદ્વાન લિહુઓ સાથે ભેટો થયો. એટલે એતો એમની પાસે જે વર્ષ સુધી રહી પડ્યો. ત્યાં રહીને એણે સમ્મતીય નિકાય અનુસાર મૂલાલિધર્મ, સદ્ધર્મસંપરિગ્રહ, અને સત્યપ્રશિક્ષા વગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી લીધો.

તિલા- : ત્યાંથી હ્યુએનસંગ દક્ષિણપૂર્વ દિશામાં જતાં નાલંદના ડકમાં : મહા વિહારમાં ગયો. ત્યાં જઈ ઉપાધ્યાય શિલભદ્રને

પ્રણામ કર્યા. નાલંદામાં એના સાંભળવામાં આવ્યું કે પર્વત દેશનો પ્રજાભદ્ર નામનો એક મહા વિદ્વાન લિહુ મગધમાં આવ્યો છે. ત્યાં તિલાડકના વિહારમાં ઉતર્યો છે. એ લિહુ સર્વાસ્તિવાદ નિકાયનો અનુયાયી છે અને ત્રિપિટકનો પારંગત તથા શબ્દવિદ્યા, હેતુવિદ્યા વગેરેનો અચ્છો અભ્યાસી છે. એટલે હુએનસંગ નાલંદાથી ઉપડ્યો તિલાડકમાં, અને એ વર્ષ સુધી પ્રજાભદ્ર પાસે રહીને પોતાની બધી શંકાઓનું સમાધાન કરાવી લીધું.

તિલાડકથી હુએનસંગ રાજગૃહ પાસેના ચપ્પિવન વિહારમાં ગયો. ત્યાં એને સુરથ જયસેન નામના ક્ષત્રિય ગૃહપતે સાથે ભેટો થયો. સુરથ જયસેન સૌરાષ્ટ્રનો રહેવાસી હતો. નાનપણથીજ ઉપાધ્યાય ભદ્રરુચિ પાસે રહીને એણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. તેમાં ખાસ કરીને હેતુવિદ્યાનો અભ્યાસ કરીને એ બોધિસત્વ સ્થિરમતિ પાસે ગયો હતો. ત્યાં રહીને એણે શબ્દવિદ્યાનું અધ્યયન કર્યું તથા મહાયાન અને હીનયાનનાં અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત થયો. ત્યારપછી ઉપાધ્યાય શીલભદ્ર પાસે ગયો. ત્યાં એણે યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. તે સિવાય અનેક આચાર્યોનાં ગ્રંથો એણે વાંચી નાંખ્યા; અને વેદ, વેદાંગ, ઉપવેદ, તત્ત્વમંત્ર વગેરે શાસ્ત્રો પણ પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાંચી ગયો હતો. એ માણસ બધા શાસ્ત્રોમાં પારંગત અને અનેક તત્ત્વોને જાણવા વાળો હતો. આચાર વિચારમાં પણ માણસ સીધો હતો. લોકો એને ખૂબ આદર લાવથી પૂજનીય તરીકે ગણતા હતા.

એક સમયમાં મગધમાં પૂર્ણવર્મા નામે રાજા રાજ્ય સંવિનય- કરતો હતો. રાજ્ય વિદ્યાનુરાગી અને વિદ્વાનોને માન ના :

આપનાર હતો. એણે સુરથ જયસેનની ખ્યાતિ સાંભળી એને પોતાની રાજસભામાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું. જયસેન આવ્યો. ત્યાં રાજાએ એની વિદ્વત્તા દેખી એને વીસગામ બક્ષીસ આપ્યાં, પણ સુરથ જયસેને વિનય પૂર્વક એ લેવાનો ના પાડી.

પછીથી રાજા હર્ષદેવ શિલાદિત્યે એને બોલાવ્યો અને બીજી વાર પ્રલોભન : ઉડીસામાં મોટાં મોટાં વીસ ગામ બક્ષીસ આપવા માંગ્યાં. પરંતુ ત્યાંએ એણે એ લેવાની ના પાડી. રાજાએ એને બહુ બહુ સમજાવ્યો કે હું આપું છું ને બક્ષીસ લેવામાં કંઈ વાંધો નથી.

પછીથી જયસેને જવાબ આપ્યો, “ મહારાજ ! જયસેન બરાબર સમજે છે કે દાન લેવા ન મનુષ્ય માયામાં ફસાઈ જાય છે. હું તો જન્મભરણનાં બંધનો તોડવામાં મચી રહ્યો છું. એટલે આપનું દાન સ્વીકારી એ માયાના બંધનમાં હું પાછો ક્યાં પડું ? આવી જન્મજોમાં ફસાવા હું માગતો નથી. હવે મને કુરસદ નથી તેથી આપની રજા લઉં છું ” એમ કહી જયસેન ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ઘણા કાલાવાલા કરવા છતાં એ રોકાયો નહિ.

તે દિવસથી એણે યદિવનવિહારમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં પોતે બ્રહ્મચારિને રાખતો અને ભણાવતો. ગૃહસ્થ અને યતિ બધા એની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા જતા. તે સિવાય બીજા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં ભણવા આવતા. બધાંને એક સરખી રીતે એ ભણાવતો.

જયસેન હુએનસંગ એની પાસે બે વર્ષ મુઢી રહ્યો. ત્યાં રહે રહ્યો એણે વિદ્યામાત્ર સિદ્ધિ આદિ શાસ્ત્રોમાંથી શંકાઓ

મઢી છાઢી તેનાં સમાધાન કરાવી લીધાં. પછી એણે યોગ-
શાસ્ત્ર અને હેતુવિદ્યાના અધરા ભાગોનો ફરી અભ્યાસ
કર્યો અને દરેકે દરેક જાતની શંકાઓનાં સમાધાન
કરી લીધાં.

એ વર્ષ થઈ ગયાં. પછી એક દિવસ રાત્રે હુએનસંગે
એક સ્વપ્ન જોયું. તેમાં જાણે નાલંદ મહાવિહાર ઉજ્જડ
અને નિર્જન સ્થિતીમાં પડ્યો છે. ત્યાં ભેંસો બંધાયત્રી
દેખાય છે. એક પશુ લિલ્લુ દેખાતો નથી. હુએનસંગ
સ્વપ્નમાંજ, બાલાદિત્ય રાજાના સંધારામના પશ્ચિમ દર-
વાજેથી નાલંદ મહાવિહારમાં અંદર ગયો. ત્યાં એણે ઝાંઘા
માળની છત ઉપર એક સોનેરી રંગનો માણસ જોયો.
એના અંગમાંથી એક દિવ્ય પ્રકાશ નિકળતો હતો. અને
એ પ્રકાશથી આખા વિહારમાં અજવાળું અજવાળું ધઈ
રહ્યું હતું. હુએનસંગે પ્રકાશ ફેંકતા પુરૂષને જોયો અને
એને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. એણે એ પુરૂષ પાસે
ઉપર જવાનાં ફાંફાં માર્યાં પણ એને એકે રસ્તો જ સૂઝ્યો
નહિં. એટલે ગદ્ગદ સ્વરે હુએનસંગે પ્રાર્થના કરી, કે
કૃપા કરીને આપ નીચે આવો અને મને તમારી સાથે
લઈ જાવ. ”

સ્વપ્નમાં
નાલંદનો
નાશ :

તેજસ્વી પુરૂષે જવાબ આપ્યો, “હું મંજુશ્રી છું. હજી
મારી પાસે આવવાની લાયકાત જેટલાં તમારાં સુકર્મ થયાં
નથી, એટલે તમે મને મળી શકશો નહિં.” પછી આંગળી
ઉંચી કરી એણે હુએનસંગને કહ્યું, “અહીં જો, આ બધું શું
દેખાય છે ? ” હુએનસંગે એ તરફ દષ્ટિ કરીને જોયું તો
એને જણાયું કે ચારે બાજુ આગ લાગી રહી છે. આખો

તેજસ્વી
પુરૂષ
મંજુશ્રી :

વિહાર અને એની આજુબાજુનાં ગામ લક્ષ્મીભૂત થતાં જાય છે.

અવિધ્ય
વાણી :

પછી પેલા દિવ્ય પુરૂષે કહ્યું, “હવે તું તારા દેશમાં પાછો જતો રહે. શિલાદિત્ય રાજા હવે બહુ વર્ષ જીવશે નહિં. એના મરી ગયા પછી દેશે દેશમાં ઉપદ્રવ અને લઠાઈ ટંટા જાગશે. દુષ્ટ લોકો મારામારી અને કાપા કાપી કરીને દેશને ખુવાગ કરી મૂકશે. માટે મારી વાત ધ્યાનમાં રાખો.”

હુએનસંગ સવારે ઉઠ્યો કે તરત જયસેન પાસે ગયો અને આખું સ્વપ્ન વર્ણન કરી બતાવ્યું. જયસેને કહ્યું, “સંસારમાં શાન્તિ તો છેજ ક્યાં ? પણ જેવું તમે સ્વપ્ન જોયું તેવું કદાચ થાય પણ ખરું. તમને હવે સૂચના મળી ગઈ છે એટલે હવે તમારે તમારા દેશમાં પાછા જવાની તાકીદ કરવી જોઈએ.”

યાત્રા :

એજ મહિનામાં મહાજોષિ વિહારનો ઉત્સવ આવ્યો. એટલે ઘણે દૂર દૂરથી લોકો ભગવાન બુદ્ધદેવના શરીરની ધાતુઓનાં દર્શન કરવા ભેગા થયા. હુએનસંગ પણ જયસેનની સાથે ત્યાં દર્શન કરવા ગયો. ત્યાં શરીરધાતુ ભિન્ન ભિન્ન આકારની હતી. મોટી ધાતુ મોટીનાં દાણા જેવડી અને ચક્રચક્રીત ગુલાબી રંગની હતી. માંસ ધાતુ ખંડ પણ મોટી અને ચક્રચક્રીત લાલરંગની હતી. લોકોને મોટો મેજો ભરાયો હતો. લોકો એ ધાતુ ઉપર કુલ ચડાવતા, ધૂપ કરતા અને સ્તુતિ આર્ચના કરતા હતા.

ધતુનો
વિહાર :

રાતનો પહેલા પહેલ થવા આવ્યો હતો તે વખતે હુએનસંગ અને જયસેન ધાતુ વિષે વાતો કરવા લાગ્યા. જયસેને કહ્યું, “આજ મુધી મેં જ્યાં જોયું છે ત્યાં ત્યાં ધાતુ-

ખંડના દાણા ચોખાથી મોટા તો હોતા જ નથી. પણ અહીં તો ધાતુખંડના દાણા ખૂબ મોટા છે. એમાં કંઈક દગો તો નહિ હોય ? ■ હુએનસંગે કહ્યું, “મને પણ કંઈક વહેમ લાય છે ખરો.”

પરંતુ જે જણની વાતો ચાલતી હતી એટલામાં જ ચમત્કાર : સંધારામના દીવા ઝાંખા પડી ગયા; તથા અંદર અને બહાર કોઈ અદ્ભૂત પ્રકાશ છવાઈ ગયો. બહાર જોયું તો ધાતુના વિહારના કાંગરા સૂર્યની માફક ચમકારા ભરી રહ્યા હતા. એમાંથી પચરંગી જ્વાલા નિકળીને આકાશને અડકી રહી હતી. પૃથ્વી અને આકાશ પ્રકાશથી એત-ત્રોત થઈ રહ્યાં હતાં. ચંદ્ર અને તારા દેખાતા નહોતા. મન્દ મન્દ મીઠી મુગન્ધથી આખું વાતાવરણ મુગન્ધમય થઈ ગયું હતું. આ બધું જોઈને બહારથી લોકો બૂમો પાડતા હતા: “જોઈલો શરીર ધાતુનો મહિમા.” બધા લોકો ચારે બાજુ ભેગા થઈ ગયા. કોઈ ફૂલ ચઢાવવા લાગ્યા તો કોઈ ધુપ ઠરવા મંડ્યા. ધીરે ધીરે પ્રકાશ મંદ પડતો ગયો. છેવટે વિહારના કાંગરા પર ચક્રાકાર પ્રકાશ ઠેટલીયે બાર મુઘી ગોળ ગોળ ફર્યા ઠર્યા અને પછી એમાં જ સમાઈ ગયો.

પાછું બધે અંધારૂં ઘેર થઈ ગયું. આકાશમાં ચંદ્ર અને તારા ચમકતા દેખાવા લાગ્યા.

ત્યાં હુએનસંગ આઠ દિવસ રોકાયો અને બોધિવૃક્ષ પાછો અને અન્ય પવિત્ર ચિહ્નોનાં દર્શન પૂજા વગેરે કરી આવી, નાલન્દામાં: નાલન્દ મહાવિહારમાં જઈ પહોંચ્યો. શીલભદ્રે એને કહેવરાવ્યું કે તમારે આખા સંઘ આગળ મહાયાન સમ્પ-

રિગ્વેદ શાસ્ત્ર વિષે પ્રવચન કરવું તથા વિદ્યામાત્ર સિદ્ધિનાં અધરાં વાક્યો સમજાવવાં.

એ વખતે સિંહરાશિ નામનો શ્રમણ પ્રાણ્યમૂલ શાસ્ત્ર અને શતશાસ્ત્રના નવીન ઢળથી જુદી બાતના અર્થ કાઢી લોકો આગળ આખ્યાન કરતો હતો. એના કહેલા અર્થ વડે એ યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કરતો હતો.

સિંહરાશિ
સાથે
વાદવિવાદ

હુએનસંગે એજ શાસ્ત્રનાં વાક્યોથી એણે કહેલા સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કર્યું અને યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનું પાછું મંડન કર્યું. એણે મોટા મોટા આચાર્યોનાં વાક્યોને સમર્થનમાં ટાંકીને સિદ્ધ કરી આપ્યું કે પ્રાણ્યમૂલશાસ્ત્ર અને શતશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અને યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો પરસ્પર વિરોધી છે જ નહિ. એના લેખકોના મત ભલે એક ન હોય પરંતુ એ એક બીજાની વિરુદ્ધ તો નથી જ. એમાં લેખકોનો અને શાસ્ત્ર રચનારાઓનો બિલકુલ દોષ નથી. પરંતુ દોષ તો એના અનુયાયી-ઓનો જ છે. કેમકે એ લોકો એના ગમે તેવા ઉદ્ધા અર્થ કરી જ્યાં ત્યાં ખોટા અર્થનો વાદવિવાદ અને પ્રચાર કરે છે. એનાથી કંઈ ધર્મ હાની થતી નથી.

પગલ્ય :

પછી હુએનસંગે સિંહરાશિ શ્રમણને કેટલાક પ્રશ્નો આપ્યા કે આનો તમે ખૂબ વિચાર કરીને જવાબ આપજો. પરંતુ એ શ્રમણે ન જવાબ આપ્યો તેમ 'પોતાનું' ખોટું છે એવો સ્વીકાર પણ ન કર્યો. એનું આ મિથ્યાભિમાન જોઈને એના શિષ્યો એની સામે થઈ ગયા અને સિંહ-રાશિને છોડી હુએનસંગ ભણી થઈ ગયા.

હુએનસંગે કહ્યું, “ પ્રાણ્યમૂલશાસ્ત્ર અને શતશાસ્ત્ર

કેવળ સાંખ્યના સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કરવા રચાયેલાં છે. એમાં ધર્મના સ્વરૂપ વિષે કશું લખવામાં આવ્યું નથી. ” પરંતુ સિંહરાશીએ એ કળૂલ રાખ્યું નહિ. એણે કહ્યું, “ન્યારે ફરેક વસ્તુ વગર પ્રયાસે મળે છે, ત્યારે યોગ કહે છે કે ધર્મ પ્રયાસથી મળે છે. એને હું સમ્મત થતો નથી.”

પછી હ્યુએનસંગે, આ બન્ને પરસ્પર વિરોધ દર્શાવતાં શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોની એકતા સિદ્ધ કરી બતાવવા ૩૦૦૦ શ્લોકોનો એક આગો અન્થ રચી કાઢ્યો. પછી એ અન્થ એણે શીલભદ્રને તથા આખા સંઘને વાંચી સંભળાવ્યો. એ સાંભળીને બધા લોકોએ હ્યુએનસંગની વિદ્વતા, બુદ્ધિ વગેરેની ખૂબ પ્રશંસા કરી. નાલંદના વિદ્યાલયમાં એ અંથ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચલાવવા મંજૂર કરવામાં આવ્યો. એ અંથની રચનાથી હ્યુએનસંગની ખ્યાતી આખા ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ ગઈ.

અન્થ
રચ્યો :

સિંહરાશી હારીને નાલંદથી મહાબોધિ વિહારમાં ન્હાસી ગયો. ત્યાં એણે પૂર્વભારતમાં રહેતા પોતાના એક ચંદ્રસિંહ નામના શિષ્યને બોલાવ્યો. એને કહ્યું, “તું આ વિરૂદ્ધશાસ્ત્રોના અર્થ બેસાડવામાં મને મદદ કર જેથી હ્યુએનસંગને હું નીચું જોવારાવું.” પરંતુ ચંદ્રસિંહે તો ખોટા અર્થની વિરૂદ્ધ એવા દાખલા દલીલો આપ્યાં કે સિંહરાશી ચૂપ થઈ ગયો.

શિષ્ય
ગાંધ્યો
નહિ :

સિંહરાશી ન્યારે નાલંદમાં હતો ત્યારે રાજા શિલાદિત્યે ત્યાં એક વિહાર બનાવરાવ્યો હતો. એ વિહારમાં પીત્તળનાં પતરાં ભીંતોએ તથા છતપર જડાવ્યાં હતાં. વિહાર સો કુટથીએ ઉંચો હતો.

પિત્તળનો
વિહાર :

જ્યારે રાજા શિલાદિત્ય ગંભીર છતીને ઉડીસામાં પડોંચ્યો ત્યારે ત્યાંના લિક્ષુઓ લેગા થઈને રાજા પાસે ગયા. એ લોકો રાજાને કહેવા લાગ્યા કે આપે નાલંદામાં એક પીત્તળનો વિહાર બંધાવી આપ્યો છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. એના કરતાં તો કાપાલિકોનો એક મઠ બાંધ્યો હોત તોયે આપને પુન્ય વધારે મળત. ”

રાજાએ કહ્યું, “ હું આપની વક્રોક્તિ સમજી શકતો નથી. જે હોય તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મને કહો. ” એમણે કહ્યું કે, નાલંદાના વિહારમાં “ આકાશ કુસુમ ” ચુંટી લેવાનું શિક્ષણ અપાય છે. કાપાલિકો પણ એજ મતના છે. એટલે એ બન્નેમાં અંતર કયાં છે ? ”

હીન- વાત એમ હતી કે, ઉડીસામાં બધા લિક્ષુઓ હીન-
યાનના અનુયાયી હતા. તે વખતમાં દક્ષિણના પ્રજાશુભ
અનુયાયી: નામના એક બ્રાહ્મણે ૭૦૦ શ્લોકનું એક પુસ્તક લખ્યું
હતું. એ પુસ્તકમાં સમ્મતીય નિકાયના સિદ્ધાન્તાનું
સાર એણે હીનયાનનું મંડન અને મહાયાનનું ખંડન
કર્યું હતું.

મહાયાન સમસ્ત હીનયાનના અનુયાયી લિક્ષુઓ આ પુસ્તક
આકાશ વાંચીને એટલા બધા અભિમાની થઈ ગયા હતા કે મહા-
કુસુમવત: યાનની જ્યાં ત્યાં નિન્દા કરવા લાગ્યા તથા એને “ આકાશ
કુસુમ ”ના નામથી તીરસ્કારવા લાગ્યા.

એ પુસ્તક ઉડીસાના લિક્ષુઓએ રાજા શિલાદિત્યને
બતાવ્યાં, અને કહ્યું, “ અમારો આ સિદ્ધાન્ત છે.
અમારા આ પુસ્તકના એક શબ્દને પણ “આકાશ કુસુમ”
વાગ્દાઓ ખંડન કરી શકશે નહિ. ”

રાજાએ એમનાં અભિમાનભર્યાં વચનો સાંભળ્યાં રાજાનો
એટલે એમણે એક વાત કહેવા માંડી “એક વખત એક જવાબ:
શિયાળ એક ખેતરના ઉંદરે આગળ બઠાશ મારતું હતું
કે હું સિંહ સાથે પણ લડી શકું છું. સિંહ તે કાણ
વિસાતમાં છે? પછી જ્યારે સિંહ સામે આવ્યો ત્યારે
શિયાળે દેખાતું નહોતું અને ઉંદર પણ જોવામાં આવતા
નહોતા- તમે લોકોએ હજી મહાયાનના વિદ્વાનો સાથે
શાસ્ત્રાર્થ કર્યો નથી કે આ પુસ્તક તમે એમને બતાવ્યું
નથી એટલે તમે શિયાળની માફક આટલું બધું જાણી
રહ્યા છો. હું ધારું છું કે એ વિદ્વાનો આગળ તમારી પેલા
શિયાળ જેવી અવસ્થા થઈ જશે.”

એટલે લિહુઓ કહેવા લાગ્યા, “જો આપ એમ
ધારતા હો તો એ વાત ગલત છે. અમે શાસ્ત્રાર્થ કરવા
તૈયાર છીએ. પછી આપ આપનો અભિપ્રાય આપજો.
“રાજાએ કહ્યું, ભલે! આપણે શાસ્ત્રાર્થ કરાવીએ.”

રાજાએ તરત એક દૂત નાલંદ મહાવિહારમાં શીલ- આહવા-
લદ્રની પાસે મોકલ્યો. કહેવરાવ્યું હતું કે અહીં ઉડીસાના હન:
હીનાયાનના અનુયાયી લિહુઓ મહાયાનના સિદ્ધાન્તોનું
ખંડન કરનાર એક પુસ્તકને આધારે મહાયાનના અનુયાયી
જોડે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માગે છે. આપના વિહારમાં
હીનયાનના અને મહાયાનના મહા સમર્થ વિદ્વાનો ઘણા
છે. તેમાંથી ચાર વિદ્વાનોને ચૂંટી કાઢી અહીં શાસ્ત્રાર્થ
માટે મોકલી આપશો; જેથી અહીંના લિહુઓ એમની
આગળ પોતાનો પક્ષ બરાબર રીતે રજુ કરી શકે.

એટલે શીલલદ્રે આખા સંઘની એક સલાહ લીધી અને ચુટાડી:

સંદેશો કહી સંલગ્નાવ્યો. પછીથી પોતાના વિહારમાંથી “સાગરમતિ, પ્રજ્ઞાસિ, સિંહસિ અને હ્યુએનસંગ એ ચારને ઉડીસા મોકલવા માટે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. એ લોકો જવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં રાજાનો એક બીજો દૂત સંદેશો લાવ્યો કે, હુમણું ને હુમણું શાસ્ત્રાર્થ માટે જવાની જરૂર નથી. પછીથી બોલાવવામાં આવશે. એટલે આ લોકોનું ઉડીસા જવાનું ખંધ રહ્યું.

વળી એટલામાં લોકાપતિ નામનો ગ્રાહ્ય નાલંદામાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે આવી પહોંચ્યો. એણે એક કાગળ પર ચાળીસ સૂત્રો લખીને નાલંદાના મહાવિહારના બારણા પર ટીંગાવી દીધો. એણે બાજુમાં લખ્યું હતું કે, “મારાં આ સૂત્રોનું કોઈ પણ માણસ ખંડન કરી શકશે તેને હું મારું માથું સમર્પણ કરી દઈશ.” વચમાં ઘણા દિવસ ચાલ્યા ગયા, કોઈએ એના પર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિં તેમ કોઈએ એનું આહ્વાહન પણ સ્વીકાર્યું નહિં.

બીજો હ્યુએનસંગે બોલ્યું, આટલા બધા દિવસ મુઝી આનું વાદવિવાદ કોઈ ખંડન કરતું નથી એ નાલંદા માટે શરમનો વિષય છે. એણે પોતાના એક ઉપાસકને બારણા ઉપરનો કાગળ ફાડીને ફેંકી દેવાની આજ્ઞા કરી.

ઉપાસક કાગળ ફાડી નાંખતો હતો ત્યાં પેલો લોક પતિ ગ્રાહ્ય આવી પહોંચ્યો અને પૂછવા લાગ્યો, “તમે કોણ છો અને આ કાગળ કોના હુકમથી ફાડી નાંખ્યો?” પેલાએ જવાબ આપ્યો, “હું ચીનના શ્રમણ હ્યુએનસંગનો ઉપાસક છું અને એનીજ આજ્ઞાથી આ કાગળ મેં ફાડી

નાંખ્યો છે. ” પેલો ગ્રાહણ હુએનસંગનું નામ સાંભળી ચુપ થઈ ગયો.

પછી ખીજે દિવસે હુએનસંગે એક સલા ભરી. શીલ- શાસ્ત્રાર્થ
ભદ્ર વગેરે વિદ્વાનોને આમંત્ર્યા અને પેલા લોકાપતિ
ગ્રાહણને એમાં બોલાવ્યો. ગ્રાહણને કહ્યું, ‘હવે શાસ્ત્રાર્થ
શરૂ કરો.’ ગ્રાહણે પોતાનાં સૂત્રો કહ્યાં. હુએનસંગે
એનું સૂત્ર એકે એકે લેવા માંડ્યું અને સાથે સાથે
પાશુપત, કાપાલિક, નિર્ગંથ જટિલ, સાંખ્ય, વૈશેષિકાદિ
શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કર્યું અને બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તનું
મંડન કર્યું. લોકાપતિ ગ્રાહણ અવાજ થઈ ગયો, હારી
ગયો.

એ પેતાના વચન પ્રમાણે હુએનસંગ આગળ જઈ
ઉભો રહ્યો અને વન્દન કરી કહ્યું, “હું હારીશ તો માથું
આપીશ એમ કહેલું, એટલે હવે આપ મને જે કરવું હોય
તે કરો.”

હુએનસંગે કહ્યું, “અમે શાક્યપુત્રો છીએ. કેઈ
માણસનો પ્રાણ હમે લેતા નથી. તું એટલુંજ કર કે તું
મારો દાસ થઈ જા, અને હું જેમ કહું તેમ કરજે.” એ
સાંભળી ગ્રાહણ એનો દાસ થઈ ગયો. હુએનસંગનો
જવાબ સાંભળી એની સૌ પ્રથમ કામના પૂરી થઈ.

હુએન-
સંગનો
દાસ :

હુએનસંગનો વિચાર ઉડીસામાં જઈ પેલો હીનયાન-
વાળાનો ગ્રંથ જોવાનો થતો હતો. બહુ શોધ કર્યા પછી
હુએનસંગ એ પુસ્તક પ્રાપ્ત કરી શક્યો. એ ગ્રંથ જોઈ
ગયો તો બધું જુઠ્ઠાણું એમાં એને જણાયું.

એણે એ પુસ્તક પોતાના દાસ ગ્રાહણને વાંચવા આપ્યું,

અને પૂછ્યું ‘તમે કદી આ પુસ્તક જોયું છે?’ પ્રાદ્ધણે કહ્યું, “એને હું પાંચ વખત લખી ચૂક્યો છું.” હ્યુએનસંગે કહ્યું, “ત્યારે તો એ પુસ્તક મને શિખવો.” પ્રાદ્ધણે કહ્યું, “હું તમારો દાસ થયો છું. હું તમને એ શી રીતે શિખવી શકું?”

દાસ ગુરુ :

હ્યુએનસંગે કહ્યું, “ખીજના ધર્મના અંથો હું સમજતો નથી; માટે એના સિદ્ધાન્તો તમે મને કોઈપણ જાતના સંકેત વિના કદી સંભળાવો. એમાં મારું કશું ખોટું દેખાવાનું નથી.”

પ્રાદ્ધણે કહ્યું, “લલે, પણ મધરાતે જ્યારે ઝાઝા સૂઈ ગયા હશે ત્યારે હું એ અન્ય તમને વાંચી સંભળાવીશ. જેથી તમારી કે મારી હાંસી થાય નહિ.” પછી તો અડધી રાતે જ્યારે ઝાઝા સૂઈ ગયા ત્યારે પ્રાદ્ધણે અન્ય સમજાવવા માંડ્યો, અને પૂરો પણ કરી નાંખ્યો.

ખીજો
અંથ
લખ્યો :

પછી હ્યુએનસંગે એ અન્યના દરેકે દરેક આલેખના રહીયા લખી નાંખ્યા અને ૧૬૦૦ શ્લોકોમાં આખા પુસ્તકના સિદ્ધાન્તોનું ખંડન લખી કાઢ્યું. પછીથી એ પુસ્તક લઈ જઈને ઉપાધ્યાય શીલભદ્રને ભેટ કર્યું. એ અંથ વાંચીને સૌએ એની વિદ્વત્તાનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યાં.

પછીથી હ્યુએનસંગે પેલા પ્રાદ્ધણને કહ્યું, હવે તમારો દંડ થઈ ચૂક્યો છે. એટલે તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવા માટે તું સ્વતંત્ર છે. હું તને ક્ષમા આપુ છું. એ સાંભળી પ્રાદ્ધણ ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને પૂર્વભારતમાં પોતાના નિવાસસ્થાનમાં ચાલી ગયો.

૫૫

ભવિષ્ય કથન

પેલા બ્રાહ્મણના ગયા પછી નાલંદામાં વજ્ર નામનો એક નિર્ઝન્ય ભિક્ષુ આવી પહોંચ્યો. હ્યુએનસંગને પહેલેથી ખબર તો હતીજ કે નિર્ઝન્ય ભિક્ષુ ફક્ત અને પ્રશ્નતું જ્યોતિષ સરસ રીતે જાણનાર હોય છે. એટલે હ્યુએનસંગે એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને આસન આપી પોતાની પાસે બેસાડ્યો. પછી હ્યુએનસંગે કહ્યું, “હું ચીન દેશથી અહીં આવ્યો છું. હવે મારો વિચાર મારા દ્વદેશમાં પાછા જવાનો થયો છે. તો કૃપા કરીને આપ મને થોડા પ્રશ્નોના જવાબ જ્યોતિષની રીતથી જોઈ આપો. મારે દેશ જવાનો રસ્તો અત્યારે ચોખ્ખો અને સરળ જવા યોગ્ય છે કે કેમ ? મારે અહીં રહેવું યોગ્ય છે કે મારે દેશ જવું સારું છે ? હવે મારું આયુષ્ય કેટલું પહોંચે છે ?”

નિર્ઝન્યે થાક વડે જમીન પર એક ચક્ર દોર્યું અને જ્યોતિષી કુંડળી માંડી. પછી ગણતરી કરીને એ કહેવા લાગ્યો, ના
“આપ અહીં રહેશો તોયે સારું છે. અહીંના લોકો આપનું જવાબ : માન પૂરેપૂરું જાળવશે. આપ આપના દેશમાં પાછા જશો તો પણ કોઈ અંતરાય નડનાર નથી. ફક્ત અહીંના

આપના ઈષ્ટ મિત્રોને વિયોગનું દુઃખ ખૂબ સાલશે. આપ હજી દશ વર્ષ સુધી જીવશો. ”

તે પરથી હુએનસંગે પ્રશ્ન પૂછ્યો, “ મારો વિચાર ચીન જવાનો તો ચોક્કસ છે, પરંતુ મારી પાસે મૂર્તિઓ અને પુસ્તકો પુષ્કળ છે. એને હું મારી સાથે કેવી રીતે લઈ જાઉં એ મને સૂઝતું નથી. ”

પ્રત્તાસો : નિર્ઝન્યે જવાળ આપ્યો, “ આપની ચિન્તા નિર્ઝન્ય છે. રાજા કુમારજીવ અને રાજા શિલાદિત્ય આપને જોલાવશે અને આપની મુસાફરી માટે સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપશે. ”

હુએનસંગે કહ્યું, “ પણ એ રાજાઓને તો મેં દેખ્યા પણ નથી. એટલે વગર જોયે એ લોકો મારા પર શી રીતે એટલી ખાધી મહેરબાની દેખાડશે ? ”

નિર્ઝન્યે કહ્યું, “ કુમારરાજાનો દૂત તો તમને લેડવા માટે નિકળી ચૂક્યો છે અને જો ત્રણ દિવસમાં અહીં આવી જવાનો સંભવ છે. પહેલાં આપ કુમારરાજા પાસે જશો પછી ત્યાંથી આપને રાજા શિલાદિત્ય જોલાવી જશે. ” એટલું કહીને ન્યોતિષિ ત્યાંથી જતો રહ્યો. હુએનસંગે પોતાની મૂર્તિઓ અને ચોપડીઓ લેગી કરવા માંડી.

ભારતમાં : હુએનસંગને સ્વદેશ જવાની તૈયારી કરતો જોઈને રહી એ સંધારામમાં એના જોળખીતા ઘણા ભિક્ષુ અને જવાનો શ્રમણો આવી ગયા. લગભગ દરેક જણે એને ભારત-આગ્રહ : વર્ષમાં રહી જવાને આગ્રહ કર્યો. તેઓ કહેતા,

“ભારતવર્ષ” લગવાન શુદ્ધદેવનું જન્મસ્થાન છે. તે સિવાય, અહીં મોટા મોટા ઋષિ મુનિઓ અને મહાત્માઓ થઈ ગયા છે. જો કે હાલમાં એ બધા હયાત નથી પરંતુ એમનાં લીલાસ્થાનો તો મોરુદ છે. એનાં દર્શન અને પૂજામાં જ મનુષ્યનું જીવન સાર્થક થાય છે. એ બધું છોડીને આપ ક્યાં પાછા ચીન જવાનો વિચાર કરો છો ?

ચીન દેશ તો મ્લેચ્છોનો દેશ છે. ત્યાંના લોકો કર્મહીન અને ધર્મ અર્મમાં કઈ સમજતા નથી હોતા. એટલે જ લગવાન શુદ્ધનો અવતાર ત્યાં થતો નથી. એ લોકોના આચારવિચાર મન્દ અને હલકા છે. તેથી ઋષિ-મુનિઓ ભારતવર્ષ છોડી ખીજે કઈ બહાર જતા નથી. વળી ત્યાં ઠંડી પુષ્કળ પડે છે. દેશની આબોહવા વિષમ છે. એટલે આ બધું વિચાર કરીને આપ અહીં જ રહી પડો. ”

ચીનની
નિન્દા :

હું એનસંગે આ બધું સાંભળીને જવાબ આપ્યો, “ધર્મરાજાએ ધર્મનો ઉપદેશ સંસારના દરેકે દરેક પ્રાણી-માત્ર માટે કર્યો છે. એ ધર્મ તમે એકલા સાંભળો અને પાળો અને બિનાઓ ન સાંભળો એ કઈ ન્યાયની વાત કહેવાય ? ચિન દેશ તમે ધારો છો એવો ખરાબ નથી. ત્યાં ન્યાય નિયમ બધું છે. લોકો ઘણા ન્યાયી છે. રાજાને લોકો માનથી જુએ છે. રાજા પ્રજાવત્સલ અને અમાત્ય રાજવત્સલ છે. માતાપિતા વાત્સલ્યભાવવાળાં અને પુત્રો માળાપને પૂજનારા હોય છે. લોકો ધર્મનીતિથી ચાલે છે. અને સત્યવાદીને લોકો ખૂબ માન આપે છે.

નિન્દાનો
જવાબ :

એ સિવાય ત્યાંના લોકો જ્યોતિષ, સંગીત, મંત્રતંત્ર વગેરે વિદ્યાઓમાં કુશળ હોય છે. જ્યારથી ત્યાં બૌદ્ધ-ધર્મનો પ્રચાર થયો છે ત્યારથી લોકો મહાયાનને અનુસરે છે. ત્યાં યોગ, નીતિ આદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન તેમજ અભ્યાસ થાય છે. લોકો ધર્મજીરામુ છે અને ત્રિવિધ શરીરથી મુક્ત થઈને નિર્વાણ પ્રાપ્તી માટે પ્રયત્ન કરે છે. પ્રભુનો જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે એમણે મનુષ્યોને ધર્મ શીખવ્યો. એ પહેલાં પ્રભુનો જન્મ ક્યાં ક્યાં થયો હતો એ કોણ જાણે છે ? એટલે આપ કહો છો કે પ્રભુ ભારત-વર્ષની બહાર જતા નથી એ શું સાચું છે ?

ફરી આગ્રહ : હ્યુએનસંગનું કહેવું સાંભળી એ લોકોએ પાછું કહેવા માંડ્યું, “પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે બધા ધર્મો સરખા છે અને સારા છે. હમારૂં ફક્ત એટલુંજ કહેવાનું છે કે આપ બીજે કંઈ ન જતાં આ જમ્બુદ્વીપમાંજ રહી જાઓ. અહીં ભગવાન બુદ્ધનો જન્મ થયેલો તેથી આ દેશ વધારે પવિત્ર છે. બીજા દેશોમાં સ્વેચ્છ લોકોના સહવાસને કારણે ધર્મ ઓછો હોય છે. માટેજ અહીં રોકાઈ જવાનો અમે આપને ફરી આગ્રહ કરીએ છીએ.”

અંધકાર- નો નાશ કરવા : હ્યુએનસંગે કહ્યું, “વિમલકીર્તિએ એક વખત પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ આપતી વખતે પુછેલું કે સૂર્ય જમ્બુદ્વીપની પ્રદક્ષિણા કેમ કર્યા કરે છે ?” પછી જવાબ મળેલો કે “અંધકારનો નાશ કરવા સૂર્ય ફર્યા કરે છે.” તેજ પ્રમાણે મારા દેશના ધર્મમાંથી અંધકારનો નાશ કરવા માટે હું પાછો જાઉં છું.”

ત્યારે બધાએ બેસું કે હુએનસંગ પોતાના વિચારમાં મદ્દમ છે, ત્યારે એ લોકોને એક વધારે પ્રયત્ન કરી બેવાનું મન થયું. એમણે હુએનસંગને કહ્યું, “આપ જવાનો વિચાર કરો તે પહેલાં ઉપાધ્યાય શીલભદ્રની સમ્મતી આપને લેવી પડશે. પછી તો આપનો જેવો વિચાર.”

પછી હુએનસંગ સહવર્તમાન બધાએ શીલભદ્ર પાસે ગયા. પેલા ભિક્ષુઓએ શીલભદ્રને હુએનસંગ પોતાને દેશ જવાનો વિચાર કરે છે એ વાત કરી એટલે શીલભદ્રે હુએનસંગને એનું કારણ પૂછ્યું. શીલભદ્ર-
ની
પાસે :

હુએનસંગે જવાબ આપ્યો, “આ દેશ લગવાનું બુદ્ધની જન્મભૂમિ છે એમાં જરાયે સંદેહ નથી. આ દેશને હું જેટલો પૂજ્ય ગણું તેટલો થોડો છે. પરંતુ મારા દેશમાંથી નીકળતી વખતે મ્હેં એવો સંકલ્પ કરેલો કે, ભારતવર્ષમાં જઈ ધર્મઅંથોનું અધ્યયન કરી એનો લાભ, મારા દેશમાં પાછો આવી મારા દેશબંધુઓને આપીશ.

આ કારણથી હું આપની પાસે આવ્યો. આપે કૃપા કરીને મને યોગશાસ્ત્ર અને ભૂમિશાસ્ત્ર શીખવાડીને એમાં મને પારંગત કરી દીધો. મારી સેંકડો શંકાઓનાં સમાધાન કરી દીધાં, એ બધા માટે હું આપનો આભારી ગણું છું. આપની મેહેરબાની વડેજ અહીંના વિવિધ તીર્થસ્થાનોનો દર્શન અને પૂજનો મને લાભ મળ્યો. વળી અનેક અંથો સાંભળવાની તક પણ મળી. હું કૃતકૃત્ય થઈ ગયો. મારી ભારતવર્ષની યાત્રા સફળ થઈ ગઈ.

હવે મારી એકંજ ઈચ્છા છે કે હું મારા દેશમાં પાછો એકંજ
સુખરૂપ પહોંચી જાઉં અને અહીં જે જે અંથોનો અભ્યાસ કરું :

કર્યો છે અને બીજું જે જે મેં સાંભળ્યું છે તે બધાને મારી પોતાની ભાષામાં યથાભુદ્ધિ લખી નાખું, એજ કારણને લીધે હું મારે દેશ જવાની ઉતાવળ કરું છું.”

પરવાનગી મળી : શ્રીલલિતે જવાબ આપ્યો, “તમારો આ વિચાર બોધિ-
સત્વના વિચારને બરાબર મળતો છે. મારો આશીર્વાદ છે કે તમારી બધી કામના પરિપૂર્ણ થાઓ. તમારે માટે વાહન વગેરેની વ્યવસ્થા હું કરાવી આપું છું.”

૫૬

કુમાર રાજ

પેલો નિર્ગન્થ ભેતિષિ બ્રાહ્મણ હુએનસંગ પાસેથી નીકળી પૂર્વ તરફના દેશે તરફ ચાલતો થયો. ત્યાંથી કામરૂપ જઈ કુમાર રાજને એ મળ્યો. ત્યાં એણે હુએનસંગનાં તથા એની વિદ્વાતાનાં ખુબ વખાણુ કર્યાં.

કુમાર રાજનું ખરું નામ જાસ્કેરવર્મા હતું. એના પૂર્વજનું નામ નારાયણદેવ હતું. એ જાતીએ બ્રહ્મસત્રિય હતો. પોતે ખુબ વિદ્વાન, ધર્મનિષ્ઠ અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનાર હતો. જો કે પોતે જોદ્ધધર્માવલંબી નહોતો છતાં શ્રમણોની વિદ્વાતાની કદર કરતો.

જ્યારે એને ખબર મળી કે, હુએનસંગ નામનો એક કુમારરાજ વિદ્વાન શ્રમણ વિદ્યાભ્યાસ તથા ધર્મભ્યાસ કરવા ચીનથી નો અહીં આંચો છે; અને નાલંદની વિદ્યાપીઠમાં રહે છે, ત્યારે તેણે પોતાનો એક દૂત નાલંદ મહાવિહારમાં ઉપાધ્યાય શીલભદ્ર પાસે મોકલ્યો. દૂતની સાથેના પત્રમાં એણે લખ્યું હતું કે “આપની વિદ્યાપીઠમાં ચીન દેશનો કોઈ શ્રમણ આંચો છે અને ત્યાં વિદ્યાપીઠમાંજ રહે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. હું એ શ્રમણનાં દર્શન કરવા ખુબ

ઈતેભર છું. તો આપને વિનંતિ કરવાની કે એને મારે ત્યાં મોકલીને મને ઉપકૃત કરશે.”

સલાહ : હૃત પત્ર લઈને કુમારરાજા પાસેથી નિકળી નાલંદ તરફ ચાલ્યો અને પેલા જોવિએ જે દિવસ હુએનસંગને કહ્યો હતો, લગભગ તેજ દિવસે પેલો હૃત નાલંદ આવી પહોંચ્યો. શીલભદ્રે પત્ર વાંચ્યો અને સંઘના મુખ્ય અધ્યાપકોને લેગા કર્યા. એમની આગળ પેલો કાગળ વાંચી સંભળાવ્યો અને હવે શું કરવું તે વિષે એમનો અભિપ્રાય માગ્યો.

શીલભદ્રે જણાવ્યું, “ કુમારરાજાએ હુએનસંગને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો છે. હવે રાજા શીલાદિત્યે ઉડીસા માટે ચાર વિદ્વાનોને શાસ્ત્રાર્થ માટે બોલાવ્યા છે. તેમાં આપણે હુએનસંગને ચૂટેલો છે. રાજા શીલાદિત્યના આમંત્રણનો પત્ર ક્યારે આવશે તે કહી શકાય એમ નથી. હવે ધારો કે આપણે હુએનસંગને કુમારરાજાને ત્યાં મોકલી આપીએ અને પછી તરત રાજા શીલાદિત્યનો કાગળ આવે તો તે વખતે આપણે શું કરવું ? ”

નકારમાં જવાબ : પછી સર્વાનુમતે બધા એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે હાલ તરત હુએનસંગને ત્યાં મોકલવો ઠીક નથી. એટલે રાજાના હૃતને શીલભદ્રે લખી આપ્યું કે, “ યમણ હુએનસંગ પોતાને સ્વદેશ જેમ બને તેમ જલદી જવા માગે છે. એટલે આપ શ્રીમાનની વિનંતિ સ્વીકારી શકતો નથી.”

બીજો પત્ર : હૃત પત્ર લઈને કુમારરાજાને ત્યાં પાછો ગયો. રાજા ભાસ્કરવર્માએ ફરી બીજો પત્ર લખ્યો કે, “ લલે, હુએનસંગ પોતાને દેશ જવામાં ઉતાવળ કરે, પરંતુ કૃપા

કરીને એને ઘોડા દિવસ મારે ત્યાં મોકલી આપશો, જેથી હું એમનાં દર્શન કરી શકું. એમને હું જેમ ણને તેમ જલદી પાછા મોકલી આપીશ. કોઈ પણ બતનો હકામત કરવામાં નહિ આવે. આપ મારી આ વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને એમને ઝટ મોકલી આપશો. "

શીલભદ્રે આ બીજા પત્રનો પણ એવોજ ઉત્તર લખી મોકલ્યો કે, " શ્રમણ પોતાને દેશ જઈ રહ્યો છે, હવે એ આવી શકે એમ નથી. "

બીજાવાર દ્વતને એકલો પાછો આવેલો જોઈ કુમાર-રાજા એકદમ ગુસ્સે ધઈ ગયો. અણે ત્રીજાવાર એક દ્વત શીલભદ્ર પાસે મોકલ્યો. એની સાથેના પત્રમાં લખ્યું કે, " હું અત્યાર સુધી સંસારમુખમાં રમ્યો પડ્યો હતો. ખૌદ્ધ-ધર્મના સિદ્ધાંતો વગેરેની મને કશીજ ખબર નહોતી પરંતુ ત્યારે મેં સાંભળ્યું કે ચીન દેશથી એક ભિક્ષુ ધર્મજ્ઞા-સાથી અહીં આવ્યો છે. ત્યારે અત્યંત મારા હૃદયમાં એનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. કોઈ પૂર્વજન્મનાં પુન્યથી એનાં દર્શનની મને ઇચ્છા થઈ હોય એમ મને લાગે છે. પરંતુ આપ એને અહીં આવવા દેતા નથી.

૧૨જાનું
ભાગ :

આ ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે તમારો વિચાર સંસારને અંધકારમાં રાખવાનો છે. આપ ધર્મનો પ્રચાર આવી રીતે કરો છો ? આપ, લોકોને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપો કરશો ? હું આપને ફરી ફરી વિનંતિ કરું છું કે એને આ દ્વત સાથે મોકલી આપશો. હું એનાં દર્શન કરવાને ખૂબ ઉત્સુક છું. .

જો આ ત્રીજા વખતે મારો દ્વત એકલો જ પાછો ધમકી :

ફરશે તો સંભવ છે કે મારો ક્રોધ ઉત્તેજિત થશે. અને પછી એ ક્રોધ હાથમાં નહિ રહે, તે વખતે મારાથી શું થઈ જશે તે હું કહી શકતો નથી.

ચોડા જ વખત પર રાજા શશાંકે બૌદ્ધધર્મની કેવી અખર લઈ નાંખી હતી તે તો તમને ખબર જ હશે. એ રાજાએ બોધિવૃક્ષને ખોદી કાઢીને ફેંકી દીધું હતું તે તમે ભૂલી ગયા નહિ હો. તમે એમ ધારો છો કે હું એ પ્રમાણે સામે થવાને અસમર્થ છું ?

જરૂર પડ્યે હું પણ મારી ચતુરંગી સેનાને સજ્જ કરી શકું છું; અને તે વખતે તમારો નાલંદ વિહાર કયાંયે ધૂળભેગો થઈ જશે. હું જે લખું છું તે સાચું જ લખું છું. માટે પરિણામનો વિચાર કરીને હૃતને પાછો કાઢજો.”

હૃત શીલલદ્ર પાસે આવ્યો અને કુમાર રાજાનો પત્ર આપ્યો. શીલલદ્રે પત્ર વાંચી તરત હુએનસંગને બોલાવ્યો. એને કહ્યું, “જાવ, કુમારરાજા તમને જોવા માટે ખૂબ બ્યાકુલ થઈ ગયા છે. એમના રાજ્યમાં હજી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયેલો નથી. કદાચ તમારા જ હાથે ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થશે. માટે ત્યાં જવા તમે તૈયાર થઈ જાવ.

હુએનસંગ

તેમને કહ્યો

તમે સંસાર પર ઉપકાર કરવા માટે લગવાં ધારણ કર્યાં છે. મોટા વૃક્ષનો નાશ કરવા માટે પહેલાં એનાં મૂળ વાઢવાં જોઈએ. પછી ડાળાં પાંખડાં તો એની મેળે આપોઆપ ખરી જશે. તમે ત્યાં જઈને પહેલાં પ્રથમ રાજાના હૃદયનો પલટો કરવાનો પ્રયત્ન કરજો. રાજાએ

ત્યાં ખોદધર્મનો અંગીકાર કર્યો કે પ્રભ આપોઆપ એ ધર્મ સ્વીકારી લેશે. રાજ સધાયો હોય તો પ્રભમાં ધર્મનો પ્રચાર કરવાની બહુ સુગમતા થશે. આપ જો ત્યાં નહિ જાવ તો આ નાલંદ વિહાર ભયમાં આવી પડે એમ છે. માટે નાલંદ વિદ્યાપીઠની ખાતર આપ થોડું કદ ઉઠાવો અને આજે ને આજે ત્યાં જવા તૈયાર થઈ જાઓ.”

હુએનસંગે ઉપાધ્યાય શીલભદ્રની આજ્ઞા માથે ચઢાવી અને વંદન કરીને દ્વતની સાથે કામરૂપ તરફ ચાલવા માંડ્યું. દેટલાય દિવસના પ્રવાસ પછી એ કામરૂપ પહોંચ્યો. એના આવવાના સમાચાર સાંભળી કુમારરાજ પોતાના અમાત્ય, પ્રધાન તથા દરબારીઓ સહીત એને સામો તેડવા ગયો અને ધામધૂમથી એને પોતાના રાજમહેલમાં લઈ આંચો. રાજમહેલમાં એને પૂજા સામગ્રી માટે ફૂલ, ધૂપ, ચંદન વગેરે નિયમીત મળે એવી વ્યવસ્થા કરી દીધી.

આરા
માથે
ચઢાવી :

હુએનસંગને ત્યાં રહે રહે લગભગ મહિનો થવા શિલાદિત્ય આંચો. એટલામાં રાજ શિલાદિત્યને ખબર મળી કે હુએનસંગ કુમારરાજને ત્યાં લગભગ એક મહિનાથી રહે છે. એટલે એણે તરત પોતાના દ્વતને એક પત્ર આપી કુમારરાજને ત્યાં મોકલ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે “આપને ત્યાં ચીનનો જે શ્રમણ હાલમાં રહે છે તેને આ દ્વત સાથે મારે ત્યાં મોકલી આપશો.”

શિલાદિત્ય
નું
આમંત્રણ

દ્વત શિલાદિત્યનો પત્ર લઈ કુમારરાજના દરબારમાં આવી પહોંચ્યો—એણે પત્ર આપતાં આપતાં કહ્યું કે, “રાજ શિલાદિત્ય ચીનના શ્રમણને બોલાવે છે.”

ખેંચતાણુ

કુમારરાજાએ હૃતને તરતને તરત જવાળ લાખી આપ્યો કે, “જ્યારે માઈ માથું આપ લઈ લેશો ત્યારે ચીનના શ્રમણને આપ લઈ જઈ શકશો. મારા જીવમાં જીવ છે ત્યાં સુધી તો હું એને તમારે ત્યાં નહિ લઈ જવા દઉં.” હૃત પત્ર લઈને આવ્યો, પાછો રાજા શિલાદિત્યની પાસે.

રાજા શિલાદિત્યે કાગળ વાંચ્યો અને વાંચતાં ખરાબર ક્રોધ વ્યાપી ગયો. ‘કુમારરાજાને માઈ આ પ્રમાણે અપમાન કરવાનું કેમ સૂઝે છે ?’ એણે તરત હૃતને લાખી આપ્યું કે, “આ હૃત સાથે તમારું માથું મોકલી આપશો.”

હૃતે કુમારરાજાને છેલ્લો પત્ર આપ્યો. પત્ર વાંચી કુમારરાજા ગભરાયો. એને ઠર લાગ્યો કે રાજા શિલાદિત્ય એના પર ચઢાઈ કરી એને હરાવશે. અટલે એ પોતે જ શિલાદિત્ય રાજા પાસે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

શિલાદિત્ય

એણે પોતાની સેનાને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો. અને પોતાની સાથે ૨૦,૦૦૦ હાથી લઈ પ્રયાણ શરૂ કર્યું. ગંગા નદીમાં ૩૦,૦૦૦ નૌકાઓ તરતી મૂકી, નદી માંગે હ્યુએનસંગને સાથે રાખીને કરુરગિરિ દેશમાં જઈ પહોંચ્યો. રાજા શિલાદિત્ય તે વખતે ઉડીસાથી કરુરગિરિ દેશમાં આવી ગયો હતો. કુમારરાજાએ રાજા શિલાદિત્યના ઉતારાને સામે કિનારે પોતાને માટેનો ઉતારો તૈયાર કરવાનો હુકમ આપી દીધો હતો. રાજા શિલાદિત્યનો ઉતારો ગંગાને કિનારે દક્ષિણ તરફ હતો ત્યારે કુમારરાજાનો ઉતારો ઉત્તર તરફ ખનાવવામાં આવ્યો હતો.

ના
રાજ્ય
તરફ :

૫૭

શિલાદિત્ય રાજા

પછી શુભ દિવસ જોઈને કુમારરાજાએ નદી ઓળંગી કુમારરાજા
અને રાજા શિલાદિત્યના દક્ષિણ કિનારાવાળા ઉતારામાં તથા
ખાસ મળવા ગયો. શિલાદિત્ય રાજા કુમારરાજાને જોઈ શિલાદિત્ય
ખૂબ પ્રસન્ન થયા. એકમેકના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ના
પછી રાજા શિલાદિત્યે પૂછ્યું, “તમે પેલા ચીનના શ્રમ- મેળાપ :
ણને ક્યાં મૂકી આવ્યા છો ?”

કુમારરાજાએ કહ્યું, “એ મારી સાથે આવ્યો છે અને
સામે પાર ઉતારામાં છે.” “ત્યારે તમે એને અહીં કેમ
તેડતા ન આવ્યા ?” શિલાદિત્યે પૂછ્યું.

“મહારાજ ! જ્યારે આપ શ્રમણને આટલું બધું
માન આપો છો અને ધર્મ ઉપર આટલી બધી શ્રદ્ધા
દેખાડો છો, તો પછી આપે એ શ્રમણને પહેલાં આમંત્રણ
આપવું જોઈએ.”

“રાજા શિલાદિત્યે કહ્યું. “ભલે આપ આપના ઉતારે
પાછા જાઓ અને આરામ લ્યો. હું આવતી કાલે જાતે
જ એ શ્રમણને તેડવા આવીશ.”

કુમારરાજાએ પોતાના પડાવમાં આવી હુએનસંજને

વાત કરી કે આવતી કાલે રાજા શિલાદિત્ય તમને તેડવા આવશે. ને કે એમણે આવતી કાલે આવવાનું કહ્યું છે, છતાં મને લાગે છે કે એમને આજે એન પડવાનું નથી. અને કદાચ આજ રાત્રે જ અહીં આવી પહોંચશે. આવતી કાલ મુધી ધીરજ રાખી શકશે નહિ. મારે એમના સ્વાગતની તૈયારી હમણાં જ કરી રાખવી પડશે.

પરંતુ આપ આપના સ્થાન ઉપર જ બેસી રહેજો. ત્યાંથી ઉઠવાની કંઈ જ જરૂર નથી.” હ્યુએનસંગે કહ્યું, “વિનય અનુસારી મારી રીતભાત હું રાખીશ. રીતભાત વિરૂદ્ધ હું માફ વર્તન રાખીશ નહિ.”

અધીરો
શિલા-
દિત્ય :

એક પહોર રાત પણ વીતી નહોતી એટલામાં ફોતે આવી સંદેશો કહ્યો, “નદીમાં હજારો મશાલો સળગતી દેખાય છે અને ટુંડુલિના અવાજ સંભળાઈ રહ્યા છે. એમ લાગે છે, કે રાજા શિલાદિત્ય આ તરફ આવી રહ્યા છે.”

કુમારરાજાએ પોતાના મશાલચીએને તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો. પછી પ્રધાન તથા દરબારીઓ વગેરેને લઈ નદી કિનારે રાજા શિલાદિત્યની રાહ નેહને એ ઉભો. ત્યાંથી શિલાદિત્યને આદરમાન દબને પોતાના પડાવમાં જ્યાં હ્યુએનસંગ હતો ત્યાં લઈ આવ્યો.

પૂજ્ય-
શાવ :

શિલાદિત્યે પહેલાં તો હ્યુએનસંગના ચર્ણુદર્પણ કયાં. પછી પુષ્પો ચડાવ્યાં અને શ્લોકોથી એની સ્તુતિ કરી. પછી રાજાએ પૂછ્યું, “મેં આપને કેટલીયે વાર દર્શન માટે તેડાવ્યા પણ આપે મારા પર આટલા દિવસ કેમ કૃપા ન કરી ?”

હુએનસંગે કહ્યું, “હું અહીં બુદ્ધભગવાનનાં વચના-
મૃતોની શોધ કરવા આવ્યો છું. તથા યોગાચાર ભૂમિ
શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો છું. આપે જ્યારે મને
એલાવવાં પત્ર મોકલ્યો તે વખતે હું યોગાચાર ભૂમિ
શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી રહ્યો હતો. એટલે એ છોડીને
મારાથી આપના દરબારમાં આવી શકાયું નહિ.”

શિક્ષાદિત્યે પૂછ્યું, “મેં સાંભળ્યું છે કે આપના ચીનના
દેશમાં એક એવો પ્રખ્યાત પ્રબલત્સલ રાજા છે કે જેના રાજનું
શુભાનુવાદ લોકો નૃત્ય અને વાણંત્રી સાથે ગાયા કરે છે. વર્ણન :
એ રાજા કોણ છે ? કૃપા કરીને એનું કંઈક વર્ણન
આપ સંભળાવો.”

હુએનસંગે કહ્યું, “અમારા દેશમાં એવો રિવાજ છે કે
જ્યારે કોઈ મહાપુરુષનો જન્મ થાય, અને એ મહાપુરુષ
સજ્જનોની રક્ષા કરે તથા દુષ્ટોને શિક્ષા કરે, અને પ્રજાનું
બરાબર પાલન કરે, ત્યારે લોકો એની કીર્તિનાં ગીતો
તૈયાર કરે છે. પછી એ ગીતો પહેલવહેલ્યાં નાના પ્રકા-
રનાં વાણંત્રી સાથે મંદિરમાં ગાય છે, અને ત્યાંથી જુદા
જુદા ગામોમાં એ ગીતોનો ગવાતાં ગવાતાં પ્રચાર થાય છે.

જે રાજાના સંબંધમાં આપે ગીતો વિષે પૂછ્યું, એ અરાજ-
રાજ હાલમાં જ ચીનમાં સમ્રાટ તરીકે રાજ્ય કરે છે. કતા :
એમના ગાદીએ આવતા પહેલાં આખા ચીન દેશમાં ઠેર
ઠેર બળવો બગ્યો હતો. આખા દેશમાં કોઈ રાજા
નહોતો. ચારે બાજુ લૂંટફાટ અને ધાડો પડતી હતી.
ખેતરોમાં અને નદિઓને કિનારે કેટલાંયે મુઠકાં સજ્યા
કરતાં, જ્યાં જ્યાં લોકોની ગીતો પહેલી માલમ પડતી હતી.

તેવા અંધાધૂંધીના વખતમાં કુમાર તાહસુંગે હથિયાર ધારણ કર્યા. ધાડપાડુઓને પકડીને જરાખર શિક્ષા કરી, દુષ્ટોનું દમન કર્યું અને આખા દેશમાં શાંતિ સ્થાપી. પ્રજાનું દરેક જાતનું દુઃખ નિવારણ કરી મુખ આપ્યું. એટલે પ્રજા એનાં યશનાં ગાન ગાઈ રહી છે.”

શિલાદિત્યે કહ્યું, “ ઇશ્વર જ્યારે ખૂબ પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે એ કોઈને કોઈ દેશમાં એવા પ્રજાપાલક રાજા ઉત્પન્ન કરે છે. ધન્ય છે એ દેશને અને ધન્ય છે એવા મહિપાલને.”

આમંત્રણ આપી રાજા માણું છું. આવતી કાલે મારે ત્યાં પધારવાનું હું આપને આમંત્રણ આપું છું. કાલે મારો દૂત આપને તેડવા આવશે તે વખતે કૃપા કરીને આપ મારે ત્યાં પધારી મને પાવન કરશે.” પછી શિલાદિત્યે હુએનસંગને પ્રણામ કર્યા અને ત્યાંથી રજા લીધી. પછી પોતાના સ્વાર્થીઓ સાથે ગંગાપાર કરીને પોતાના મંડપમાં પાછો ગયો.

સ્વાગતઃ બીજે દિવસે સવાર થતાં જ રાજા શિલાદિત્યનો દૂત કુમારરાજાના મંડપમાં આવી પહોંચ્યો, અને હુએનસંગને તેડીને પોતાના દરબારીઓ સહીત શિલાદિત્યના મંડપમાં હાજર થયો. હુએનસંગને આવતો જોઈને, રાજા શિલાદિત્ય પોતાના વીસ હજુરીઆ સાથે પોતાના ખંડમાંથી બહાર આવ્યો અને હુએનસંગને માન સહીત તેડીને એક આસન પર બેસાડ્યો.

પછી જમવાનો વખત થયો. જુદી જુદી જાતની

વાનીઓ સઉની આગળ પીરસાઈ ગઈ. જમતી વખતે બહાર જુદી જુદી જાતનાં વાળાં વાગતાં હતાં. ભોજન પૂરું થઈ ગયા પછી રાજાએ હુએનસંગ સાથે વાતો કરવા માંડી. એણે કહ્યું, “મેં સાંભળ્યું છે કે આપે એક એવું પુસ્તક લખ્યું છે કે જેમાં બધા જ જુદા સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે, એ શું ખરી વાત છે ?”

હુએનસંગે એ પુસ્તક પોતાની પાસેથી કાઢીને રાજાને આપ્યું અને કહ્યું, ‘આને આપ જોઈ જાઓ.’

રાજાએ પુસ્તક હાથમાં લીધું અને થોડાં પાનાં ઉઘાડાવી ગયા. પછી પોતાના અનુચરો આગળ રાજાએ બોલવા માંડ્યું, “સૂર્યનો ઉદય થતા બરોબર ચંદ્ર અને તારાનો પ્રકાશ ઝાંખો થઈ જાય છે. વરસાદની ગર્જના આગળ હથોડીના ફટકાનો અવાજ દબાઈ જાય છે. આપે જે સિદ્ધાંતોનું ખંડન કર્યું હોય તેનું ખંડન કોણ કરી શકે એમ છે ? આપના પ્રવચનના મુદ્દાની વિરુદ્ધ શું કોઈ કહેવાને શક્તિમાન છે ખરું ?”

મહાસ્થવિર દેવસેન કહ્યા કરતા કે, મોટા મોટા વિદ્વાનો કરતાં પણ દરેકે દરેક શાસ્ત્રના અર્થ હું સારી રીતે સમજાવી શકું છું. મેં એકે એક વિદ્વાનો અભ્યાસ કર્યો છે. છતાં હું મહાયાનના સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ છું. એવા મોટા વિદ્વાને પણ જ્યારે આપના આગમનના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે ખાસ આપનાં દર્શન માટે એ વૈશાલી ગયા હતા. એટલા પરથી જ આપણે કહી શકીએ કે આપની સાથે કયો લિપ્ત ચર્ચામાં ઉતરી શકશે.”

આ બધી વાતો થતી હતી તે વખતે રાજા શિલાદિત્યની વિધવા બહેન પડદા પાછળ બેઠી હતી અને બધી

રાજા
વખાણ
કરે છે :

વાતો સાંભળતી હતી. એ સમ્મતીય નિકાયની ઉપાસિકા હતી એને જ્યારે ખબર પડી કે હુએનસંગે પોતાના પુસ્તકમાં હીનયાનનું ખંડન અને મહાયાનનું મંડન કર્યું છે ત્યારે તે ખડું ખુશ થઈ.

પરિવદ્ધ ભરવી : પછી રાજાએ હુએનસંગને કહ્યું, “આપે આપના પુસ્તકમાં દાખલ દલીલો અને પુરાવા આપીને હીનયાનનું ખંડન કર્યું છે, એમાં જરાકે સંદેહ નથી એમ હું પણ ખરાબર માની લઉં છું. છતાં હીનયાનના અને બીજા સપ્રદાયના કેટલાયે વિદ્વાનો એને માનવાની આનાકાની કરશે, તેથી મારો અભિપ્રાય એમ થાય છે, કે કાન્યકુબ્જમાં એક સર્વધર્મના અનુયાયીઓ અને વિદ્વાનોની પરિવદ્ધ બોલાવવી, એમાં પાંચે ખંડના વિદ્વાન શ્રમણો અને બ્રાહ્મણોને આમંત્રણ આપવાં. એ પરિવદ્ધમાં આપે મહાયાનનું મંડન અને હીનયાનનું ખંડન કરીને આપની વિદ્વત્તાનો ખરાબર પરિચય કરાવી આપવો.”

પરિવદ્ધનું કહેણ : હુએનસંગે એ વાત કબૂલ રાખી. રાજાએ ભારત-વર્ષના દેશે દેશમાં પોતાના દૂતો મોકલી દરેક જગાના વિદ્વાનોને આમંત્રણ મોકલ્યાં. રાજાએ ત્યાં પણ ખબર કહેવરાવી કે, “અમુક તિથિએ કાન્યકુબ્જમાં પરિવદ્ધ ભરાશે. આપ આપના રાજ્યના સમસ્ત શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો સહીત ત્યાં પધારવા કૃપા કરશે.”

વિદ્વાનોને એમ કહેવરાવ્યું કે, “ચીનના એક પરિ-ત્રાજકે મહાયાનનું મંડન અને હીનયાનનું ખંડન કરતો એક ગ્રંથ લખ્યો છે, એ ગ્રંથ પર પરિવદ્ધમાં ચર્ચા કરવામાં આવશે. માટે આપ ચર્ચા કરવા તૈયાર થઈને આવજો અને એ શ્રમણ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરજો.”

૫૮

કાન્યકુબ્જની પરિષદ

રાજા શિલાદિત્યે પહેલેથી માણસ મોકલીને કાન્ય-
કુબ્જમાં પરિષદ માટેના મંડપની તૈયારી કરાવી હતી.
એણે હુકમ કર્યો હતો કે, “પહેલાં બે છાપરાંવાળા બે મંડપ
તૈયાર કરવા. એક મંડપ શ્રમણો અને ગ્રાહ્યણોની પરિષદ
માટે અને બીજો લગવાનની મૂર્તિને માટે. પરિષદના
મંડપમાં ઝોછામાં ઝોછા ૧૦૦૦ માણસો બેસી શકે
એવી વ્યવસ્થા કરવી. ત્રીજો એક મંડપ અને બીજી
નાની ઝુંપડીઓ બાંધવી. ત્રીજો મંડપ બીજા રાજાઓ
અને આમંત્રિત અતિથિઓ માટે બાંધવો અને ઝુંપડીઓ
સામાન્ય માણસના ઉતારા તરીકે ચાલે એવી બાંધવી.”

પરિષદ
મંડપ :

રાજા શિલાદિત્યે કરુગિરિથી કુમારરાજા અને હુએન-
સંગને સાથે લઈને કાન્યકુબ્જ તરફ રવાના થયો. શિયાળો
બેસવાની શરૂઆત થઈ ચુકી હતી. શિલાદિત્યનું નાવ
ગંગાને દક્ષિણ તરફને કિનારે ચાલતું અને કુમાર રાજાનું
નાવ ઉત્તર તરફને કિનારે કિનારે ચાલતું હતું. વચ્ચેના
પ્રવાહમાં બન્ને રાજાના રસાલાનાં વહાણ રસ્તો કાપતાં
હતાં. આગળ દુંદુભિ અને બીજાં વાળાં વાગતાં હતાં.
એ પ્રમાણે પ્રવાસ કરતે કરતે ત્રણ મહિને એ લોકો વસંત

ગંગા
પ્રવાસ :

ઋતુની શરૂઆતમાં કાન્યકુબ્જ નગરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ગંગાને દક્ષિણ તરફને કિનારે તૈયાર થયેલા મંડપમાં બધાએ પડાવ નાંખ્યો.

પ્રતિ- આ પરિવદ માટે ખાસ જુદા જુદા દેશના અરાડથી
નિધીઓ : વીસ રાજાઓ આવી પહોંચ્યા હતા. મહાયાન અને હીનયાનના અનુયાયી ૩૦૦૦ શ્રમણો આવ્યા હતા. ખૌદ્ધ સિદ્ધુઓ સિવાય ૩૦૦૦ બ્રાહ્મણો અને નિઘ્રંધપતિ તથા ૧૦૦૦ શ્રમણો નાલંદથી પધાર્યા હતા.

હાજર રહેલા દરેક જણ મહાસમર્થ વિદ્વાન હતા; અને દરેકે દરેક શાસ્ત્રમાં પારંગત હતા. એ ઘઘા હુચ્ચેનસંગના ગ્રંથ પર વિવેચન કરવાના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી આવી પહોંચ્યા હતા. એમની સાથે હાથી, રથ, પાલખી વગેરે વાહનો અને શિષ્યોનાં જુડનાં જુડ હતાં. પડાવ આગળ જાણે માનવસાગર ઉલટયો હોય એવું દૃશ્ય દેખાતું હતું.

સોનાની મૂર્તિ ઢળાવી : મુખ્ય મંડપો તૈયાર થઈ ગયા હતા. પરિવદનો મંડપ ખૂબ મોટો હતો. રાજા શિલાદિત્યનો ઉતારો મુખ્ય મંડપની પશ્ચિમે એક ઉંચી જગા પર હતો. ત્યાં રાજાએ કાદીગરોને બોલાવ્યા અને ભગવાન શુદ્ધદેવની એક સોનાની મુન્દર મૂર્તિ ઢળાવી. ન્યારે મૂર્તિ તૈયાર થઈ ગઈ ત્યારે ઉત્સવ કરવાનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

મૂર્તિનો એક સરસ વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો. સોના ચાંદીની અંબાડીવાળા હાથીઓ શણગારવામાં આવ્યા. જે હાથીને ખૂબ શણગારવામાં આવ્યો હતો તે હાથી ઉપર ભગવાન શુદ્ધદેવની પ્રતીમા પધરાવવામાં આવી.

પછી રાજા શિલાદિત્ય અને કુમારરાજા સરસ પોષાક દેવો તથા મુગટ વગેરે આભુષણો પહેરી પોત પોતાના હાથી વરઘોડો પર બેઠા. રાજા શિલાદિત્યના હાથમાં સફેદ ચંમર અને કુમારરાજાના હાથમાં રત્નજડિત છત્ર હતું.

ખીજા બે હાથી ઉપર પૂજાનો સામાન, કુંડ, રત્ન, મણિ વગેરે લાદવામાં આવ્યું. હ્યુએનસંગને એક ખીજા હાથી પર મહાઅમાત્યની સાથે બેસાડવામાં આવ્યો. પછી બાકીના રાજકર્મચારીઓ, આમંત્રિત રાજમંડળ, મુખ્યાત શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો વગેરેને યોગ્ય હાથીઓ પર બેસાડવામાં આવ્યા. ન્યારે સૌ કોઈ સ્વાર થઈ ગયું ત્યારે વરઘોડો યુદ્ધભગવાનની મૂર્તિ માટેના મંડપ તરફ ચાલવા લાગ્યો.

સૌથી આગળ ભગવાન યુદ્ધદેવનો હાથી હતો. એની જમણી બાજુએ રાજા શિલાદિત્યનો અને ડાબી બાજુએ કુમારરાજાનો હાથી હતો. એમની બાજુમાં કુંડની ભરેલી અંબાડીવાળા હાથીઓ હતા. પાછળ હ્યુએનસંગ અને ખીજા અમાત્યોના હાથીઓ હતા. એમની પાછળ જમણી બાજુએ ત્રણસો અને ડાબી બાજુએ ત્રણસો એમ બે લાઈનમાં હાથીઓ ચાલતા હતા. એ હાથીઓ ઉપર દેશ દેશના રાજા મહારાજા, રાજકર્મચારી, શ્રમણ, બ્રાહ્મણ વગેરે હતા.

વરઘોડો સવારમાં કાઢવામાં આવ્યો હતો. આગળ વાજાં વાગતાં હતાં અને ડંકા નિશાન અને ધ્વજો ફરકતી હતી. રાજા શિલાદિત્ય અને કુમારરાજા કુંડો, રત્નો વગેરે ઉછાળતા અને લૂંટાવતા હતા.

ન્યારે વરઘોડો મંડપ આગળ આંચે। ત્યારે સૌ પોતપોતાના વાહન પરથી નીચે ઉતરી ગયા, ભગવાનની મૂર્તિને ઉચકીને મંડપમાં લઈ ગયા. ત્યાં મંડપમાં રાજ શિલાદિત્યે મુગન્ધિત જળથી મૂર્તિને સ્નાન કરાવ્યું. પછી મૂર્તિને સ્નજડિત સિંહાસન પર પધરાવી તથા એની વિધી પુરઃસર પૂજા કરી.

ખાસ
માણસો
મંડપમાં :

પછીથી રાજ શિલાદિત્યે દેશદેશના રાજાઓને, એક હજાર ચૂંટી કાઢેલા શ્રમણોને, ૫૦૦ ગ્રાહણો, અને નિર્ભયાદિ સંપ્રદાયવાળાના મુખ્ય માણસોને તથા ૨૦૦ જુદા જુદા રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓને મંડપમાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. બાકીના લોકોને બહાર બેસવાની આજ્ઞા કરી.

જન્મણ :

ન્યારે અંદર તથા બહાર બધા લોકો પોતપોતાની જગાએ બેસી ગયા ત્યારે બધાને માટે પકવાન્નનાં લોજન પીરસાયાં. એમાં જુદી જુદી પુષ્કળ વાનીઓ પીરસવામાં આવી. પછીથી રાજ શિલાદિત્યે સોને જન્મવાનું કહ્યું.

ભેટ :

બધા જમી રહ્યા પછી રાજાએ ભગવાનની મૂર્તિને ભેટ ધરી ભેટમાં એક સોનાની થાળી, એક સોનાનો વાડકો, સાત ઝાંઝર, એક સોનાનો દંડ, ત્રણ હજાર મુવર્ણમુદ્રા તથા ત્રણ હજાર કાર્પાસવસ્ત્રનાં ધાન એટલું હતું. રાજાની ભેટ ઘઈ ગયા પછી હુએનસંગ વગેરે અમ્રગણ્ય શ્રમણોએ યથાશક્તિ ભેટ ધરી.

પરિષદ
મંડપમાં :

બધાની ભેટ ધરવાની વિધી થઈ ગઈ એટલે રાજ શિલાદિત્યે પરિષદના મંડપમાં એક મોટું સિંહાસન

પીરસાયુ. સૌ જગ્યા અને પરિવદ મંડપમાં પોતપોતાની જગ્યાએ આવી બેસી ગયા.

બીજો દિવસ : પહેલા દિવસની માફક પરિવદમાં ઠેઠ રાત પડતાં સુધી કામ ચાલ્યું. રાત્રે બધા પોતપોતાને ઉતારે પાછા આવ્યા અને સુઈ ગયા. એ પ્રમાણે પરિવદનું કામકાજ લાગટ પાંચ દિવસ સુધી ચાલ્યું. સાથે સાથે વરઘોડો, પૂજા, વગેરે થતુંજ હતું.

પાંચ દિવસ સુધી હ્યુએનસંગનો કોઈએ વિરોધ કર્યો નહિ. પરંતુ છેલ્લે દિવસે રાત્રી શિલાદિત્યને કાને વાત આવી કે હીનયાનના કેટલાક દુષ્ટ અનુયાયીઓએ હ્યુએનસંગને મારી નાંખવાને કાવત્રું રચ્યું છે. એટલે ભર સભામાં રાત્રીએ એક લાષણ આપ્યું.

રાત્રીના લાષણ : “પ્રાચીન કાળથીજ ચાલતું આવ્યું છે કે અજ્ઞાન હંમેશાં જ્ઞાનને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પાખંડી લોકો હંમેશાં એમ માને છે કે અમારું પાખંડ પકડાય નહિં પણ લોકો અમારા પાખંડના પંજામાં સપડાઈ જાય, જે સંસારમાં મહાત્મા પુરુષોનો અવતાર ન થતો હોય તો લોકોને અંધકારમાંથી કેાણ બચાવત ?

ઉપાધ્યાય હ્યુએનસંગ અહીં પરિવદમાં લોકોના ભ્રમનો નાશ કરવા તથા ધર્મના સાચા સ્વરૂપને સમજાવવાને આવ્યા છે. જેથી લોકો ધર્મને નામે થતા જુદા પાખંડમાં ફસાઈ પડે નહિં. પાખંડી લોકો પોતાના સિદ્ધાન્તોમાં સમાયલી સાચ જુઠનો વિચાર કરવાનો પ્રયત્નજ કરતા નથી. તેમ, સાચે જોઈ આવી પોતાની શંકાઓ વિષે વાદવિવાદ પણ કરતા નથી.

વળી મારે કાને વાત આવી છે કે કેટલાક વિદ્વસંતોષી માણુમોએ હુએનસંગનો ગ્રાણુ લેવાનું કાવતું રચ્યું છે. આ વાત સાંભળીને ઘણાને બહુ ખોટું લાગ્યું છે તો હું અહીં નહોર કરું છું કે જે કોઈ એના શરીરને હાથ સરખો અડકાડવા પ્રયત્ન કરશે તેને દેહાન્ત દંડની સજા કરવામાં આવશે, જે એની નિન્દા કરશે તેની છાલ કાપી લેવામાં આવશે.

રાજાએ
લીવેલો
પક્ષ :

આ હુકમ માલગી મઝ્જેનોએ ગભરાવાની જરૂર નથી. એ લોકો ખુશીની સાથે પોતાની શંકાઓનાં સમાધાન એની પાસે આવી કરાવી શકશે, તેમ પોતાના વિચારો વિષે વાદવિવાદ પણ કરી શકશે.”

ખુદ રાજાનો પડકાર સાંભળી કાવતું રચનારા પાખંડી લોકો બીન્યા અને ત્યાંથી ન્હાસી ગયા, પછી પરિષદ એકંદર અરાડ દિવસ સુધી ચાલી, છતાં શાસ્ત્રીય માટે કોઈ પણ સામે આવ્યું નહિં. અરાડ દિવસ પેલો વરઘોડાનો, પૂજાનો લોજનનો વગેરે કાર્યક્રમ આહુજ હતો.

અરાડ
દિવસનો
કાર્યક્રમ :

ઝોગણીસમે દિવસે હુએનસંગે ફરીથી મહાયાનના મિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું. પછી ભગવાન યુદ્ધદેવની સ્તુતિપાઠ વગેરે કર્યું અને છેવટે પોતાનું પ્રવચન સમાપ્ત કર્યું. એનું પ્રવચન સાંભળી ઘણા હીનયાનના અનુયાયીઓએ હીનયાન ત્યાગ કર્યો અને મહાયાનનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો.

શિલાદિત્ય રાજાએ હુએનસંગના ચરણ આગળ દસ હજાર સુવર્ણમુદ્રા, ત્રીસ હજાર રૂપિયા, અને બારિકમાં બારિક કાર્પાસના કપાયવસ્ત્રના નો તાકા મર્યા, પછી બીજા

પાગિ-
તોષિક

રાજાઓએ હીરા, મોતી, માણિક વગેરે ઝવેરાત લેટ ધર્યું. હુએનસંગે આ બધી લેટો સ્વીકારવાની વિનયથી ના પાડી.

પ્રાચીન
પ્રથા :

પરંતુ રાજા શિલાદિત્યે એ સ્વીકારવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો. એણે કહ્યું, “અમારા દેશમાં એવો રિવાજ છે કે, જ્યારે કોઈ વિદ્વાન સભામાં જીતે ત્યારે લોકો એને યથાશક્તિ લેટ આપે અને હાથી પર બેસાડી વાજતે ગાજતે એની સવારી કાઢવામાં આવે. આ પ્રથા તો ઘણા પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવી છે.

જો આપે લેટ ન સ્વીકારવાનો નિશ્ચયજ કર્યો હોય તો પણ સવારી કાઢવાની સમ્મતીતો આપવી પડશે. હુએનસંગે એની પણ ના કહી, કે હું એવી જાતની ખ્યાતીનો ભૂખ્યો નથી. પરંતુ રાજા શિલાદિત્યે એનો હાથ ઝાઢીને બોળે બોળે હાથીની અંબાડીમાં એને બેસાડ્યો.

સ્વારીમાં
નેકી :

આગળ નિશાન, ડંકા અને ડુંદુલી વાગતાં હતાં. એની પાછળ એકનેકી પોકારનાર હતા. તે પોકાર કરતા હતા કે, “ઉપાધ્યાય હુએનસંગે અરાડ દિવસ મુધી મહાયાનના સિદ્ધાન્તોનું મંડન અને વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કર્યું છે. એની સામે કોઈ પણ વિપક્ષી વાદવિવાદ કરવાનું સાહસ કરી શક્યો નથી.”

બહુમાન :

આ પ્રમાણે આખા શહેરમાં હુએનસંગને વાજતે ગાજતે ફેરવવામાં આવ્યો. એનાં દર્શન કરીને લોકોનો આનંદ માતો નહતો. પછી જુદી જુદી વિદ્વાન મંડળીની સંસ્થાઓએ એને જુદી જુદી ઉપાધિયો (ડીગ્રીઓ) આપી એમનું બહુમાન કર્યું. ઘણા લોકોએ એની કુલ ધૂપ વગેરેથી પૂજા કરી અને સૌ પોતપોતાને નામ વેરાઈ ગયા.

કાશ્મીરમાં રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપી, શ્રમણોને પાછા બોલાવ્યા શાન્તિ : અને સંઘારામોનો છલ્લોદ્ધાર કરાવી આપ્યો. ન્હાસી ગયેલા લિહુઓને જ્યારે ખબર પડી કે કાશ્મીરમાં પાછું શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે ત્યારે એ લોકો પાછા કાશ્મીર આવવા લાગ્યા.

તેજ વખતમાં કાશ્મીરથી નાઠેલો એક લિહુ ભારત-વર્ષમાં તીર્થયાત્રા કરતો હતો. તે પણ કાશ્મીર આવવા પાછો ફરતો હતો. એના રસ્તામાં એક ઘાડું જંગલ આવ્યું. એમાં ઘઈને એ આવતો હતો એટલામાં સામેથી જંગલી હાથીઓનું એક ટોળું એણે આવતું જોયું.

લિહુને ટોળાને જોઈને એ ગલરાયો અને એક ઝાડ પર ચઢી ઝાડ પરથી ગયો. હાથીઓએ એને ચઢતાં જોયો. એટલે પહેલાં તો ઉતારો : બધા હાથીઓએ પોતાની મુંઢમાં પાણી ભરી આણી એ ઝાડના મૂળમાં નાખ્યું. પછીથી પોતાના ઠંતુશબ્દથી મૂળ આગળની ભીની થયેલી જમીન ખોદી નાંખી. પછી ઝાડને જે ધક્કો માર્યો કે ઝાડ જમીન પર તૂટી પડ્યું. ત્યારે પેલો લિહુ પણ જમીન પર પડ્યો.

હાથીની પછી લિહુને મુંઢથી ઉંચકીને એક હાથીની પીઠ પર બેસાડી દીધો અને એને જંગલની મધ્યમાં લઈ ગયા. ત્યાં લિહુએ જોયું કે એક હાથીને ખૂબ વાગ્યું હતું અને એની પીઠને લઈને હાથી ખૂબ પારતો જમીન પર પડી રહ્યો હતો. એક હાથીએ મુંઢથી લિહુનો હાથ પકડી પેલા હાથીનો ઘા ખતલવ્યો.

લિહુએ જોયું કે એ ઘામાં એક વાંસનું છોડિયું ભરાઈ ગયું હતું. લિહુએ એ છોડિયું ખેંચી કાઢ્યું. ઘાને બરાબર

ધોઈને સાફ કર્યો અને પોતાના કથાય વચ્ચેને ફાડીને એની પટ્ટીઓ કરીને બાંધી દીધી. હાથીને આરામ લાગ્યો.

એટલે ખીજે દિવસે હાથીના ટોળાએ જંગલમાંથી ફેટલાંક ફળ તોડી આણ્યાં અને લિધુ આગળ ઢગલો કર્યો, લિધુએ એ ફળો ખાઈ પોતાની ભૂખ મટાડી. પછી એક હાથીએ એક સોનાની પેટી લાવીને પેલા રાગી હાથીને આપી. રાગી હાથીએ, એ પેટી લિધુને અર્પણ કરી. લિધુએ એ પેટી લઈ લીધી. પછી હાથીઓ જે પ્રમાણે એને જંગલ બહારથી લઈ આવ્યા હતા તે પ્રમાણે એને જંગલ બહાર પાછો મૂકી આવ્યા.

સોનાની
પેટી :

પછી શ્રમણે પેટી ઉઘાડીને જોયું તો એમાં લગવાન બુદ્ધદેવનો દાંત હતો. પછી પેટી લઈને એ શ્રમણ ભારતની પશ્ચિમ સીમા તરફના દેશમાં પહોંચ્યો. ત્યાંથી હોડીમાં બેસીને એક નદી ઓળંગતો હતો. એટલામાં જ્યાં હોડી વચ્ચે વચ આવી કે એકદમ મોટું વાવાઝોડું થયું. પાણીનાં મોજાં ઉંચે મુધી ઉડવા લાગ્યાં અને પાણીમાં મોટું તોફાન થયું. હોડી હાલમટાલમ થઈ અને હમણાં ડુબી જશે એમ લાગ્યું. અંદર બેઠેલા ઉતાડ્યો ગલરાઈ ગયા.

પછી ળધા લોકો કહેવા લાગ્યા, જરૂર આ શ્રમણ પાસે બુદ્ધલગવાનની ગમે તે કોઈ વસ્તુ હોવી જોઈએ. એને લીધેજ આ બધું તોફાન થયું લાગે છે. પછી વહાણના મુખ્ય ખલાસીએ શ્રમણનો ઝડતી લીધી, તો એની પોટ-લીમાંથી પેલા દાંતવાળી પેટી મળી આવી. પછી શ્રમણે પેટી હાથમાં લીધી અને આંખો મીંચી નાગદેવની સ્તુતિ કરી. નાગને એણે કહ્યું, ‘હું આ પેટી આપને અનામત

બુદ્ધ લગ-
વાનની
વસ્તુ :
નાગને
અનામત :

રાખવા આપું છું. હું જ્યારે પાછી માગું ત્યારે આપ પાછી આપજો' એમ કહી નદીમાં ફેંકી દીધી.

પેટી નદીમાં પડી કે ઉત્પાત શાન્ત થવા માંડયો. પવન બંધ થઈ ગયો. પાણીનાં મોઢાં ઉછળતાં બંધ થઈ ગયાં અને નાવ સડસડાટ ચાલવા લાગ્યું. જે કિનારેથી આ હોડી નીકળી હતી તે કિનારા તરફ જતી એક બીછ હોડી સામી મળી. પેલો સાધુ એ હોડીમાં બેસી ગયો અને નદી પાર કરવાને બદલે જ્યાંથી નીકળ્યો હતો ત્યાં જ પાછો આવી ગયો.

કાશ્મીર
લઈ જઈ
પ્રતિષ્ઠા
કરી :

ત્યાંથી પાછો ભારતવર્ષ ગયો અને ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી મંત્રશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. મંત્રશાસ્ત્રમાં પારંગત થઈ પાછો એ પેલી નદી પર આવી પહોંચ્યો. એને કિનારે એણે એક વેદી બનાવી અને નાગનો મંત્ર સાધવા માંડ્યો. પ્રયોગ પૂરો થયો કે તરત નદીમાંથી એક નાગ બહાર નીકળ્યો અને જે પેટી લિશ્તુએ અંદર નાંખી હતી તેજ પેટી લાવી પેલા લિશ્તુ આગળ મુકી દીધી. એ પેટી લઈને લિશ્તુ કાશ્મીર ગયો. અને ત્યાંના સંઘારામના એક વિહારમાં પેલા બુદ્ધ ભગવાનના દાંતની પ્રતીષ્ઠા કરી.

પછી ધીમે ધીમે રાજા શિલાદિત્યને કાને વાત પહોંચી કે કાશ્મીરના એક સંઘારામમાં ભગવાન બુદ્ધદેવનો દાંત છે. એટલે એ પોતે એ દાંત જોવા કાશ્મીર ગયો. ત્યાં સંઘારામના શાસકને એ દાંતનાં દર્શન અને પૂજા કરવા દેવાની વિનંતિ કરી. શાસકે દર્શન પૂજા વગેરે કરાવવાની હા કહી. પરંતુ સંઘારામના લિશ્તુસઘે એ દાંત કંઈક સંતાડી દીધો અને કહ્યું અહીં વળી દાંત છે જ ક્યાં ?

‘લિલુસંઘતું’ આ કામ શાસકને પસંદ પડ્યું નહિં. એને થયું કેદાય રાજા ગુસ્સે થઈ જશે અને ચડાઈ કરી આ સંધારામને ખેદાન મેદાન કરી મૂકશે તો શું કરીશું ? એટલે એણે સંધારામની જમીન ખોદાવવા માંડી, તો એમાંથી પેલો દાંત જડી આવ્યો.

શાસકે એ દાંત રાજા શિલાદિત્યને આપી દીધો. રાજા કારમીરથી
એ દાંત મેળવીને ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને કાન્યકુબ્જ કાન્ય-
આવી ત્યાંની નજીકના સંધારામમાં એની પ્રતિષ્ઠા કરી.” કુબ્જ :

પ્રયાગમાં મહાપરિત્યાગ પર્વ

પરિષદ સમાપ્ત થઈ એટલે હુએનસંગ, શિલાદિત્યરાજા પાસે નિદાય માગવા ગયો. ત્યારે રાજાએ કહ્યું, “આ સાલ પ્રયાગમાં મહાપરિત્યાગ પર્વ આવવાનું છે. એ પર્વ દર પાંચ વર્ષે આવે છે. મારે રાજ્ય કરતાં કરતાં ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં. એટલા વખતમાં એ પર્વ પાંચ વખત આવી ગયું. હવે આ સાલ છઠ્ઠી વખત એ પર્વ આવશે.

ધર્મમેળા નેવા રહી પડે : દ્વરદ્વરથી પ્રાદ્યુષ, શ્રમણ અને ખીજા સંપ્રદાયના યતી, ગૃહી વગેરે બહુ લોકો લેગા થાય છે. પંચોતેર દિવસ મુધી મેળો ચાલુ રહે છે. ગંગા યમુનાના સંગમ પર આ મેળો ભરાય છે. હું પણ હવે જલદીથી ત્યાં જવા માગું છું. તો મારી આપને એક પ્રાર્થના છે કે આપ આપને દેશ જતા પહેલાં આ ધર્મ મેળો ભેટા જાવ.”

હુએનસંગથી ના પડાઈ નહિ. એણે સાથે આવવા કબૂલ કર્યું એટલે રાજા ધૂળ પ્રસન્ન થયા. પછી તો રાજાએ પોતાનું લાવલરકર લઈ પ્રગાગ તરફ મંજલ રાડ કરી દીધી. શિલાદિત્યે ઉપડતા પહેલાં પોતાના માણસોને પ્રયાગમાં મંડપ વગેરે બાંધીને સોઈ કરવાના હુકમ દેટલાયે મહિના પહેલાંથી આવી દીધા હતા.

એટલે ગંગાને ઉત્તર કિનારે મહારાજ શિલાદિત્યને મંડપની માટે અને યમુનના દક્ષિણ કિનારે કુમારરાજ માટે મંડપ ગોઠવણી : બાંધવામાં આવ્યા હતા. ગંગા યમુનાના સંગમ આગળ રાજા ધ્રુવલદ્રુને માટે સર્ગીઆનો જિલો કરવામાં આવ્યો હતો. થોડે દૂર રેતીમાં લગલગ ૧૦૦૦ કુટ લાંબો પહોળો એક વાંસનો માંડવો બાંધ્યો હતો. એમાં છાપરીઓવાળા વીસ એરડા હતા. એ ઈરેકમાં રાજા શિલાદિત્યનો ખબનો જરવામાં આવ્યો હતો.

એ માંડવાની બહાર વળી બીજી સેંકડો છાપરીઓ ઢાંકાર : બાંધી હતી. એમાં રેશમી તથા મુતરાઉ કપડાંના ઢગ માર્યા હતા. વળી સોના ચાંદીના સીક્રા અને દાણો દુણી તથા દાન આપવા લાયક હજારો ચીજો એમાં ભેગી કરવામાં આવી હતી.

માંડવાની બહારની આરે બાજુએ છાપરાવાળી ખુદ્દી ઓસરીઓ કાઢેલી હતી. તેમાં લોકોને જમવા બેસાડવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. એનાથી થોડે દૂર વાસણોનાં ગોદામ હતાં. ગોદામની આબુબાબુની ઓસરીઓ ધર્મ-શાળાની ઓસરીની માફક બાંધેલી હતી. ત્યાં લોકો નિરાંતે રહી શકે એવી ગોઠવણ કરી હતી. આ બધી તૈયારી મેળો આવતા પહેલાં એક મહિના અગાઉ થઈ ગઈ હતી.

લોકો બધા પહેલેથી આવી ગયા હતા. રાજા શિલા- પ્રયાગ દિત્ય હ્યુએનસંગ અને, બીજા રાજાઓને સાથે રાખી પહોંચ્યા : કાન્યકુબ્જથી રવાના થઈ ગયા. ગંગાને કિનારે કિનારે હોડી હંકારતા કેટલેક દિવસે પ્રયાગમાં આવી પહોંચ્યા.

ત્યાં ગંગાને ઉત્તર કિનારે પોતાના મંડપમાં રાજા ઉતર્યા. કુમારરાજા અને ધ્રુવલટ્ટ પોત પોતાને ઉતારે ગયા. એ લોકો પ્રયાગ પહોંચ્યા તે વખતે ત્યાં પાંચ લાખ ઉપરાંત માણસો આવી પહોંચ્યા હતા.

સંગમ આગળ : થોડા દિવસ પછી મેળાના પર્વનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તે દિવસ સવારમાં રાજા શિલાદિત્ય પોતાના લાવલશકર સાથે ખાસ શણગારેલા નાવમાં બેસી વાજતે ગાજતે સંગમ તરફ જવા લાગ્યા. ખીજી બાજુથી કુમાર-રાજા પોતાના રસાલા સાથે યમુના નદી મારફત સંગમપર આવી ગયા. ધ્રુવલટ્ટ પોતાના રસાલાસહ હાથી ઉપર સ્વાર થઈને ત્યાં આવી મળ્યા. તેજ પ્રમાણે ખીજા રાજાઓ પોતપોતાની ખાસા મંડળી અને અમાત્યોને લઈ ત્યાં હાજર થઈ ગયા. એમ દરેક જણ શિલાદિત્યને આવી મળ્યું.

પહેલે દિવસે લગવાન છુદ્દદેવની મૂર્તિને એક છાપરા-વાળા મંડપમાં લઈ ગયા અને ત્યાં એની પ્રતિષ્ઠા કરી. પછી મૂર્તિને મૂલ્યવાન આભૂષણોનો શણગાર સજાવ્યો અને વિધિપુરઃસર પૂજા કરવામાં આવી.

બીજે દિવસે સૂર્ય લગવાનની અતિમાને વસ્ત્રાભૂષણ વગેરે મળતી પૂજા કરવામાં આવી. એને બુદ્ધલગવાનના મૂર્તિને પહેરાવ્યા હતા તેનાથી અડધા શણગાર પહેરાવ્યા હતા. તે બધા શણગાર પછીથી વહેંચી દેવામાં આવ્યા.

ત્રીજે દિવસે ઈશ્વર દેવની પૂજા કરવામાં આવી. એને પણ સૂર્ય લગવાન જેટલાંજ વસ્ત્રાભૂષણ સજાવ્યાં હતાં. તે પાછાં વહેંચી દેવામાં આવ્યાં.

ચોથે દિવસે ૧૦,૦૦૦ શ્રમણોને સો સો ની હારમાં બેસાડીને દરેક શ્રમણ દીઠ અન્નપાન તથા સો મો સોના-મહોર, એક એક મોતી અને એક એક મુતરાઉ કપાય વસ્ત્ર આપવામાં આવ્યું.

ચોથો
દિવસ :

પાંચમા દિવસથી વીસ દિવસ સુધી ઈરરોજ પ્રાદ્યણોને દાન આપ્યાં. પછીના દસ દિવસમાં નિર્ઝાતાદિ તીર્થ-યાત્રાગુઓને દાન અપાયાં. ત્યારપછીના બીજા દસ દિવસમાં જે લોકો ખાસ દાન લેવા માટેજ ઘણે દૂરથી આવ્યા હતા તેમને દાન અપાયાં. પછીથી છેવટના એક મહિનામાં નિર્ધન અને અનાથ લોકોમાં લોજન, વસ્ત્ર, ધન વગેરે વહેંચી દેવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે લોકોમાં લોજન, વસ્ત્ર, પૈસા, અને રત્નો વહેંચી દઈને રાજા શિલાદિત્યે પોતાનો પાંચ વર્ષ સુધી સંઘરેલો રાજ્ય ભંડાર ખાલી કરી નાંખ્યો. હવે એની પામે દક્ષ હાથી, ઘોડા અને પોતાના અંગ પર પહેરેલા કુંડલ હાર, વીંટી વગેરે દાગીના રહી ગયા હતા. છેવટે એ બધાનું પણ એણે દાન કરી દીધું. છેવટ છેવટ પોતાનો મુગટ ઉતારીને એક શિશુને દાનમાં આપી દીધો, અને બધાં વસ્ત્રો પણ ઉતારી આપ્યાં.

પાંચ વર્ષ
સુધીનો
ભંડાર
વહેંચી
દીધો :

રાજાએ ક્રૂર એકલી લંગોટી પહેરીને એ દાનક્ષેત્ર આગળથી
 ક્રૂર ખસ્યો અને પોતાની બહેન આગળ ગયો. બહેનને એણે
 લંગોટી કહેવા માંડ્યું, “ ધનસંગ્રહમાં અનેક ઉપાધીઓ હોય છે.
 ચોરો દુષ્ટ રાજાઓ વગેરેનો ત્રાસ ધનને લીધે થઈ આવે
 છે. આજ મેં મારો ધનભંડાર દાન કરી દઈ સ્વર્ગમાં
 મોકલી દીધો છે. હવે કોઈ જાતની ચિંતા રહી નહિ.
 સ્વર્ગમાં એ ભંડાર બમણો અને ચારગણો વધ્યા કરશે.
 પ્રભુ કૃપાથી આ પ્રમાણે દાન કરતો કરતો હું દશબલત્વને
 પ્રાપ્ત થાઉં એવી મારી ઈચ્છા છે. ”

પ્રાર્થના : પછી રાજાએ પોતાની બહેન પાસેથી એક કપડું
 માગીને પહેરી લીધું. પછી પ્રભુની પૂજા કરી. પછી
 પ્રાર્થના કરી કે, “ પ્રભો ! હું આ પ્રમાણે જન્મોજન્મ
 દાન કર્યા કરું અને દાનશીલતાનું પાલન કરતે કરતે
 દશબલત્વ પ્રાપ્ત કરું એવી કૃપા કરજો. ”

તેજો પચોતેરમે દિવસે સમાપ્ત થયો. સૌ પોતપોતાને
 ગામ જવા માટે નિકળી પડ્યા. બીજા રાજાઓએ રાજા
 શિલાદિત્યને હાર, મુગટ, કુંડલ તથા વસ્ત્રો આપ્યાં. પછી
 હાથી ઘોડા વગેરે વાહનો આપ્યાં. તે ઉપરાંત ખંડણી ભરી
 દીધી. એટલે રાજા શિલાદિત્યનો ભંડાર પાછો હતો એટલો
 ભરાઈ ગયો. પોતે જેટલા રસાલા સાથે આવ્યો હતો
 તેટલો બધો રસાલો અને સામાન સુમન હતું એટલું થઈ
 ગયું. પછી નાના ખંડિયા રાજાઓએ શિલાદિત્યને ચરણે
 નમસ્કાર કર્યા અને પોતપોતાને ગામ ગયા. ક્રૂર રાજા
 શિલાદિત્ય, કુમાર રાજા અને ધ્રુવલદ્ર પ્રયાગમાં ઘોડા
 દિવસ રોકાયા.

કુમાર- એમણે કહ્યું. “હુએનસંગ ! તમે અમારા દેશમાં રહી જાઓ અને અમારા દાનનો સ્વીકાર કરો તો હું પ્રતિજ્ઞા પ્રતોલન : કરું છું કે તમારા નામથી ચીનમાં સો સંધારામ હું બંધાવી આપીશ તથા ધર્મ પ્રચાર માટે જેટલું ખર્ચ થશે તે બધું હું આપના તરફથી ઉપાડી લઈશ. ”

હુએનસંગે જવાબ આપ્યો, “મહારાજ ! ચીન દેશ અહીંથી બહુ દૂર છે. ત્યાં જો કે ઔદ્ધર્મનો પ્રચાર થઈ થઈ ગયો છે છતાં એનો ઉડો અભ્યાસ હજી કેઈએ કર્યો નથી. તેમ લોકો એ ધર્મને હજી જરાજર સમજી શક્યા નથી. એને લીધે ત્યાં બહુ મતભેદ છે. એ મતભેદ ટાળવા હું અહીં મુઘી આવ્યો છું. મારો ઉદ્દેશ અહીં આવી ધર્મગ્રંથોનું જરાજર અધ્યયન કરીને ધર્મ વિષે સાચું શું છે તે ત્યાંના લોકોને સમજાવી મતભેદ અને વાદવિવાદ બંધ કરી દઉં, એજ છે.

ધર્મગ્રંથનું સૂત્ર સંભળાવ્યું : આ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી મેં મારો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કરી નાંખ્યો છે. હવે આપ કહો, મારા દેશબંધુઓ મારી કેટલી ઉત્સુકતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હશે ? હવે એક પળનો પણ વિલંબ મારાથી સહન થઈ શકતો નથી. હું ધર્મ ગ્રંથમાંનું એક સૂત્ર આપને કહું તે સાંભળો, જે માણસ વિદ્યા શિખવામાં અને શિખવવામાં અંતરાય નાંખે છે તે માણસ જન્મેજન્મ અંધજો થાય છે; હવે આપ વિચાર કરો કે મને રોકવાથી આપને શો ફાયદો થશે ”

આ સાંભળી કુમારરાજ રોકવાનો આગ્રહ કરતા બંધ થઈ ગયા. એમણે કહ્યું, “હું બીજાને લાલ થતો હોય તેમાં આડે આવવા માગતો નથી. હવે હું કહું છું આપ

આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવા સ્વતંત્ર છો. આપને અહીં રહેવું હોય તો અહીં રહો અને ચીન જવું હોય તો ચીન જાઓ. હવે હું આપને બીલકુલ રોકીશ નહિં.

આપ મને ફક્ત એટલું જ જણાવો કે આપ કયે માર્ગે સ્વદેશ જવા ઇચ્છા રાખો છો ? હું તો તમને સમુદ્ર માર્ગે જવાની સલાહ આપું છું. જો એ સલાહ તમને માન્ય હોય તો હું મારાં માણસો તમારી મદદમાં આપીશ. રાજ્યની નોકા લાઇને એ લોકો ઠંઠ તમને તમારે દેશ પહોંચાડી જશે.”

અંતરાય
વગરનો
માર્ગ :

હુએનસંગે જવાબ આપ્યો, “ હું પણ જાણું છું કે સમુદ્ર માર્ગે જવું એ બહુ સહેલું છે. પરંતુ, ચીનથી હું જ્યારે અહીં આવતો હતો ત્યારે વચમાં કાઉચાંગ આવ્યું હતું. એ કાઉચાંગના રાજા ને હું વચન આપી ચૂક્યો છું કે પાછા ફરતી વખતે હું જરૂર તમને મળીને જઈશ. એ રાજાએ મારા પર ખૂબ ઉપકાર કર્યો છે.

મારી હિન્દુસ્તાનની યાત્રા સફળ કરાવનાર એજ રાજા છે. એમણે મારે માટે દરેક પ્રકારની—પૈસા, ટકા, માણસ, વાહન વગેરેની વ્યવસ્થા કરા હતી. એમણે રસ્તામાં આવતા દરેક રાજા પર મારે માટે વ્યવસ્થા કરવાના પત્ર લખી પોતાના દૂત સાથે મોકલ્યા હતા. એમની એ બધી મદદને લીધેજ હું મારા ઉદ્દેશને પૂરો થયેલો જોઈ શકું છું. એટલે મારા મનમાં થાય છે કે ગમે તેવાં કષ્ટ પડે પરંતુ એ રાજા ને મળ્યા વગર હું ચીન દેશમાં પણ મૂકીશ નહિં. આ કારણને લીધેજ, જે ઉત્તરના માર્ગેથી હું આવ્યો હતો તેજ રસ્તે ફરી પાછો જવા માણું છું ”

જમીન-
માર્ગે
જવાની
ફરજ :

હુએનસંગની હકીકત સાંભળી કુમારરાજા તો કશું બોલ્યા નહિ, પણ રાજા શિલાદિત્યે કહ્યું, “ તમે ત્યારે જવાનો નિશ્ચયજ કર્યો છે તો કહો તમારે કઈ કઈ જાતની મદદ જોઈશે ? અમે તમારે માટે શું શું કરી શકીએ ? ”

હુએનસંગે કહ્યું, “ મારે ફક્ત આપની જવા માટે આજ્ઞા જોઈએ છે. મારે બીજી કંઈ પણ ચીજ જોઈતી નથી. ”

શિલાદિત્ય
તથા
કુમાર-
રાજાની
બેઠા :

રાજા શિલાદિત્યે કહ્યું, “ એમ કઈ ખાલી હાથે તમને જવા ન દેવાય. ” પછી પોતાના કેપાધ્યક્ષને કહ્યું, “ હુએનસંગને સોનામોહોરો અને યાત્રામાં ઉપયોગી થાય એવી બધી વસ્તુઓ આપો. ”

તેજ પ્રમાણે કુમારરાજાએ પણ જુદી જુદી જાતની મૂલ્યવાન વસ્તુઓ મંગાવી હુએનસંગ આગળ મૂકી. પરંતુ હુએનસંગે એમાંથી એક ચામડાની ટોપીજ ફક્ત લીધી અને બીજી વસ્તુઓનો સવિનય અસ્વીકાર કર્યો. પછી પોતાનો સામાન બાંધીને એ તૈયાર થઈ ગયો.

હુએન-
સંગને
વળાવ્યો :

હુએનસંગે પોતાનાં પુસ્તકો અને મૂર્તિઓ ઉત્તર હિન્દના રાજા ઉદિત સાથે પહેલેથી મોકલી આપી હતી. એટલે હુએનસંગ બહુ થોડા સામન સાથે હતો. પરંતુ રાજા શિલાદિત્ય હુએનસંગને કેટલાયે માઈલો સુધી વળાવવા ગયા ત્યારે હુએનસંગને આપવા માટે એમણે એક હાથી પર ૩૦૦૦ સોનામોહોર અને ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા સાથે લઈ લીધા હતા. સાથે પોતાનાં રસાલાના માણસો પણ હુએનસંગને વળાવવા આવ્યા હતા. પછી શિલાદિત્યે

પેલો હાથી રાજા ઉદિતને સુપ્રત કરી દીધો અને પોતે હુએનસંગની વિદાય લઈ પોતાને ઉતારે પાછા આવ્યા.

પાછા ફરતી વખતે રાજા શિલાદિત્યની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. રાજા પ્રયાગ પાછા આવી ગયા પરંતુ એમને કંઈ એન પડ્યું નહિ. એમને હુએનસંગનો વિરહ બહુજ સાલ્યો એટલે કુમારરાજા અને ધ્રુવલટને સાથે લઈ હુએનસંગનાં ફરી દર્શન કરવા ઘોડા પર સ્વાર થઈ નીકળી પડ્યા.

મારતે ઘોડે મજલ કાપી અને હુએનસંગને પકડી પાડ્યો. પછી હુએનસંગના રસ્તામાં આવતાં દરેક રાજ્યના રાજા પર પત્રો લખી એમણે પોતાના ચાર અમાત્યોને હુએનસંગ સાથે મોકલ્યા અને ઠંઠ ચીનની હદ મુધી મુઠી આવવાનું ફરમાન કર્યું.

રાજાએ જે પત્રો લખી આપ્યા હતા તે સુતરના ઝીણા કપડા પર લખ્યા હતા અને ઉપર લાલ લાખ વડે સીલ મારી આપી હતી. કાગળમાં રાજાએ ભોગ સંદેશો લખ્યો હતો કે, “આપના રાજ્યમાં મહા શ્રમણ હુએનસંગ આવે ત્યારે એને માટે વાહન, ઉતારો વગેરેની સગવડ કરી આપશો.”

એ પ્રમાણે હુએનસંગ માટે ચાર અમાત્યોની નિમણૂક કરીને રાજા શિલાદિત્ય, કુમારરાજા અને રાજા ધ્રુવલટ ત્રણે જણ પ્રયાગ પાછા આવ્યા. હુએનસંગથી છુટા પડતી વખતે ત્રણે જણની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હતાં અને ત્રણે જણએ સાષ્ટાંગ દંડવત કર્યા હતા !

હુએનસંગનો ધરભણી પ્રવાસ

પ્રયાગથીજ હુએનસંગે ઉદિત રાત્ર સાથે પ્રવાસ શરૂ કરી લીધો હતો. એમના રસ્તામાં પહેલું કોશામ્બી આબ્યું. પછી ત્યાંથી લગલગ એક મહિના મુધી મજલ કરી ત્યારે સંકાશ્ય નગર આબ્યું. એ નગરમાં દર્શન પૂજા વગેરે આટોપી વીરવાન નગરમાં સૌ આવી પહોંચ્યા.

વીરવાન નગરમાં સિંહપ્રભ અને સિંહચન્દ્ર નામના બે મિત્રો મળ્યા. એમની સાથે હુએનસંગ બે મહિના રોકાઈ ગયો. ત્યાં એ નગરમાં રહીને કોષસમ્પરિભ્રમ્ અને વિદ્યામાત્ર સિદ્ધી નામના બ્રથોપર વિવેચન અને ચર્ચાઓ કરી પોતાનો અભ્યાસ દૃઢ કરી લીધો.

જાતે જાતે વીરવાનથી દોઢ મહિને બાલંધર આબ્યું, ત્યાં એક પાખુ મહિનો વિશ્રામ કર્યો. પછીથી ઉદીતરાત્ર સાથે વીસ અભ્યાસ : દિવસ પ્રવાસ કરી સિંહપુર પહોંચી ગયો. અહીં મુધી ઉત્તર તરફના સો લિશુઓ એનાં પુસ્તકો અને મૂર્તિઓ લઈ આવી પહોંચ્યા હતા.

હુંટારના હુએનસંગે એમને આગળ જતા રોક્યા. પછી કહ્યું; વાચ વચ- “આગળનો રસ્તો ભયવાળો છે. ત્યાં ચોર અને હુંટારની રેનો રસ્તો: વસ્તી ધ્રુણ છે. માટે તમારામાંથી એકજણ પહેલાં

આગળ જાય. એને રસ્તામાં જે ચોર કે લુંટારૂ મળે તેને એણે કહી દેવું કે હમે ભારતની યાત્રા કરવા ગયા હતા ત્યાથી પુસ્તકો અને મૂર્તિઓ સિવાય અમે કંઈ આણ્યું નથી હમારી ખાસે એ સિવાય બીજું કોઈ ચીજ છે નહિ. અમારા બીજા માણસો પાછળ આવે છે. એટલે એ લોકો તમને ત્રાસ આપશે નહિ. બીજા માણસોએ પુસ્તકો અને મૂર્તિઓ લઈ પાછળ પાછળ જવું.”

પછી હુએનસંગ અને સિહુઓ વીરવાનથી ૨૦ દિવસનો રસ્તો કાપી તક્ષશિલા આવી પહોંચ્યા. હુએનસંગ તક્ષશિલા આવ્યો છે એવું જ્યારે કાશ્મીરના રાજાએ જાણ્યું ત્યારે એણે પોતાના દૂતને હુએનસંગને પોતાને ત્યાં તેડી લાવવા મોકલ્યો. પરંતુ હુએનસંગ સાથે ચોપડીઓનો અને મૂર્તિઓનો ખૂબ સામાન હતો. વળી એના હાથી પણ સતત મુસાફરી કરવાયા થાકી ગયા હતા. એટલે એ કાશ્મીરના રાજાનું આમંત્રણ સ્વીકારી શક્યો નહિ. તક્ષશિલાથી ઉત્તર પશ્ચિમ દિશા તરફ અઢી મહિના સુધી ચાલતાં ચાલતાં સિન્ધુ નદીનો કિનારો આવી પહોંચ્યો.

સિન્ધુ નદીને કિનારેથી હુએનસંગે એક મોટું નાવ ભાડે કરી લીધું અને ચોપડીઓ અને મૂર્તિઓ સાથે પેલા સિહુઓને બેસાડ્યા અને નદીને સામે પાર મોકલી આપ્યા.

પરંતુ નાવ નદીની વચ્ચેવચ પહોંચ્યું કે એકદમ મોટું વાવાઝોડું થયું. પાણીનાં મોજાં ઉચે સુધી ઉછળવા લાગ્યાં અને નાવ હગમગ હગમગ ડોલવા લાગ્યું. ઘોડીવારમાં તોફાન વધ્યું અને નાવ ઉધુ થઈ ગયું. અંદર બેઠેલા માણ-

કાશ્મીર
ન ગયો :

નાવ ઉધું
વળ્યું :

સોને બહુ મહેનતે બચાવી શકયા. મૂર્તિઓ અને પુસ્તકો પણ પલળી ગયેલી સ્થિતીમાં બહાર કાઢ્યાં. છતાં ૫૦ સૂત્રોનાં પુસ્તકો અને જુદી જુદી જાતનાં કુલોનાં બીની પોટલી એટલું તો ડુબીજ ગયું. હુએનસંગ એકલો હાથી પર બેસીને નદીને સામે કિનારે પહોંચી ગયો.

કપિશાના

રાજા

સાથે :

સામે કિનારે કપિશાના રાજા સાથે મુલકાત થઈ. હુએનસંગના આગમનના સમાચાર સાંભળીને એ રાજા પહેલેથીજ નદીને કિનારે એના સ્વાગત માટે આવી પહોંચ્યો હતો. હુએનસંગને જોઈ રાજા ખૂબ પ્રસન્ન થયો. પુસ્તકો ડુબી ગયાની વાત જાણીને રાજાએ ઘણું દુઃખ બાજ્યો.

પછી રાજાએ ધીમે રહીને હુએનસંગને પૂછ્યું, “આપ આપની સાથે ક્ષણ અને કુલનાં બીજ તો નહોતા લાવ્યાને ?”

હુએનસંગે કહ્યું, “હા, પુસ્તકો સાથે કુલોનાં બીજ હતાં તે પણ ડુબી ગયાં.”

બીજ

લાવી

શકાતાં

નથી :

ત્યારે રાજાએ કહ્યું, “લ્યો ત્યારે, નાવ ડુબવાનું ખરું કારણજ એ છે. આચીન ટાળથી અહીં એવું ચાલતું આવ્યું છે કે ક્ષણકુલનાં બીજ પેલે પારથી આ પાર કે આ પારથી પેલે પાર કોઈ પણ લાવી શકતું નથી. જો કોઈ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો તરત નદીમાં તોફાન થાય છે, હોડી ઉધી વળે છે અને બીજ ડુબી જાય છે.”

રાજા ખૂબ માન દઈને હુએનસંગને કપિશા તેડી ગયો. ત્યાં એને એક સંધારામમાં ઉતારે આપ્યો. એ જગ્યાએ

હુએનસંગ જે મહિના રોકાઈ ગયો અને તેટલા વખતમાં કાશ્યપીય નિકાયના ત્રિપિટકની નકલ કરાવવા અનેક લઘીઆઓને કામ સોંપ્યું.

કાશ્મીરનો રાજા ખાસ હુએનસંગને મળવા અહીં ત્રિપિટક-કપિશા આવી પહોંચ્યો અને ઘણા દિવસ સુધી રહ્યો. ની નકલ : કાશ્યપીય નિકાયના ત્રિપિટકની નકલ તૈયાર થઈ ગઈ એટલે હુએનસંગ ત્યાંથી ઉપડ્યો અને કપિશાના રાજા માથે ઠેક લમધાનની સીમા સુધી પહોંચી ગયો.

લમધાન તથા સૌકૃટ

લમધાનના રાજાને હુએનસંગના આગમનના સમાચાર મળતાં એણે પોતાના છોકરાને અનેક લિહુઓ સહ સામે તેડવા મોકલ્યો. લિહુઓ સાથે યુવરાજ, હુએનસંગને મળ્યો અને પોતાના લમધાન નગરમાં વાજતે ગાજતે તેડી લાવ્યો.

અદી
મહિના
રાખ્યો :

હુએનસંગનું સરઘસ નગરમાં દાખલ થયું એટલે લમધાનનો રાજા, પોતાના અમાત્ય તથા ઠરખારિયોસહ ધનપતાકા ફરકાવતા ફરકાવતા હુએનસંગને આવકાર આપવા સામે ગયા. નગરમાં ખુબ માનપાન સાથે એક વિહારમાં એને ઉતારો આપ્યો. રાજાએ એને અદી મહિના સુધી રોકી રાખ્યો અને ખુબ ધામધુમથી મહાપરિત્યાગનો ઉત્સવ ઉજવ્યો.

મહાપરિત્યાગનો ઉત્સવ પૂરો થઈ ગયો એટલે લમધાનથી દક્ષિણે વરણ દેશ આવેલો છે ત્યાં પંદર દિવસની સુસાફરી કરી હુએનસંગ પહોંચી ગયો. ત્યાં દર્શન પૂજા વગેરે કરી લીધું પછી ઉત્તર પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલતાં ચાલતાં અવકન દેશમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંથી ચોકૂટ અથવા સૌકૃટ દેશમાં આવ્યો.

સોફ્ટ દેશમાં જૈન સિવાય જૈનેતર લોકો પણ હુણ્ણદેવની પૂજા કરે છે. લોકોનું એમ કહેવું છે કે હુણ્ણદેવ અરુણ પર્વતપરથી કપિશામાં આવ્યા અને સનગીર નામના પર્વત પર રહેવા લાગ્યા. જે લોકો એમની પૂજા કરે છે તે સોનું એ દેવ હરેક પ્રકારે કલ્યાણ કરે છે. પણ જે લોકો એ દેવની અવગણના અથવા નિન્દા કરે છે તેમના પર એ દેવ પુષ્કળ દુઃખ નાંખે છે.

હુણ્ણ
દેવ :

સોફ્ટ દેશમાં દર વર્ષે એક મોટો મેળો ભરાય છે. તે વખતે રાજા મહારાજા, મોટા મોટા માણસો, મીમંતા, ગરીબ વગેરે દરેક વર્ગના લોકો ઘણે દૂર દૂરથી આવીને ભેગા થાય છે. એ સો હુણ્ણદેવની ઘણા ભાગથી પૂજા કરે છે, અને એમને પૈસા, ઘોડા, બકરાં વગેરેની ભેટ ધરે છે. તે સમયમાં સાધુ સંત લોકો અનુષ્ઠાન કરે છે અને લોક કલ્યાણના મંત્રો સિદ્ધ કરે છે.

સોફ્ટની ઊત્તર તરફ જતાં હુણ્ણેનસંગ વર્દસ્થાનમાં ગયો. પછી ત્યાંથી પૂર્વ દિશા તરફ વળાંક લઈને કપિશાની સીમા પર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં કપિશાના રાજાએ એક પરિવહ ભરી અને લિહુણેને સાત દિવસ સુધી અન્ન વસ્ત્રાદિ આપી એમની પૂજા કરી. પછી હુણ્ણેનસંગની વિદાય લઈ રાજા પોતાની રાજધાનીમાં પાછા ગયા.

કપિશામાં :

કપિશાના રાજાએ છૂટા પડતી વખતે પોતાના એક અમલદારને ખીજા સો નોકરો આપી હુણ્ણેનસંગ સાથે મોકલ્યા. એ લોકોને એવો હુકમ કર્યો હતો કે તમારે

હુએનસંગને પર્વત પાર કરાવી આપવો અને રસ્તામાં જે જે વસ્તુની જરૂર પડશે એમ લાગે તે બધી સાથે રાખવી.

પર્વત
ઓળંગો સાત દિવસની મુસાફરી પછી બધા એક પર્વત આગળ આવી પહોંચ્યા. પર્વત સીધો અને એનું શિખર ગગન સાથે વાતો કરતું હતું. પર્વતનો ચઢાવ સીધો હોવાને કારણે એના પર ચઢવું એ ઘણું મુશ્કેલ કામ હતું. પર્વત પર ઘડીમાં પહોંચો રસ્તો ને ઘડીમાં એક માણસથી ન જવાય એટલો સાંકટો રસ્તો અને આજુ બાજુ ઉંડી ઉંડી ખીણો એવું એવું આવ્યું. છતાં હીંમતથી અને ધીરજથી હુએનસંગ એ પર્વત સાત દિવસમાં ઓળંગી ગયો, અને નીચે તળેટીમાં જઈ પહોંચ્યો.

ગતવામોઃ તળેટીથી થોડેક દૂર એક નાનું ગામડું આવ્યું. એ ગામમાં ભરવાડોનાં થોડાં ઝૂંપડાં હતાં. એ લોકો પોતાની ગાયો, ભેંસો, તથા ઘેટાં બકરાં ત્યાં પર્વતની તળેટીમાં ચરાવતા અને પોતાનું ગુજરાન કરતા. ત્યાંની ગાયો તથા ભેંસો નાની અને ઠીંગણી, ગાયેડાં જેવી દેખાતી હતી. હુએનસંગ અને એના ધક્કાએ એ ભરવાડોના ઝૂંપડામાં રાતનો વિસામો કર્યો. પેલા લોકોએ પોતાનામાંથી એક લોભિયા માણસને ઉઠ પર બેસાડી આગળનો રસ્તો દેખાડવા મોકલી આપ્યો.

ખીજો
પર્વત : આગળનો રસ્તો એક ખીણ ટેકરી પર ચઢને જતો હતો. એ રસ્તો પેલા પર્વતના રસ્તા કરતાં પણ ખરાબ હતો. ઠેકઠેકાણે રસ્તામાં ઉંડા ઉંડા ખાડા પડેલા અને તેમાં ગરક બાઝી ગયેલો હતો. આગળના લોભિયાના પગલેજ બરાબર ચાલવાનું હતું. જરા પણ ભૂલ થઈ કે આજુબાજુના

ખાડામાં પડ્યાજ સમજો. એ ખાડાથી ચમદ્વાર જરાયે દૂર નહોતું. છુએનસંગને પણ ઘોડા પરથી ઉતરી જવું પડ્યું. દક્ષ લાકડીના ટેકાથીજ એને રસ્તો કાપવો પડ્યો.

સવારથી તે સાંજ સુધી ચાલ ચાલ કર્યું ત્યારે એ લોકો પર્વતની એક ખરફથી ઢંકાયેલી ટોચ આગળ આવી પહોંચ્યા. બીજે દિવસે સવારે ટોચ આગળથી નીચે ઉતરવા માંડ્યું. નીચે આવ્યા કે પાછો એક ઢોળાવ ચઢવાનો આવ્યો. સૂર્યનારાયણ અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતા તે વખતે આ લોકો ઢોળાવના ટોચ આગળ આવી પહોંચ્યા.

એ ટોચ આગળ પવન એટલો ઠંડો ફુંકારવા લાગ્યો બીજી ગત
કે ત્યાં વિસામો કરવાની કોઈની હિમ્મત ચાલી નહિ. ટાકમાં :
એટલે રાત થવા આવી હતી છતાં મહા મહેનતે બધા નીચે
ઉતરવા લાગ્યા અને એક સપાટ પ્રદેશ આવતાં ત્યાંજ રાત-
વાસો કર્યો. ' ગમે તેમ કરી બધાએ એ રાત પસાર કરી.

બીજે દિવસે પાછું આગળ પ્રયાણ થયું અને પર્વતનો ઢોળ પાંચ છ દિવસે ઉતરી રહ્યા ત્યારે અન્તરાય અથવા અન્દરાવ નામના રથજે આ લોકો આવી પહોંચ્યા. આ અન્દરાવ એ પ્રાચીન તુષાર રાત્ર્યનો એક ભાગ હતો. ત્યાં પાંચ છ દિવસ સુધી બધાએ વિશ્રામ કર્યો અને સૌ સાબ તાજ થઈ ગયા.

૬ .

આગળનો પ્રવાસ

કુંડુજ : ત્યાંથી આગળ ચાલતાં જોષ્ટ નગર અને જોષ્ટથી આગળ ચાલતાં કુંડુજ નગર આવ્યું. કુંડુજ નગર આક્ષસ નદીને કિનારે આવેલું છે, અને તુષારની પૂર્વ તરફની હદને લાગીને રહેલું છે. તે વખતે તુષારમાં શીદોખાનનો ભત્રિજો રાજ્ય કરતો હતો. એણે હ્યુએનસંગના આગમનના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે એને તેડી જવા પોતાના માણસો સાથે એ પોતે ખાસ હ્યુએનસંગને ઉતારે સામે તેડવા આવ્યો. હ્યુએનસંગે એની મહેમાનગીરી લગલગ એક મહિના સુધી ચાખી અને બધાએ પોતાનો થાક સારી પેઠે ઉતાર્યો.

કરતાં દેર એટલેજ હતો કે અહીંની સ્ત્રીઓ માથા પર એક ત્રણ ફુટ લાંબુ લાકડાનું શીંગડું બાંધે છે. એ શીંગડું સાસુસસરા જીવતા હોય ત્યાં મુઠી પહેરી રાખે છે. અને એ લોકો મરી જાય છે ત્યારે પહેરવું બંધ કરે છે.

હિમતલથી છુએનસંગ બદખશાં ગયો. બદખશાંમાં બદખશાં :
એટલે બધો ખરફ વરસ્યો કે છુએનસંગ ત્યાંથી આગળ વધી શક્યો નહિ. લગભગ એક મહિના ઉપરાંત એને ત્યાં પોતાના સાધિયો સહ રોકાવું પડ્યું. એનો આગળનો રસ્તો પર્વતોમાં ઘર્ષને જવાનો હતો. એટલે જો કે બદખશાંમાં ખરફ પડતો બંધ થયો હતો છતાં આગળના રસ્તા ખરફથી ક્યારે ભરાઈ જશે તે કહી શકાય એમ નહોતું. કદાચ અધવચ્ચે ખરફને લીધે રોકાવું પડે તો ખૂબ હેરાનગતી ભોગવવી પડે. એના કરતાં ખરફ જ્યારે વરસતો બીલકુલ બંધ થઈ ગયો ત્યાર પછી જ એણે આગળનો રસ્તો કાપવો શરૂ કર્યો.

બદખશાંથી આગળ ચાલતાં ચમગાન અને કુરણા અદ્દર
આવ્યાં. તે વટાવીને છુએનસંગ તમસ્થિતિ નામના રહેલું
રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો. તમસ્થિતિનો પ્રદેશ આક્ષસ તાંબાનું
નદીને કિનારે જો પર્વતોની મધ્યમાં આવેલો છે. છત્ર :
અહીં એક સંધારામમાં ભગવાન પુદ્ગલેવની લાલ પત્થરની એક મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ પર તાંબાનું એક મોટું છત્ર અદ્દર લટકે છે. એ છત્ર પર અનેક વાતનાં રત્નો જડેલાં છે. જ્યારે લોકો મૂર્તિની પૂજા કરે છે તે વખતે ઉપરનું છત્ર ગોળ ગોળ ફરવા માંડે છે અને જ્યાં લોક પૂજા કરીને પાછા ફરે છે કે તરત છત્ર ફરતું બંધ થઈ જાય છે.

પામીરની તળેટી : તમસ્થિતિથી પર્વત ઓળંગી હ્યુએનસંગ શિવીના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો. શિવીથી પૂર્વ દિશાએ પર્વતમાં થઈને એ પામીરની તળેટીમાં પહોંચ્યો. આ તળેટી પર્વતોની મધ્યમાં આવેલી છે. અને હંમેશાં બરફથી ઢંકાયેલી રહે છે. બરફને લીધે કોઈ પણ જાતની વનસ્પતિ કે ઝાડ ત્યાં થતું નથી. આખી તળેટી નિર્જન અને ઉજ્જડ દેખાય છે. કોક વખત ત્યાં એકાદ હિંસક પ્રાણી નજરે ચડી જાય છે.

તળેટીની મધ્યમાં એક ઝરણું દેખાય છે. તે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ લગભગ ૨૦૦ લી સુધી લાંબાયેલું છે અને એનો પટ લગભગ ૫૦ લી જેટલો પહોળો છે. ઝરણામાં નાના પ્રકારનાં પક્ષિઓ પોતાના કિલકિલાટથી એ જગા આનંદમય બનાવે છે.

ઝરણું : ઝરણાની પશ્ચિમ બાજુથી એક નદી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. ત્યાંથી વહેતાં વહેતાં એ નદી તમસ્થિતીની પૂર્વ સીમા પર આવેલી આક્સ નદીમાં મળે છે. એજ ઝરણાની પૂર્વ દિશાએથી એક ખીણ નદી નિકળે છે અને કાશઘર પ્રદેશમાં વહેતી સીતાનદી સાથે મળે છે.

દસ ધુટ પક્ષી : આ તળેટીમાં એક નવાજ પ્રકારનાં પક્ષી જેવામાં આવે છે. આ પક્ષીઓ દસ ધુટ ઉંચાં હોય છે. એનાં ઈંડાં ઘડા જેવાં હોય છે. એ ઈંડાંને તાણકે ભાપામાં ધુકે છે. દક્ષિણ તરફના પર્વતની પેલી બાજુ બોલોટનો પ્રદેશ આવેલો છે. એ પ્રદેશમાંથી અગ્નિના જેવા રંગનું સોનું નિકળે છે.

૬૫

કળંધ દેશ

શિંવીના પર્વતમધે આડા ટેકરાવાળા પ્રદેશમાંધા હ્યુએનસંગ કળંધ દેશમાં પહોંચ્યો. કળંધની રાજધાની સીતાનદીને કિનારે એક ઉંચા પર્વતની તળેટીમાં આવેલી હતી. અહીંના રાજા ચીનદેવ ગોત્રનો છે કહે છે કે જૂના વખતમાં પારસના એક રાજાને ચીન દેશની રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવાનું મન થયું. એટલે ચીનના રાજાને માણું મોકલ્યું. રાજાએ તે સ્વીકાર્યું અને પોતાની કન્યાને સેનાપતિ તથા થોડા લશ્કર સાથે પારસ દેશમાં મોકલી આપી.

પારસ
દેશનું
માણું :

પરંતુ પારસ દેશ પહોંચતા પહેલાં જ્યારે આ લોકો અડધે રસ્તે પહોંચ્યા હશે એટલામાં આગળના પ્રદેશમાં તેમજ પાછળના પ્રદેશમાં જેમાં થઈને એ લોકો આવ્યા હતા, અને જે રસ્તે જવાના હતા તે બન્ને જગાએ લડાઈ ફાટી નિકળી. એટલે ચીનની રાજકુમારીને પારસ દેશમાં લઈ જઈ શકાઈ નહિ તેમજ પાછા ચીન જવું પણ મુશ્કેલ હતું. એટલે સેનાપતિએ એને એની સખિયો સાથે પાસેના એક ગુપ્ત જાગમાં સંતાડી દીધી.

ગર્ભવતી કુંવરી ॥ આ ગુપ્ત લાગ એક પર્વત પર આવેલો હતો અને તદ્દન નિર્જન હતો. થોડા વખત પછી જ્યારે યુદ્ધ શાન્ત પડ્યું અને રસ્તો પાછો સહિસલામત થયો, ત્યારે સેનાપતિ રાજકુમારીને ચીન પાછી લઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. એટલામાં એને ખબર મળી કે રાજકુમારી ગર્ભવતી છે. એ બિચારો આ સાંભળી ખૂબ મૂંઝાવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું ?

એણે રાજકુમારીની સાહેલીઓને બોલાવી પૂછ્યું, કે “આ સ્થાન તદ્દન નિર્જન હતું છતાં કુમારી ગર્ભવતી શી રીતે થઈ ?

સાહેલીઓએ કહ્યું, “સૂર્યના કિરણમાંથી એક થોડે સ્વાર અહીં મગટ થતો હતો અને એનાથીજ રાજકુમારીને ગર્ભ રહ્યો છે ”

તેજસ્વી પુત્ર : પછી તો સેનાપતિ વગેરે થોડા દિવસ ત્યાંજ રોકાઈ ગયા. પૂરે દિવસે રાજકન્યાએ એક તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો. આ કુમાર ખરાકમી હતો અને આકાશ માર્ગે જ આવ કરવાની શક્તિ ધરાવતો હતો. પવન, પાણી, વંદોળીયો વગેરે કુમારની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતાં. જ્યારે એ પુત્ર મોટો થયો ત્યારે આ દેશનો રાજા થયો. એણે આબુખાબુનો પ્રદેશ છૂટી લઈ પોતાના મામ્રાજન્યની સીમા ત્યારે બાબુ ખૂબ વધારી દીધી.

સર્વવંશી ॥ ઘણા વખત સુધી રાજ્ય કરી રાજા મરી ગયો. લોકોએ એના શબને નગરથી દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં પર્વતની એક ગુફામાં લાવીને મૂક્યું. પછી ત્યાં એક પથરની સમાધી ચણાવી. એ સમાધીમાં એનું શરીર

મુકાઈ ગયેલું માલમ પડે છે. બેતાં એમ લાગે છે કે રાજા મુઈ ગયા છે. થોડે થોડે દિવસે રાજાનાં વસ્ત્રો બદલાવવામાં આવે છે. લોકો ત્યાં ધુપ વગેરે કરે છે. હજુસુધી આ દેશમાં એજ રાજાના વંશજો રાજ્ય કરે છે અને પોતાને સૂર્યવંશી તરિકે ઓળખાવે છે. ચીન દેશને એ લોકો પોતાનું પ્રાસાજ ગણે છે.

અહીં રાજાના જુના કિલ્લા પાસે એક સંઘારામ હતો. ત્યાંના રાજાએ એ સંઘારામ આર્ય-કુમાર લખ્ધ માટે બંધાવ્યો હતો. કુમારલખ્ધ તક્ષશિલાનો રહેવાસી હતો. એની વિદ્વત્તા, હોંશિયારી અને બુદ્ધિશક્તિ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે દરરોજના ૩૨૦૦૦ સ્લોકો એ નવા રચતો. એણે ઘણાં શાસ્ત્રો લખ્યાં છે. એ પોતે સૌત્રાંતિક સંપ્રદાયનો અનુયાયી હતો.

કુમાર
લખ્ધ :

એના વખતમાં બૌદ્ધ વિદ્વાનોમાંથી ચાર વિદ્વાનો દિગ્ગજઆચાર્યો કહેવાતા હતા. પૂર્વ દિશામાં અશ્વ-ઘોષ, દક્ષિણમાં ઢેવ, પશ્ચિમમાં નાગાર્જુન તથા ઉત્તરમાં કુમારલખ્ધ એમ ચારે દિશામાં અકેકો આચાર્ય હતો. કુમારલખ્ધની ખ્યાતી સાંભળીને અહીંના રાજાએ તક્ષશીલા પર ચડાઈ કરી, અને ત્યાંથી કુમારલખ્ધને પોતાની સાથે પોતાના રાજ્યમાં તેડી આવ્યો.

શહેરની દક્ષિણ પૂર્વ દિશાએ પર્વતની બાજુમાં બીજા બે પર્વત આગળ બે ગુફાઓ હતી. દરેક ગુફામાં એક એક સમાધિસ્થ અહત બેઠેલા હતા. અહતની આંખો બંધ હતી અને શરીર આસન લગાવીને સ્થિર, અચલ બેઠેલું હતું. સમાધી ચડાવ્યે એને સાતસોથી પણ વધારે

સમા-
ધિસ્થ
અહત :

વર્ષો થઈ ગયાં હતાં એમ કહેવાતું હતું; છતાં હજી સમાધી ભંગ થઈ નહોતી.

હુએનસંગ કબંધ દેશમાં વીસથી પણ વધારે દિવસ રોકાયો અને એટલા વખતમાં આજુબાજુનાં ધામનં દર્શન કરી આવ્યો. પછી ત્યાંથી આગળ ચાલવા નીકળ્યું અને પાંચેક દિવસ રસ્તો કાપ્યો હશે, એટલામાં પછી હુંદારાની એક ટોળી સામી મળી.

હુંદારા : હુંદારાને જોઈને હુએનસંગની સાથે ચાલતા અને કેંદુજથી સાથે થયેલા વહેપારીઓએ નાસભાંગ કરી મૂકી એ બધા ન્હાસીને પર્વતમાં ભરાઈ ગયા. સાથે હુએનસંગનો સંઘ પણ નાસવા લાગ્યો. હુએનસંગની સાથે સાત ભિક્ષુઓ, વીસ વેળાવીઆ, એક હાથી, ચાર ઘોડા અને દસ ગધેડાં હતાં. ન્હાસતે ન્હાસતે હાથી એક કોતરમાં ભરાઈ પડ્યો, અને નિકળી શક્યો નહિં.

હુંદારાના બધા પછી, પાછા બધા લોકો ભેગા થયા અને પર્વત પર ચડવા લાગ્યા. રસ્તો બહૂજ વિકટ, ખાડા, ટેકરા, ખીણ, ચડાણ, ઉતરાણ વગેરે વાળો હતો. એટલે ૮૦૦ લીનો રસ્તો કાપતાં તો બધા ઠેં થઈ ગયા. છેવટે ટાઢમાં ધુજતા ધુજતા ઓથ નામના પ્રદેશમાં એ લોકો આવી પહોંચ્યા.

સમાધિસ્થ દિગંબર

ઓય પ્રદેશની દક્ષિણે સો લી ફર એક પર્વતના શિખર પર એક સ્તૂપ હતો. આ સ્તૂપ અંબધમાં નીચે પ્રમાણે દંતકથા પ્રચલિત હતી.

સેંકડો વર્ષ પહેલાં વીજળી પડવાથી આ પર્વત ફાટી ગયો, અને અંદરથી એક હૃદયુષ્ઠ શરીરવાળો દીગંબર લિહુ બહાર દેખાયો. લિહુની આંખો બંધ હતી તથા શરીર ધ્યાનમગ્ન સમાધી અવસ્થામાં હતું. એની જટા વધી વધીને એના આખા શરીરને ઢાંકી રહી હતી. તથા જટાથી ઢાંકાયેલું મુખ પણ રૂપરૂપ નોંધ શકાતું નહોતું. કઠિયારા લોકો ફરતે ફરતે આ જગાએ આવી ચડ્યા ત્યારે એમણે આ લિહુને પહેલ પહેલાં જોયો.

એ લોકોએ આ વાત ગામમાં કહી. એટલે ગામ લોકો આવી જોઈ ગયા. પછી તો વાયુવેગે સમાચાર આરે દિશાએ પસરી ગયા અને લોકોનાં ટોળેટોળાં આ લિહુનાં દર્શન કરવા ઉભરી આવ્યાં. એ જગા એક બાત્રાનું ધામ બની ગયું. એ લોકો અક્ષત કુલથી સમાધિસ્થ લિહુની પૂજા કરવા લાગ્યા તથા દુપદીપ કરવા લાગ્યા.

લોકો
ઉલ્લાસ :

રાજા પણ ઠેઠ રાજાને કાને પણ આ વાત પહોંચી. એણે ગામના આખ્યા : લિહુઓને એકઠા કર્યા તથા આ લિહુ કોણ છે તેની તપાસ કરવા માંડી એક લિહુએ જવાબ આપ્યો, “ પર્વતમાં દેખાતો માણસ અહીં છે અને સંસારનો ત્યાગ કરી સમાધિ લગાવીને બેસી ગયો છે. સમાધિને ઘણું વર્ષો થઈ જવાથી એના વાળ ખૂબ વધી ગયા છે અને ચારે બાજુ ફેલાયા છે. ”

રાજાએ પૂછ્યું, “ એની સમાધિ છૂટે એવો કોઈ ઉપાય છે ખરો ? ”

સમાધિ લિહુએ જવાબ આપ્યો, “ જ્યારે કોઈ માણસ ઊંડાવ- નિરાહાર રહીને બહુ વર્ષો સુધી સમાધિ લગાવેલી રાખે છે વાના ત્યારે એનાં બધાં અંગ અકડાઈ જાય છે. અંગમાંથી ઉપાય : હલન ચલન શક્તિ જતી રહે છે. તથા નાડીઓ જેમની તેમ સ્થિર થઈ જાય છે. એટલે એના શરીર પર ઘણા દિવસ સુધી માખણ માલીસ કરવામાં આવે તો બધાં અંગો પાછાં ઢીલાં થાય અને હલનચલન શક્તિવાળાં બને. પછી નાડીઓમાં જ્યારે કંમળતા આવેલી જણાય ત્યારે સમાધિસ્થ માણસ આગળ ઘંટ વગાડવો જોઈએ. ઘંટના નાદથી ઘણુંકરીને આવા માણસોની સમાધિ છૂટી જાય છે. ”

સમાધિ રાજાએ બરાબર આ લિહુએ કહ્યું તેજ પ્રમાણે કર્યું. છુટી : સમાધિસ્થ અહીંના શરીરે માખણ માલીસ કરાવવા માંડ્યું. સાંધા ઢીલા થવા લાગ્યા ત્યારે ઘંટ વગડાવ્યા. ગમે તેમ, પણ પેલો અહીંના સમાધિમાંથી જાગી ઊઠ્યો.

એણે આંખો ઉઘાડી ચારે પાસ જોયું. પછી પૂછ્યું, “ તમે કશાય વસ્ત્રધારી કોણ છો ? ”

લિહુઓએ જવાબ આપ્યો, “ અમે લિહુ છીએ ”

અહંતે પૂછયુ; “ત્યારે કહો જોઈએ અમારા ગુરુ કશ્યપ તથાગત હાલમાં ક્યાં છે ?”,

“કશ્યપ તથાગત તો નિર્વાણ પામી ગયા.”

“હે ખરું કહો છો ?” એમ કહી અહંત રાવા લાગ્યો. પછી આંધુ રોકી એણે પૂછયુ, “ત્યારે શાક્યમુનિ પણ પુરુષત્વ પામી ગયા ?”

લિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો, “એ પણ ભોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને નિર્વાણ પામી ગયા.”

આ સાંભળી, અહંતે આંખો મીચી લીધી અને થોડી નિર્વાણ :
વાર ધ્યાનમાં બેસી રહ્યો. પછી એકાએક પોતાની જટાને સમેટી લીધી અને આકાશમાં ઉડ્યો. ઉંચે ઉડી, પોતાના યોગના બલથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો અને અંતરિક્ષમાંજ બળી જઈ નિર્વાણ પામ્યો. એનાં બળેલાં હાડકાં ત્યાં જમીન પર પડ્યાં. તે લિક્ષુસંઘે એકઠાં કરી લીધાં અને રાત્રીએ એના પર એક સ્તૂપ બંધાવ્યો.

કળંધ દેશથી ઉત્તરે ચાલતાં ચાલતાં હુએનસંગ યારકંદ :
સીતાનદી પાસે આવી પહોંચ્યો. નદી પાર કરીને સામે પાર પહોંચ્યો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વળી એક પર્વત આવ્યો. તેને પણ પાર કર્યો અને હુએનસંગ યારકંદમાં અપવી પહોંચ્યો. યારકંદની દક્ષિણે એક બીજો પર્વત આવેલો હતો. એ પર્વતમાં અનેક ગુફાઓ હતી. એ ગુફામાં ભારતવર્ષના ઘણા અહંતો તપ કરવા બેસતા અને એમાંના ઘણા તો હજીએ સમાધિમાંજ હતા. એમની દાઢી, મુઠ્ઠા, વાળ વગેરે ઘણું વધી જતું ત્યારે ત્યાંના લિક્ષુઓ થોડે થોડે દિવસે આવી એ કપાવી જતા. યારકંદમાં કેટલાયે દિવસના પ્રવાસ પછી હુએનસંગ ખુતનમાં આવી પહોંચ્યો.

ખુતન

હુએનસંગે ખુતન રાજ્યના લોગય નામનાં ગામમાં જઈ એક સંધારામમાં ઉતારે કર્યો. આ સંધારામમાં ખુદ્દ લગવાનની બેઠેલી સ્થિતિમાં એક મૂર્તિ હતી. એના માથા પર એક રત્નજડિત મુગટ હતો. ખુતનનો રાજા અશોક રાજાનો વંશજ હતો.

મરોઝનો
પુત્ર :

કહેવાય છે કે અશોકનો એક પુત્ર તક્ષશિલામાં રાજ્ય કરતો હતો. અશોકે પહેલાં એક વખત પોતાના આ પુત્રને દેશનિકાલની સજા કરી, પોતાના રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો. દેશનિકાલ થયા પછી આ કુમાર ઉત્તર તરફના પર્વતોમાં ભટકતો અને ગાયો વગેરે ચરાવી પોતાનું શુભરાત ચલાવતો હતો.

ભટકતે ભટકતે એ ખુતનમાં આવી પહોંચ્યો અને પોતાની અઘ્ઘલ હોંશીઆરીથી ત્યાંનો રાજા બની ગયો. પરંતુ એને કંઈ સંતાન નહોતું. એટલે એણે પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે વૈશ્રવણને પ્રસન્ન કરવા તપ કરવા માંડય.

ખાલક નિકળ્યો. ખાલકને રાજાએ લઈ લીધો અને ભૂખ્યા
ખાલક માટે દૂધની શોધમાં મંદિરની બહાર નિકળ્યો.

બહાર નિકળતા બરોબર જમીનમાં એક અવાજ થયો. દિવ્ય
અને એમાંથી દૂધની ધારા ઉઘે ઉઠવા લાગી, પછી એ બાલક :
દૂધ પીવડાવીને રાજાએ ખાલકને ઉછેર્યો. એ ખાલક
મોટો થયો ત્યારે રાજાએ એને રાજાપાટ સોંપી દીધું.

અહીં પૃથ્વીરૂપી સ્તનમાંથી દૂધ નિકળી આવ્યું તે પ્રુતન
પરથી આ જગાનું નામ કુસ્તન અને એના પરથી પ્રુતન નામ :
એમ નામ પડ્યું.

આ સિવાય પ્રુતનમાં એક બીજો રાજા થઈ ગયો. એ
રાજાએજ ધૌલભગવાનની પેલી મૂર્તિ પ્રુતનમાં પધરાવી
હતી. એને વિષે જુદી કંતકથા છે.

બહુ પહેલાંના વખતમાં કાશ્મીરમાં એક અહત રહેતો ચોમઈની
હતો. એની સાથે એક શ્રમણ રહેતો હતો. શ્રમણ ક્રોધ રોટલી :
અને રક્તપિત્તથી પીડાતો હતો. જ્યારે એનું મરણ પાસે
આવ્યું ત્યારે એને ચોમઈનામના ધાન્યની રોટલી ખાવાનું
મન થયું. ચોમઈ ધાન્ય પ્રુતનમાંજ ઉત્પન્ન થતું હતું
એટલે અહતે એને માટે ખાસ પોતાના યોગબલની
સહાયથી આકાશ માર્ગે પ્રુતન જઈ રોટલી આણી આપી.
શ્રમણે ખૂબ સ્વાદથી એ રોટલી ખાધી અને મરતે મરતે
એવી ઈચ્છા કરી કે " મારો બીજો જન્મ, જે જગાએ આ
ચોમઈ ધાન્ય પાકે છે ત્યાં પ્રુતનમાં થજે. "

એટલે એનો જન્મ પ્રુતનના રાજ્યકુલમાં થયો. મોટો
થયો ત્યારે એ ત્યાંના રાજા થયો. રાજાની લગામ
હાથમાં આવી કે આજુબાજુનાં રાજ્યો પર એણે ચડાઈઓ

કરી અને બધાને હુરાવી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ખૂબ વધારી દીધો. પછી એણે કાશ્મીર પર ચડાઈ કરી.

પૂર્વ- જન્મની કાશ્મીરનો રાજા એની પૂર્વજન્મની વાત બાણુતો હતો. એણે મરેલા શ્રમણની વસ્ત્રો સંઘરી રાખી હતી. વાત : એટલે એ વસ્ત્રો લઈને કાશ્મીરનો રાજા, ચડાઈ કરવા આવેલા ખુતનના રાજા પાસે ગયો. એને એ વસ્ત્રો દેખાડી અને કહ્યું, “આપનો પૂર્વજન્મ સાદ કરો. શા માટે બધી સેનાનો નાહકનો સંહાર કરો છો ?”

મૂર્તિ : વસ્ત્રો જોતા બરોબર પેલાને પૂર્વજન્મનું લાન થયું. એટલે પૂર્વજન્મમાં જે મૂર્તિની એ સેવા કરતો તે મૂર્તિ એણે કાશ્મીરથી ઉપાડી અને પોતાની સાથે ખુતન આણી. મૂર્તિ ખુતનના સીમાડા સુધી આવી અને પછી ત્યાંથી આગળ ખસી નહિ. ખૂબ મહેનત કરી પણ બધું નકામું ગયું. એટલે રાજાએ ત્યાંજ એક વિહાર બંધાવ્યો, મૂર્તિને પધરાવી તથા પૂજા વગેરે કરવા ભિક્ષુઓ નિમી દીધા.

ખુતનના રાજાને જ્યારે બખર મળ્યા કે હુએનસંગ ભોગય નગરમાં આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે એણે એનું સ્વાગત કરવા જવાનો વિચાર કર્યો. રાજ્યની લગામ યુવરાજને સોંપી એ પોતે તૈયાર ગઈ ગયો. પછી પોતાના ખાસ માણસને હુએનસંગને તેડી લાવવા આગળ મોકલ્યો. એ માણસ હુએનસંગને જઈ મળ્યો અને એને પોતાની સાથે ખુતનમાં તેડી લાવ્યો. રસ્તામાંજ રાજાએ એનું સ્વાગત કર્યું અને ખૂબ ધામધુમથી ધન પતાકા કેદ વગેરે ઉઘવી ખુતન શહેરમાં એને લઈ આવ્યા. પછી હુએનસંગને એક સંઘારામમાં ઉતારો આપ્યો.

ખુતન શહેરની દક્ષિણે ૧૦ લી ફર એક બીજે આદિ સંધારામ હતો. એમ કહેવાતું કે કોઈ અતી પ્રાચીન સંધારામ : સમયમાં એક રાજાએ વૈરાગ્યન અહીં ત માટે એ સંધારામ બંધાવ્યો હતો. આ દેશમાં સૌથી પહેલાં કોઈ સંધારામ બંધાયો હોય તો એ પહેલવહેલો જ હતો. એના જેટલો પ્રાચીન સંધારામ બીજે કઈ હતો નહિ.

બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે વૈરાગ્યન અહીં ત ઠેઠ ઠાકમી- રથી અહીં સુધી આવ્યો હતો. અહીં આવી એણે એક બાગમાં સમાધી લગાવી દીધી. લોકો એને જોઈને બીન્યા અને રાત્રીને ખબર આપી. રાજા એની પાસે આવ્યો અને અહીં તને પૂછ્યું, “આપ કોણ છો અને અહીં આવા નિર્જન સ્થાનમાં આપ કેમ બેઠા છો ?” વૈરાગ્યન :

વૈરાગ્યન અહીં તે જવાબ આપ્યો, “હું તથાગતને ભક્ત છું.” રાજાએ પૂછ્યું, “તથાગત વળી કોણ છે ?”

અહીં તે કહ્યું, “જુદ્ધભગવાનને તથાગત કહે છે. એ, તથાગત કોણ ? : કપિલવસ્તુના રાજા શુદ્ધોદ્ધનના પુત્ર હતા. પરંતુ એમણે પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કરવા માટે રાજપાટનો ત્યાગ કર્યો અને બ્રાહ્મિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પછી એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ એમણે ઠેર ઠેર કર્યો. તેમાંએ મુખ્યત્વે મૃગદાવ અને ગૃધ્રકૂટમાં એમણે ખૂબ પ્રવચન કરેલું. એમ લોકોને જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવતે કરાવતે એંશી વર્ષની ઉંમરે તથાગત નિર્વાણ પામ્યા. આપે હજી સુધી એમનું પવિત્ર નામ પણ સાંભળ્યું નથી એ જાણી મને ખરેખર ખડું દુઃખ લાગે છે.”

રાજાએ કહ્યું, “હું સાચેજ દુર્લાભી છું કે મેં એમનું રાજાને નામ કે ઉપદેશ હજી સુધી સાંભળ્યાં નથી. પરંતુ આપનાં જ્ઞાન :

દર્શનથી હું હવે પાવન થયો છું. મારું લાગ્યું ખુદે
અને હું એમનાં ચરણમાં મસ્તક નમાવું છું.”

અહીં તે કહ્યું, “જો તથાગતને માટે તમને ખરેખર
પૂજ્યલાવ ઉત્પન્ન થયો હોય તો આપ એક સંધારામ
ખંધાવો.”

રાજાએ કહ્યું, “સંધારામ ખંધાવવો એ કઈ બ
અધરી વાત નથી, પરંતુ એમાં મૂર્તિ, ક્યાંથી પ
રાવીશું ?”

“આપ સંધારામ ખંધાવો એટલે મૂર્તિ આપોઆ
આવી જશે.” અહીં તે કહ્યું.

સંધારામ : રાજાએ તો અહીં તના ગોલ પર શ્રદ્ધા રાખીને સંધારામ
ખંધાવ્યો : રામ ખંધાવી દીધો. પછી અહીં ત પાસે જઈ કહ્યું, “હ્યો,
સંધારામ તૈયાર થઈ ગયો છે. હવે મૂર્તિ લાવી આપો.”

સ્તુતિ : અહીં તે કહ્યું, “હવે આપ, આપના મંત્રી, દરબારીઓ
તથા પ્રજાજન સૌ ભેગા થઈને અહીં આવી જિલે જિલે
ખૂબ શ્રદ્ધાથી ભગવાનની સ્તુતિ કરવા માંડો. હમણાં જ
મૂર્તિ આવી પહોંચે છે.

૬૮

સમ્રાટ સાથે સંદેશા

હુએનસંગે ત્યાં રોકાઈ પડ્યો. ત્યાંથી એણે કાશ-
ઘરના રાજદૂતોને પુસ્તકો વગેરે ક્યાં મુઘી આપ્યું છે તેની
ખબર કાઢવા મોકલ્યા. એટલામાં એને કાઠિયાંગના એક
યુવક સાથે મેળાપ થયો. એ યુવાન ખુતનમાં વહે-
પારીઓના કાફલા સાથે આવ્યો હતો અને ફરી પાછો
પોતાને દેશ વહેપારીઓ સાથે જ વાનો હતો.

હુએનસંગે એની સાથે એક નિવેદન પત્ર, કાઠિયાંગના
રાજા પર લખી મોકલ્યો. યુવાનને કહ્યું, કે આ પત્ર ખુદ
સમ્રાટના દરબારમાં જાતે જઈને આપી આવજો. "

એ નિવેદન પત્રમાં હુએનસંગે લખ્યું હતું કે,
“ચીનના સમ્રાટની મેવામાં મારી એક વિનંતિ છે. મેં
મારા દેશખંધુઓને મુખેથી સાંભળ્યું છે કે પહેલાંના
વખતમાં મારા ચીન દેશના અનેક વિદ્વાનો સત્ત્વ અને
ધર્મની શોધમાં દૂર દૂરના દેશોમાં ગયા હતા; અને ત્યાંથી
પાછા આવી પોતાના દેશખંધુઓને પોતાના જ્ઞાનનો હાલ
આપ્યો હતો. એમનાં મુખારક નામ હજી પણ લોકો
ઘણા ગર્વ સાથે ઉચ્ચારે છે; અને એમના તરફ પૂજ્યભાવ
ખતાવે છે.

નિવેદન
પત્ર :

દર્શનથી હું હવે પાવન થયો છું. મારું લાભ્ય ખુલે છે અને હું એમનાં ચરણમાં મસ્તક નમાવું છું. ”

અહંતે કહ્યું, “ જો તથાગતને માટે તમને ખરેખરે પૂજ્યલાવ ઉત્પન્ન થયો હોય તો આપ એક સંધારામ બંધાવો. ”

રાજાએ કહ્યું, “ સંધારામ બંધાવવો એ કઈ બહુ અઘરી વાત નથી, પરંતુ એમાં મૂર્તિ, ક્યાંથી પધરાવીશું ? ”

“ આપ સંધારામ બંધાવો એટલે મૂર્તિ આપોઆપ આવી જશે. ” અહંતે કહ્યું.

સંધારામ બંધાવો : રાજાએ તો અહંતના બોલ પર શ્રદ્ધા રાખીને સંધારામ બંધાવી દીધો. પછી અહંત પાસે જઈ કહ્યું, “ લ્યો, સંધારામ તૈયાર થઈ ગયો છે. હવે મૂર્તિ લાવી આપો. ”

સ્તુતિ : અહંતે કહ્યું, “ હવે આપ, આપના મંત્રી, દરબારીઓ તથા પ્રજાજન સૌ ભેગા થઈને અહીં આવી જીલે જીલે ખૂબ શ્રદ્ધાથી ભગવાનની સ્તુતિ કરવા માંડો. હમણાં જ મૂર્તિ આવી પહોંચે છે. ”

મૂર્તિ આવી : રાજાએ એના કહેવા પ્રમાણે બધું જ કર્યું. એટલે આકાશમાર્ગેથી એક મૂર્તિ ત્યાં ઉતરી આવી. એ જોઈને રાજા ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને એનો હરખ માયો નહિ. પછી રાજાએ મૂર્તિને હર્ષાશ્રુ સહીત સંધારામમાં સ્થાપન કરી.

બધું પત્યા પછી રાજાએ અહંતને વિનંતિ કરી, કે “ આપ અમને તથા અમારી પ્રજાને ધર્મનો ઉપદેશ આપો. ” તે દિવસથી ખુતનમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર થયો. અને આ સંધારામ આદિ સંધારામના નામથી ઝાળખાવા લાગ્યો.

૬૮

સમ્રાટ સાથે સંદેશ

હુએનસંગે ત્યાં રોકાઈ પડ્યો. ત્યાંથી એણે કાશ-
ઘરના રાજદૂતોને પુસ્તકો વગેરે ક્યાં સુધી આવ્યું છે તેની
ખબર કાઢવા મોકલ્યા. એટલામાં એને કાઉચાંગના એક
યુવક સાથે મેળાપ થયો. એ યુવાન ખુતનમાં વહે-
પારીઓના કાફલા સાથે આવ્યો હતો અને ફરી પાછો
પોતાને દેશ વહેપારીઓ સાથે જ જવાનો હતો.

હુએનસંગે એની સાથે એક નિવેદન પત્ર, કાઉચાંગના
રાજા પર લખી મોકલ્યો. યુવાનને કહ્યું, કે આ પત્ર ખુદ
સમ્રાટના ઠરણારમાં જાતે જઈને આપી આવજો. "

એ નિવેદન પત્રમાં હુએનસંગે લખ્યું હતું કે,
“ચીનના સમ્રાટની સેવામાં મારી એક વિનંતિ છે. મેં
મારા દેશજંદુઓને મુખેથી સાંભળ્યું છે કે પહેલાંના
વખતમાં મારા ચીન દેશના અનેક વિકાસો સત્ય અને
ધર્મની શોધમાં દૂર દૂરના દેશોમાં ગયા હતા; અને ત્યાંથી
પાછા આવી પોતાના દેશજંદુઓને પોતાના જ્ઞાનનો હાલ
આપ્યો હતો. એમનાં મુખારક નામ હજી પણ લોકો
ઘણા ગર્વ સાથે ઉચ્ચારે છે; અને એમના વસ્ત્ર પૂજ્યભાવ
અતાવે છે.

નિવેદન
પત્ર :

મેં આપણા દેશના બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે મને માલમ પડ્યું કે આ દેશમાં બૌદ્ધધર્મનો જે સ્વરૂપમાં પ્રચાર થયેલો છે તે બરાબર નથી. એમાં ઘણી ઘણી ઉણપો મને દેખાઈ. તેથી એ ઉણપો પૂરી કરવા માટે મેં ફરના દેશમાં જવા વિચાર કર્યો.

મારી કથની : એ વિચારનો અમલ એગકવાન સંવત ૬૩૦ ના ત્રીજા વર્ષના ચોથા માસમાં મેં કર્યો; અને છાનેમાને આપણા દેશમાંથી ન્હાસીને ભારતવર્ષ તરફનો રસ્તો પકડ્યો. પહાડો, પર્વતો, રણો, નદીઓ વગેરે ખૂબ કઠ વેઠીને મેં વટાવ્યાં. ટાઠ, તાપ, તથા વરસાદ પણ મેં વેઠ્યાં અને આખરે આંગાનથો રાજગૃહ સુધી હું જઈ પહોંચ્યો.

બૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ : ત્યાંથી હજારો આપસીઓને વેઠતો, હુંટ, ધાડ વગેરેને મહન કરતો હું ભારતવર્ષ પહોંચ્યો. રસ્તામાંના લિખ્ત દેશના આચાર વિચાર તથા વ્યવહાર વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો તથા ભારત વર્ષમાંથી બૌદ્ધધર્મનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરીને હું કુશલતાપૂર્વક ચીન તરફ પાછો ફર્યો છું. હાલમાં હું ખુતનમાં છું. મારાં પુસ્તકો એક હાથી પર લાદીને હું લાવ્યો હતો. પણ એ હાથી રસ્તામાં એક કોતરમાં સપડાઈ મરી ગયો. એટલે મારાં પુસ્તકો હજી મને મળી શક્યાં નથી. પુસ્તકો આવતા સુધી મને અહીં રોકાવાની ફરજ પડી છે.

કદાચ પુસ્તકો વખતસર નહિં આવી શકે તો પણ હું જાતે એકલો તો આપની સેવામાં જરૂર હાજર થઈશ. એટલા ખાતર મેં મારો આ વિનંતિ પત્ર કાઉચાંગના મહાનચી નામના ઉપાસક સાથે આપની સેવામાં સાર

કર્યો છે માહાનયી ઉપાસક અહીં થાં વહેપારીઓની સાથે ત્યાં આવનાર છે. ”

ઉપર પ્રમાણેનો પત્ર હુએનસંગે મહાનયીને આપી, એને કાઉચાંગ વરફ વળાવ્યો અને પોતે સમ્રાટના ઉત્તરની રાહ જોતો બેઠો. એટલા વખતમાં હુએનસંગે ખુતનના ભિક્ષુસઘને યોગ, અભિધર્મ કોષ્ઠયા અને મહાયાન સંપરિગ્રહ નામના ગ્રંથોનો ગરાબર અભ્યાસ કરાવ્યો અને પોતે એના પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

વ્યાખ્યા-
નો :

વ્યાખ્યાન વખતે, નાના, મોટા, ચતી, ગૃહી રાજા, રંક વગેરે સર્વ લોકો એકઠા થતા અને સ્ત્રીંડ એટલી જામતી કે બેસવાને જગા પણ ન મળે.

આઠ મહિને હુએનસંગે રાજાના પત્રનો જવાબ મળ્યો. એ પત્રમાં લખ્યું હતું કે, “ આપ આટલે દૂરની યાત્રા કરીને હેમબેમ પાછા આવી શક્યા છો એ જાણી મને ઘણો આનંદ થયો છે. કૃપા કરીને આપનાં દર્શનનો લાભ જેમ અને તેમ જલદી આપી મને આભારી કરશો. આપણા દેશના ભિક્ષુઓ આપને આવીને મળે એવી સૂચના મેં એમને કરી છે. ખુતનના રાજાને મેં એક પત્ર લખ્યો છે કે આપને માટે વાહનાદિની ગોઠવણ કરે તથા રસ્તાનો જાણકાર એક લોકમિયો તમારી સાથે મોકલે.

રાજાનો
પ્રત્યુત્તર :

આ સિવાય તુનસાંગના રાજ્યમાં પણ મેં ખબર આપી દીધી છે કે ત્યાં આગળનું મોટું રેતીનું રણ ઓળંગવામાં જેટલી મદદ થઈ શકે એટલી બધી મદદ તમને તેજાપે. ત્યાંથી આગળના રેલરેલ હોઈ સિદ્ધિલાલ રાજ્યના

સગવડ :

ચાલતાં નીમોનો પ્રદેશ આવ્યો અને ત્યાંથી પાછા આગળ ચાલતાં નવય દેશ આવ્યો. નવય દેશને રોનરોન અથવા લિઉતાન કહે છે.

ત્યાંથી એ શાચાઉ ગયો. અને શાચાઉમાંથી એક શાચાઉ : નિવેદન પત્રદાર ચીનના સમ્રાટને પોતાના આગમનના સમાચાર મોકલાવ્યા. તે વખતે ચીનનો સમ્રાટ જુની રાજધાની લોયાંગ નગરમાં રહેતો હતો. એણે કાગળ વાંચીને હ્યુએનસંગનું સ્વાગત કરવા લોયાંગના રાજકુમાર ફોગ-હુઅન-લિંગન મોકલ્યો. અને શિગાનકુ ના રાજા ચો-પો-શે ને એની સાથે પોતાના રસાલા સાથે જવા ફરમાવ્યું.

ત્યારે હ્યુએનસંગને એમ ખબર મળી કે સમ્રાટ એના ધીન પરવાનગી ચીન છોડ્યા બદલનો જવાબ લેવા માગે છે, ત્યારે તો એણે સમ્રાટ પાસે પહોંચી જવાની પ્રુખ ઉતાવળ કરવા માંડી, અને નહેરને ગમે શિ-ગાન-કુ પહોંચી ગયો. શિ-ગાન-કુ ના સરકારી માણસોને એનું શી રીતે સ્વાગત કરવું તેનું બિલકુલ જ્ઞાન નહોતું. એટલે એ લોકોએ કેઈ પણ પ્રકારની તૈયારી કરી નહિ.

પરંતુ નગરવાસીઓને ત્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ લોકો બધા લોગા થઈને નગર બહાર, નહેરના ઘાટ પર હ્યુએનસંગની રાહ જોતા બેઠા. હ્યુએનસંગનું કાણુ શિ-ગાન-કુ ના ઘાટ પર આવ્યું. પરંતુ ત્યાં યુસોની એટલી બધી લીંડ બમી ગઈ હતી કે હ્યુએન-ને પગ મુકવા એટલીએ જગા મળી શકી નહિ. ઘણા ન કરવા છતાં એ વહાણમાંથી નીચે ઉતરી શક્યો

રાજાને સંદેશો મોકલ્યો છે કે પોતાના રાજસેવકોને આપનો સત્કાર કરવા સામા મોકલે. ”

પીમે : રાજાનો કાગળ વાંચીને હુએનસંગે પોતાની ચોપડીઓ નગરમાં : તથા સામાન ખુતનમાં જ રહેવા દઈ આગળ પ્રયાણ શરૂ કર્યું. પહેલાં એ પીમે નગરમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં ખુદદેવની એક ૩૦ ફુટ ઉંચી ચંદનની મૂર્તિ ઉભેલી મુદ્રામાં હતી. કહે છે કે કૌશાંબીના રાજા ઉદયેને આ પ્રતિમા ખુદલગવાનના જીવનકાલમાં ઘડાવી હતી. ખુદલગવાનના નિર્વાણ પછી આ મૂર્તિ આકાશમાર્ગે ઉડીને અહીં આવી હતી. તે વખતથી જ્યાં એ ઉભી છે ત્યાંજ ઉભી છે. કહેવાય છે કે જ્યાં મુઘી ખુદલગવાનનો ધર્મ આ સંસાર પર ટકશે ત્યાં સુંધી મૂર્તિ પૃથ્વી પર રહેશે, પછી એ પાતાળમાં પેંસી જશે.

રેતીના રણમાં : પીમે નગરથી પૂર્વ દિશામાં જતાં એક રણ આબ્યું. એ રણ વટાવીને હુએનસંગ નીડાંગ નગરમાં આવ્યો. નીડાંગથી પૂર્વે પાછું : એક ધીરુ રણ આબ્યું. આ, રણ ઘણું વિશાળ હતું. વળી એમાં એકે જગાએ પાણી કે જાડપાન દેખાતું નહોતું. દિવસે ગરમ રેતીની આંધી ચડતી અને રાત્રે ચારે બાજુથી ભુતાવળ એકઠી થઈને કીકીઆરી કરી મુકતી. કંઈ છાતીનું માણસ પણ ડરી જાય. જ્યાં જુઓ ત્યાં રેતીજ રેતી, ન દેખાય પગથી કે ન દેખાય રસ્તો. ફક્ત મરી ગયેલાં માણસોનાં રજાગતાં હાડકાંને આધારે રસ્તો આગળ ઠપાતો હતો. આખરે ઘણા દિવસનાં મુસાફરી પછી એ રણ પણ વટાવી દીધું. રણ પાર કરીને હુએનસંગ સુધાર દેશ પહોંચ્યો. ત્યાંથી આગળ

ચાલતાં નીમોનો પ્રદેશ આવ્યો અને ત્યાંથી પાછા આગળ ચાલતાં નવચ દેશ આવ્યો નવચ દેશને શેનશેન અથવા લિઉતાન કહે છે

ત્યાંથી એ શાચાઉ ગયો. અને શાચાઉમાંથી એક સાચાઉ : નિવેદન પત્રદારા ચીનના સમ્રાટને પોતાના આગમનના સમાચાર મોકલાવ્યા. તે વખતે ચીનનો સમ્રાટ જુની રાજધાની લોયાંગ નગરમાં રહેતો હતો. એણે કાગળ વાંચીને હુએનસંગનું સ્વાગત કરવા લોયાંગના રાજકુમાર ફોંગ-હુઅન-લિંગન મોકલ્યો. અને શિગાનકુ ના રાજા ચો-પો-શે ને એની સાથે પોતાના રસાલા સાથે જવા ફરમાવ્યું.

ત્યારે હુએનસંગને એમ ખબર મળી કે સમ્રાટ એના કારણ : ખીન પરવાનગી ચીન છોડ્યા બદલનો જવાબ લેવા માગે છે, ત્યારે તો એણે સમ્રાટ માસે પહોંચી જવાની ખુબ ઉતાવળ કરવા માંડી, અને મંહેરને રસ્તે શિ-ગાન-કુ પહોંચી ગયો. શિ-ગાન-કુ ના સરકારી માણસોને એનું શી રીતે સ્વાગત કરવું તેનું બિલકુલ જ્ઞાન નહોતું. એટલે એ લોકોએ કાંઈ પણ પ્રકારની તૈયારી કરી નહિ.

પરંતુ નગરવાસીઓને ત્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ લોકો બધા ભેગા થઈને નગર બહાર, મંહેરના ઘાટ પર હુએનસંગની રાહ જોતા બેઠા. હુએનસંગનું વહાણ શિ-ગાન-કુ ના ઘાટ પર આવ્યું. પરંતુ ત્યાં માણસોની એટલી બધી લીંડ જામી ગઈ હતી કે હુએનસંગને પગ મુકવા જેટલીએ જગા મળી શકી નહિ. ઘણા પ્રયત્ન કરવા છતાં એ વહાણમાંથી નીચે ઉતરી શક્યો

અતી
સ્નેહ =

ચાંદીની મુતિ, અત્યંત ચળકારા મારતા આસનવાળી,
ચાર કુટ ઉઘી.

૬ નગરહરની શુદ્ધાની છાયાપરથી નકલ કરેલી ~~જુજી~~
વાનની એક મૂર્તિ, સિંહાસન સહિત, ૩ કુટ ૫ ઇંચ ઉઘી

૭ વૈશાલીનગરમાં ઉપદેશ માટે પ્રસ્થાન કરતી
મુદ્રાવાળી ચન્દનની એક મૂર્તિ સિંહાસન સાથેની ૧
કુટ ૩ ઇંચ ઉઘી.

આ સિવાય પુસ્તકો તથા તેની ખીજ હસ્ત લિખિત
પ્રતો નીચે પ્રમાણે હતી.

૧ સૂત્રની ૨૨૪ પ્રતો.

પુસ્તકો :

૨ શાસ્ત્રની ૧૬૨ પ્રતો

૩ કથવિરનિકાયનાં સૂત્ર, વિનય અને શાસ્ત્રની
૧૫ પ્રતો

૪ સમ્મતીય નિકાયની ૧૫ પ્રતો.

૫ મહીશાસક નિકાયની ૨૨ પ્રતો.

૬ સર્વાસ્તિવાદ નિકાયની ૬૭ પ્રતો.

૭ કાશ્યપીય નિકાયની ૧૭ પ્રતો.

૮ ધર્મશુક્લ નિકાયની ૪૨ પ્રતો.

૯ હેતુ વિદ્યાના ગ્રંથ—૩૬ પ્રતો.

૧૦ શબ્દવિદ્યાના ગ્રંથ—૧૩ પ્રતો.

આ પ્રમાણે મૂર્તિઓ અને પુસ્તકોની વ્યવસ્થા મુલાકાતઃ
કરીને હુએનસંગ શિગાનકુના મુખ્ય અધિકારીને મળ્યો.

ત્યારે પછી લોયાંગ નગરમાં જ્યાં સમ્રાટ હતા ત્યાં પહોંચી ગયો. સમ્રાટે એને પોતાના ઇલાન નામના મહેલમાં મુલાકાતિનું માન આપ્યું. ત્યાં હુએનસંગને આસન આપ્યું. એના બેઠા પછી રાજાએ પૂછ્યું, ‘મારી રજા સિવાય તમે ચીન છોડ્યું જ કેમ ?’

સામા રહીઆ : હુએનસંગે કહ્યું, “મહેં ત્રણ ત્રણ વખત રજા માટે અરજીઓ આપની હાજરમાં સાદર કરી હતી, પરંતુ એકકે અરજીનો જવાબ આપ નામવર તરફથી મને મળ્યો નહિં. છતાં આપના જવાબની આશામાં ને આશામાં મેં ઘણા દિવસ કાઢી નાંખ્યા. છેવટે મારે ના ઇલાને આપની રજા સિવાય ન્હાસી જવાનો માર્ગ ગૃહણ કરવો પડ્યો. મારી ઉલ્લંઘા તે વખતે એટલી જળરી હતી કે હું મારી એ વૃત્તિને રોકી શક્યો નહિં.”

હુએનસંગનો જવાબ સાંભળી સમ્રાટે કહ્યું, “જલ્લે, પરંતુ હવે તમે મારા દરબારમાં રહી જાવ. તમને હું સારો પગાર બાંધી આપીશ. હુએનસંગે રાજાની એ માગણીનો સવિનય અસ્વીકાર કર્યો, અને લોયાંગથી શિગાનકું પાછો આવતો રહ્યો.

અનુવાદ શરૂ કર્યા : શિગાનકું આવીને પોતાના હોંગકું નામના સંધારા-મમાં એણે બેઠક જમાવી અને સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદ ચીની લાખામાં કરવાનું કામ આરંભી દીધું. સન ૬૪૭ ના અંત સુધીમાં એણે બોધિસત્વ પિટક સૂત્ર, બુદ્ધ ભૂમિ સૂત્ર, અને પટમુળી ધારિણી વગેરે ગ્રંથોના અનુવાદ પૂરા કરી નાંખ્યા.

પછી સન ૬૪૮ ના અન્ત સુધીમાં તો એણે ૫૮ પુસ્તકોના અનુવાદ કરી નાંખ્યા. તેજ વર્ષમાં સમ્રાટની આજ્ઞા મુજબ “ સી-યૂ-કી ” નામનો ગ્રંથ એણે નવો રચવા માંડ્યો. સન ૬૪૯ માં સમ્રાટે એને “ સેયેન ” ના સંધારામમાં રહીને અનુવાદ કરવાનું કામ કરવા કહ્યું. એટલે તે પ્રમાણે હુએનસંગે પોતાનો સરસામન હોંગ-કૂથી સેયેનમાં આણ્યો અને પોતાનું ખાકીનું આયુધ ત્યાંજ રહીને અનુવાદ કરતે કરતે પૂરું કર્યું.

નવો
ગ્રંથ :

ઈ. સ. ૬૫૦ માં ચીનનો સમ્રાટ તાહસુંગ મરણ પામ્યો અને એની ગાદીએ કાવસુંગ રાજ થયો. નવા રાજાના ગાદીએ બેઠા પછી હુએનસંગને પોતાના અનુવાદના કામ ઉપરાંત ત્યાંના સંધારામના લિશુઓને ધર્મગ્રંથો શીખવવાનું કામ હાથમાં લેવું પડ્યું.

અભ્યાસ
કરાવ્યો :

હુએનસંગ સવારમાં વહેલો ઉઠી, દાંતણપાણી કરી, ચાર કલાક સુધી ધર્મ ગ્રંથોનું અધ્યયન કરાવતો. એ શીખવવા બેસતો તે વખતે ૧૦૦ લિશુ, હજારો ઉપાસકો અને રાજ્યના અગ્રગણ્ય અધિકારીઓ એનો ઉપદેશ સાંભળવા લેગા થતા.

ઈ. સ. ૬૫૨ માં એણે હોંગકુ સંધારામની દક્ષિણે એક વિહાર બંધાવ્યો. અને એમાં પોતાની ચોપડીઓ તથા મુર્તિઓ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી દીધી. એ વિહારની બાંધણી ભારતવર્ષના સ્તૂપના આકારની કરાવી હતી. ઉંચાઈ ૧૮૦ ફુટની હતી. એમાં પાંચ માળ હતી.

નવો
વિહાર :

ધર્મગ્રંથો ઈ. સ. ૬૫૪ માં મધ્ય હિન્દુસ્તાનના મહાગોધિ પ્રત્યે મંદિરના પ્રતિનિધિઓ ચીનમાં ગય. હતા. એ લોકો લલિત : હ્યુએનસંગને મળ્યા અને સુન્દર આખ્યા કે, “ ભારત વર્ષના લોકોના અંત કરણુમા આપને માટેનું માન હજી એવુંને એવું જ છે. ” એ સાંભળી હ્યુએનસંગે એ લોકોને ખૂબ વિનયથી કહ્યું કે, “ આપ મારું એક કામ કરીને મને આભારી કરશો- હિન્દથી ચીનમાં આવતાં રસ્તામાં થોડી ચોપડીઓનો નાશ થઈ ગયો છે એ ચોપડીઓની યાદી હું તમને આપું છું. કૃપા કરીને એ પુસ્તકો મેળવીને ચીન મોકલી આપશો તો હું તથા આશુ ચીન આપનું ગોર્થીગણ રહીશું. ”

પ્રજાપાર- ઈ. સ. ૬૫૬ માં હ્યુએનસંગ માંદો પડ્યો. પણ મિતાનો સરકારી વૈદ્યોના ઉપચારથી એને સારું થઈ ગયું. ઈ. સ. અનુવાદ : ૬૫૮ માં સમ્રાટ એને પોતાની સાથે લોયાંગ નગર લઈ ગયા. ત્યાં એને સિમિંગ નામના સંઘારામમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. પરંતુ જ્યારે એને લાગ્યું કે અહીં અનુવાદના કામમાં ખૂબ વિશેષ પડે છે ત્યારે બીજે વર્ષે એણે સમ્રાટની પરવાનગી લઈ ‘યુન્ક’ નામના રાજમહેલમાં રહેવાનું રાખ્યું. ત્યાં જઈ પ્રજાપારમિતાનો અનુવાદ શરૂ કરી દીધો.

સ્વપ્ના ઈ. સ. ૬૬૦ માં એણે મહાપ્રજા પારમિતાનો આદેશ : અનુવાદ કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ અંધ મોટો હોવાથી અને એમાં બે લાખ શ્લોકો હોવાથી પહેલાં તો એણે અંધને દુકાવવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ તેજ રાત્રે એને સ્વપ્ન આવ્યું અને એમાં “ અંધ ન દુકાવશો ” એવી

પૂચના મળી એટલે હુંકાવવાનું કામ બંધ રાખ્યું. એને
પદલે હિન્દમાંથી એજ મંથની ત્રણ પ્રતો એ સાથે લાગ્યો.
તો તે બધી સાથે લઈ ને પાઠ સરખાવવા માંડ્યા અને
મેનું સંગ્રોધન કરી અનુવાદનું કામ શરૂ કરી દીધું. ઈ. સ.
૬૧ માં એણે મહાપ્રજ્ઞ પારમિતાનો અનુવાદ સમાપ્ત
યો.

ધીમે ધીમે વૃદ્ધાવસ્થાએ એના પર સત્તા જમાવી પાશવશ્વ
મેટલે રત્નકૂટ સૂત્રના અનુવાદનું કામ હાથ પર લઈ શક્યો.
હિં. નવું કામ થઈ શકે એમ ન લાગ્યું એટલે એણે
પોતાના અનુવાદો વંચાવવાનું તથા પોતે માંલજવાનું કામ
શરૂ કર્યું. સાંલજતે સાંલજતે ઘણી જગ્યાએ પોતાનું
લખેલું સુધરાવ્યું; અને અન્યો ભૂલ વગરના બનાવ્યા.

આ પ્રમાણે હ્યુએનસંગે ઈ. સ. ૬૬૪ ના અન્ત સુધી પાસોક
પોતાના દેશના સાહિત્ય ભંડારમાં ધર્મગ્રંથોના અનુવાદનો વાસ :
સંગીન ઉમેરો કર્યો. આખું જીવન વિદ્યાર્થી રહી, બધું
આયુષ્ય પરમાર્થે ગાળી મૈત્રેય લગવાનું ધ્યાન કરીને
હ્યુએનસંગે કાગણ સુદી ૧૩ ને દિવસે પરલોકવાસ કર્યો.

લોયાંગ નગરમાં એને સમાધી આપવામાં આવી.
અને રાજાએ એના સ્મારક તરિકે 'કાનયુએન' ના ઘાટની
ઉત્તરે એક મુન્દર વિહાર બંધાવ્યો. પછી એ વિહારમાં
ઈ. સ. ૬૬૯ માં એનાં અસ્થિ પધરાવ્યાં.

